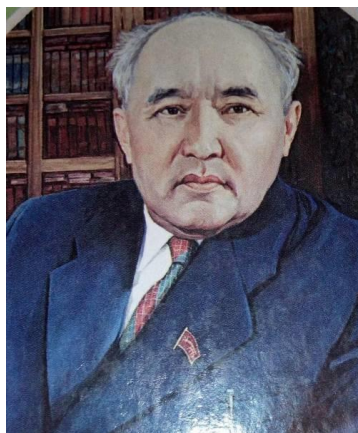


**ҚР ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**



Қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ғалым, академик

М.О. Әуезовтің 125-жылдығына арналған

«МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ»

атты халықаралық ғылыми-практикалық
конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 29 қыркүйек 2022 жыл

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ҚР ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ғалым, академик
М.О. Әуезовтің 125-жылдығына арналған

«МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 29 қыркүйек 2022 жыл

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ӘОЖ 821.512.122.0
ҚБЖ 83.3(5Қаз)
К 69

Жалпы редакциясын басқарған
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө.Әбдиманұлы**

Жауапты шығарушылар:
А.Б. Темірболат, Л.А. Мекебаева, Г.Ж. Болатова

М.О. Әуезовтің 125-жылдығына арналған «Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 29 қыркүйек 2022 жыл / Жауапты шығарушылар: А.Б. Темірболат, Л.А. Мекебаева, Г.Ж. Болатова – Алматы: Қазақ университеті, 2022 – б.

ISBN

Жинақ қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ғалым, академик М.О. Әуезовтің 125-жылдығына орай шығарылды. Ғалымның қайраткерлік келбетін, азаматтық тұлғасын және зерделі зерттеушілігін танытуға арналған жинаққа белгілі қоғам және өнер қайраткерлерінің, көрнекті ғалымдар мен жас буын зерттеушілердің еңбектері енгізілген.

Ғылыми жинақ әдебиеттанушы мамандарға, жоғары оқу орындары студенттері мен магистранттарына, ізденушілер мен жас қаламгерлерге, қалың көпшілікке арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0
ҚБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ әдебиетінің классигі, академик Мұхтар Омарханұлы Әуезов – сөз өнерінің әлем халықтары таныған теңдесі жоқ зергері. Саңылақ суреткердің прозалық шығармалары көптеген шет тілдеріне аударылып, барша адамзат игілігіне айналды. Жазушының 125 жылдық мерейтойын халықаралық көлемде атап өтуді ЮНЕСКО да өз шешімімен қолға алып отыр.

Халықаралық деңгейде ұйымдастырылып отырған ғылыми-теориялық конференция М.Әуезов мұрасымен бірге қазақ әдебиетінің даму деңгейін, шыққан биігін көрсетері хақ. Жалпы алғанда, жазушы туындыларында қазақ халқының бір ғасырлық өмір шежіресі көрінеді десек, артық айтқандық емес. Оның қаламынан туған көркем шығармалардың мәні мен маңызы уақыт озған сайын арта түспек. Өйткені қаламгердің әрбір туындысы қазақтың әдебиеті мен мәдениетіне жыл құсындай жаңа леп әкелді.

М.Әуезов – қазақ әдебиетінің кәсіби тұрғыда іргелі әдебиет болып қалыптасуына зор үлес қосқан кең тынысты кемеңгер жазушы. Әдебиетке ХХ ғасырдың басында келген қаламгердің «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Қаралы сұлу», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», тағы да басқа әңгіме, повестерінде ел өмірінің елеулі кезеңдері шынайы көрініс тапқан.

«Абай жолы» арқылы қазақ прозасы күллі дүниежүзілік әдеби классиканың шырқау шыңына шықты. ХХ ғасырдың қырқыншы, елуінші жылдарындағы әдебиетті М.Әуезов бұрын-соңды болып көрмеген ренессансқа айналдырды. Жазушының эпикалық кең құлашты шығармалары М.Әуезовтің сөз өнеріндегі өзіне ғана тән өзгеше қолтаңбасын айқындайтын туындылары болып саналады.

Дарынды қаламгердің тағы бір суреткерлік қыры сахналық туындыларынан көрініс табады. Оның «Еңлік-Кебек», «Қаракөз», «Түнгі сарын», «Айман-Шолпан» пьесалары қазақ драматургиясының озық үлгілеріне айналып, қазақ театрларының репертуарынан тұрақты орын алды.

Мұхтар Әуезовтің әдебиеттану ғылымы саласындағы ой-пікірлері мен тұжырымдары, толғаныстары мейлінше айдынды, мерейлі. «Абай», «Әдебиет тарихы», «Әр жылдар ойлары» дейтін қабырғалы еңбектері ұлттық әдебиеттану ғылымы мен сын саласының даму өрісі мен өресін айқындап берді. Қаламгердің ауыз әдебиеті мен халық ақындарының мұрасы жайындағы ойлары да аса бағалы. Сөз өнерінің табиғаты хақындағы көкейкесті әдеби-философиялық түсініктері дара да сара болмыс-бітімімен өзгешеленеді.

М.Әуезов шығармашылығы – парасатқа, философиялық терең қатпарларға бай шексіз байтақ әлем. Оның телегей теңіздей шындығына бойлау, сыр-жұмбағына тереңдей ену – уақыт еншісі. Десек те, бүгінгі «М.О. Әуезов мұрасы және әлемдік өркениет» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция жазушы туындыларын тағы бір ой елегінен өткізіп, сан қырлы танымдық-тағылымдық сипатын танытуға септігін тигізетіні анық.

Жансейіт Қансейітұлы ТҮЙМЕБАЕВ,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Басқарма төрағасы –Ректоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

I

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСІНДЕГІ М.О. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Жанғара Дәдебайұлы,
*филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-
зерттеу институтының директоры*

ЖАЗУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЛАБОРАТОРИЯСЫ ТУРАЛЫ

Шығармашылық тұлғаның шығармашылық ізденістері мен жетістіктерінің қайнар көзі – өмір шындығы, нақты дерек көздері. Болашақта жазылар еңбегінің негізін түзетін болмыстағы шындық оқиғаларды, олар туралы мәліметтерді, деректерді іздеу, табу, зерттеу әлем әдебиетінің алуан түрлі алыптарының шығармашылық еңбегінің бастапқы және басты кезеңіне тән қиын да қыруар жұмыстан хабар береді. Л. Толстойдың «Қажымұратты», «Анна Каренинаны», «Соғыс және бейбітшілікті» жазуға қажетті өмір шындығын, нақты деректер мен мәліметтерді іздеу мен жинау жолындағы еңбегінің ұшы-қиырына жетудің өзі ұшы-қиыры жоқ ізденісті талап етеді. М. Әуезовтің «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» монографиялық зерттеуінің, «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», «Абай жолы» шығармаларының әрқайсысының жазылу тарихы өмір шындықтарын іздеу мен зерттеу бағытындағы осындай инемен құдық қазғандай қиын жұмыстан басталған. Бұл ретте, әрине, Абайдың өмірі мен шығармашылығы, заманы туралы монография мен эпопеяны жазуға қажетті мәліметтерді, деректерді, материалдарды жинау жолындағы еңбек пен бейнет - өз алдына бір сала.

М. Әуезов Абай мұрасымен, Абайдың өмір-тарихымен бес-алты жастағы ойын баласы кезінен таныса бастаған. Бұл туралы жазушы өзінің өмірбаянында тебіреніспен есіне алады: «Өлі күнге есімде. Көктемнің тамылжыған ашық күні. Таңертең болатын. Қыстаудың алдындағы көгалда бұзаулар шапқылап, қозы-лақтар асыр сап жүр. Балаға одан артық қызық не бар. Ал аспанда әжем айтатын ертегідегідей ақ қанатты перілердей боп, күн нұрына шағылып аққулар тізіліп ұшып барады. Сыңқыл қаққан үндері сонау шырқау биіктен талып қана естіледі. Көктем күнінің осынау кереметі ұзаққа созылмай, ғайып болады: атамыздың таптар, аласа үйіне шақырады бізді. Қолындағы қалың қолжазбаны көргенде, неге шақырғанын біле қоям. Бұрынғыдан бетер ренжимін. Атам маған кітаптағы араб әріптерін көрсете бастайды. Айтуға бір оңайы болса игі, бірінен бірі өткен қиын...

Бұл кітап – Абай өлеңдерінің жинағы. Абаймен дос болған әрі ақын талантына таңырқап ден қоюмен өткен Әуез оның өлеңдерін кітап қып көшіртіп алады да, бізге сол арқылы қара танытпақ болады. Немерелері ұлы ақынның өлеңдерін жақсы көріп өссін деп те ойлайды...» [1, 60].

Жазушы Абаймен, Абайдың өлеңдерімен, ойларымен осылай танысып, осылай табысады. Әуез қария немересінің сауатын Абай өлеңдерімен ашып, оның балауса ойына Абайдың өлеңдерінің дәнін екті. Бала Мұхтар, осылайша, қазақтың данышпан ақынының өмірі мен шығармашылығының алтын ұясы болған рухани ортада өсіп, ержетті. Мұның маңызы мен мәні өлшеусіз зор болды.

Қаламгер әуелі Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау бағытында еңбектенді. Ж.Аймауытов екеуі бірлесіп шығарған «Абай» журналы да осы мақсатқа қызмет етті. 1918 жылы «Абай» журналының екінші санында жарияланған «Абайдың өнері һәм қызметі» атты

мақала М. Әуезовтің (Ж. Аймауытовпен бірге) Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау, Абайдың шығармашылық тұрғысын тану жолындағы алғашқы зерттеу еңбегі еді. Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы бұған дейін жазылған еңбектер, пікірлер мен естеліктер бірен-саран ғана болды. Олардың қатарында «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная книга для русских людей» атты көп томдық еңбектің 1903 жылы жарық көрген және қазақ өлкесіне арналған ХҮІІІ томының бесінші тарауында берілген мәліметтерді атауға болады. Онда Абайдың пішіні жағынан көркем, мазмұны жағынан поэтикалық көптеген поэзиялық (әсіресе, табиғат көріністері туралы) өлеңдер жазғаны, қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі екені айтылды. Сонымен қатар ақынның А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинін», М.Ю. Лермонтовтың көптеген өлеңдерін қазақ тіліне жақсы аударғанына көңіл бөлінді. «Өлеңшілердің» «Татьянаның хатын» өздерінше айтып жүргені жайында мәлімет беріледі. Шағын да болса бұл мәліметтердің маңызы үлкен болғанын айту парыз.

Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы келесі еңбектің авторы Әлихан Бөкейханов еді. Бұл еңбекті 1905 жылы «Семипалатинский листок» (27.11) жариялады. Үшінші еңбек - К. Ысқақұлының естелігі. Абайдың 1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген кітабында жарияланған бұл еңбекте ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы маңызды мәліметтер берілді. 1913 жылы А. Байтұрсыновтың, 1914 жылы М. Дулатовтың «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларында Абайдың өмірі мен ақындығы туралы әлеуметтік маңызы жоғары талдаулар мен тұжырымдар жасалды. Ж. Аймауытов пен М. Әуезов «Абайдың өнері һәм қызметі» мақаласын жазарда осы еңбектермен таныс болғанында сөз жоқ.

«Абайдың өнері һәм қызметі» мақаласында авторлар Абайдың өмірбаяны жайына көп тоқталмай, ақындық даралығын көрсетуге көңіл аударды. Мақалада Абайдың ең бір артық өзгешелігі ретінде «заманның ыңғайына жүрмей, өзінің «өздік» бетін мықты ұстап, ақылға, көңілдің шабытына билетіп, көз тұнжыарлық кемшілік, міннің ортасында тұрып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі жырақта жүріп қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығын» [2, 147-148] танытатыны туралы маңызды тұжырым жасалды. Абайдың ақындық өнері бірнеше тарауға бөлініп, тармақталды: а) мінез түзетіндік (ахлақ); ә) тереңнен толғайтындық (пәлсапа); б) сыншылдық (критика); в) суретшілдік (художественность); г) жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық (лирика); д) ащы тілділік, ызалықпен күлетіндік (сатира); е) керемет аудармашылық [2, 148].

1918 жылы «Абай» журналының бесінші санында жарияланған «Абайдан соңғы ақындар» мақаласында да М. Әуезов ақындақ өнерге қойылатын өлшемдерді Абайдың ақындық шеберлігіне негіздеп ұсынады. Онда өлең табиғатына қоятын өлшемдер тобында бүгінгі күнге дейін маңызын жоймаған шарттар бар. Еркін ой, шарықтаған терең қиял, нәзік те өткір сезім, құйылған сұлу сурет секілді шарттардың орындалуы қазіргі өлең үшін де барынша қажетті көркемдік қасиеттер қатарына жатады. Сонымен қатар автор өлең сөздің тіліне қойылатын талаптардың бірқатарын тізіп көрсетеді: а) кестелі; ә) таза; б) қысқа; в) анық; г) дәлді; е) нығыз [3, 91]. Бұл талаптардың да бүгінгі күн үшін маңызы үлкен екендігінде сөз жоқ. Осылай басталған зерттеушілік зерде ұзақ жылдар бойы толассыз ізденісте болды. Абайды білетін, көрген кісілердің а) естеліктерін жаздыру, ә) қайысыбіреулердің есіндегілерін айтқызып, қолма-қол жазып алу, б) түрлі жазба деректер көздерін іздеу қисапсыз көп уақытты талап еткені сөзсіз. Бірнеше жылға созылған толассыз еңбек нәтижесінде жазушы Абайдың а) өмірі, ә) айналасы, б) заманы, в) ел мен жер тарихы, г) қыстаулар мен жайлаулар, күзеулер туралы қыруар мәлімет, дерек жинады. Жиналған мәліметтер, деректер негізінде жүргізілген зерттеу барысында М. Әуезов Абайдың ғылыми өмірбаянына қойылатын негізгі талаптарды анықтайды, оның мазмұнын пайымдау мен бағалаудың басты ұстанымдарын негіздейді, құрылымын, жүйесін белгілейді. 1927 жылы аяқталған бұл еңбек 1933 жылы жарық көрді де, кейіннен табылған тың мәліметтермен, соны деректермен толықтырылып, 1940 жылы қайта

басылды. Алғашқы нұсқамен салыстырғанда, кейінгі нұсқа материалдарының молдығымен ғана емес, ғылыми негізінің тереңдігімен де бағалы еді. Автор мұнымен де тоқтап қалмай, Абайдың ғылыми өмірбаянын одан ары жетілдіре түсті. Осы бағытта жүргізілген ғылыми іздену жұмыстары негізінде Абайдың ғылыми өмірбаянының тағы екі нұсқасы (1944, 1950) жасалды, Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы көптеген зерттеу мақалалар жазылды. Халықтың өткен өмірінің, тарихының, тарихи өткен дәуірдегі рухани байлығының жарығы әдебиетке, әдебиет туралы ғылымға осындай жолдармен келді.

Жиырмамыншы ғасырдың басындағы қазан төңкерісіне дейін Абайдың әдеби мұрасын терең пайымдап, Абайдың ғылыми өмірбаянын жасауды өзінің азаматтық міндеті, зерттеушілік мұраты деп білген қаламгер халықтың әлеуметтік келбеті, мәдени-әлеуметтік даму мәселелері туралы ойлары мен толғаныстарын алғашқы ғылыми және публицистикалық шығармаларында-ақ батыл айтып, жүйелі дамытты. М. Әуезовтің дүниетанымы, шығармашылық ұстанымы Абайдың халық, ұлт өмірі, елдің болашағы туралы терең толғанып айтқан ойлары, азаматтық, адамгершілік ұстанымдары негізінде қалыптасты. Сондықтан да оның алғашқы зерттеу еңбектері мен көсем сөздерінде Абайдың ұлт өмірі, халық тағдыры, ел болашағы жайындағы көзқарастары мол көрініс тапты. Ұлттың рухани өмірінің асыл байлығын, ұлт жанының шырылы мен шындығын көркемдік пайымдауға жазушы Абайдың заманын, ақындық даналығын, Абайдың жанының шындығы мен жүрегінің сырын терең тану арқылы барды. Қаламгердің Абай және оның заманы туралы зерттеулері мен көсем сөздерінде, көркем шығармаларында ұлт рухының күші мен қуаты халықтың өткен дәуірінің шындығын шынайы баяндаудың нәтижесінде көрініс тапты.

М.Әуезов Абайдың толық ғылыми өмірбаянын жасау үшін қажетті материалдарды 1930 жылдан кейін арнайы мақсатпен жинай бастайды. Бұл кезде Абайдың ата тегін тереңнен таратып айтпаса да, соңғы аталарының өмір тарихын, адамдық, азаматтық болмыстарын танытатын бір шама деректерді есінде сақтап қалған көнекөз кісілер ел арасында сиреп қалған еді. Оның үстіне ел ішінде сиреп қалған осы кісілердің есіндегілер де болған жайдың қыры мен сырының сынықтары, үзіктері ғана еді. Жазушы Абайдың өміріне қатысты деректерді ұдайы толықтырып, Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау, көркем бейнесін сомдау жолында үзіліссіз еңбектенді.

Айтылған жайлар М. Әуезовтің «Абай жолын» жазуға, Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайында монографиялық зерттеу жазуға барар алдында Абайдың әдеби мұрасының, шығармашылық даралығының, сонымен қатар өмірі мен айналасы, заманы туралы бар мәліметтердің, деректердің толық білгірі, терең зерттеушісі болып қалыптасқанын көрсетеді. Жазушы Абайдың өмірі мен шығармашылығына, заманына қатысты мәліметтер мен деректер жинау жолындағы ізденістерін Абай туралы зерттеулері мен роман-эпопеясын жазар қарсаңда да, жазу барысында да тоқтатпайды. Кей тұстарда ақынның өлеңдерінде көрініс тапқан суреттердің шын негізін, оқиғалардың болған жерін өз көзімен қайта бір көріп, олардың жалпы сұлбасын ғана емес, әр жеке қырлары мен сырларын да көз алдына алып келіп, терең сезінген.

Жазушы роман-эпопеяның екінші кітабын жазар алдында елге келісінде Абай өлеңдерінің қалай, қай орындарда туғанын, Абайдың қыстау еткен мекенін, жаз жайлауын, күз күзеуін, өріс-қонысын, аралаған сай-саласын, ақын көңілінде кейде үміт, кейде өкініш, кейде кейіс, кейде қиял, талап тудырған табиғат бесігін – бәрі-бәрісін көзбен көріп, айқын білуді жөн көреді. Осы сапарынан алған әсері жайында автор былай деп жазды: «Мен осы өлкенің өзінде туып өсем де, Шыңғыс тауының атырабын дәл осы жылғыдай армансыз аралаған емеспін» [4, 32]. Өткен өмір шындықтары туралы әңгімелердің, мәліметтердің бір ерекше көзін жазушы жерден табады, жерге елдегі ең бір әңгімешіл, көпті көрген, көп білетін кісіге қарағандай күй танытады. «Ел айтқан әңгімені ел мекені, ер бесігі жер де айтады. Көз жіберсең, көңіл тоқтатсаң, тыңдап көрсең, көпті айтады» [5, 90], - деп түсінеді. Болашақ жазылар еңбегіне

қажетті өмір шындықтарын, мәліметтер мен деректерді осынша терең ізденіп, мол игеру, оларды сыншыл таныммен талдап, байыпты бағалау, сөйтіп ғылыми және деректік негізі берік кемел зерттеу жазу М. Әуезовке дейін әлем әдебиеті кеңістігінде болмаған құбылыс еді.

Қаламгердің Абайдың өмірі, шығармашылығы, ортасы, заманы жайында материалдарды жинауының жолдары әр түрлі. 1950 жылы жарияланған өмірбаянында автор былай деп айтады: «Абай жайында материалдар жинағанда, тарихи романдар авторларының талайы-ақ біле бермейтін өзгеше бір жайттерге тап болдым. Өйткені, Абайдың өмірі мен еңбегі, түр-түсі мен сипаты жайында қағазға түскен немесе жарияланған бірде-бір дерек, өзінің жеке мұрағаты (архиві) мен күнделігі, хаттары мен мемуарлары, тіпті замандастарының ақын жайында хатқа түскен естеліктері сақталмаған. Ақынның өміріне байланысты деректер мен романның бүкіл оқиғаларын Абайды көзімен көрген, жақын білген жандардан ұзақ уақыт бойына ауызба-ауыз сұрау, әңгімелесу арқылы жинауға тура келді. Олардың көбі кәрілік мендеген шалдар еді (...). Материал жинай жүріп, мен Абайдың достарымен, сыйластарымен, бұрын қысастық жасаған жауларымен де әңгімелесіп көрдім. Олардың ішінде Абайдың тұрғыластары да, солардың ұрпақтары да бар еді» [1, 62].

Берілген үзінді М. Әуезовтің дерек, мағлұмат алған адамдарының әлеуметтік жағдайы мен әңгіме арқауы болып отырған кісіге адамдық, туыстық қатынасына да үлкен көңіл бөлгенін көрсетеді. Жазушы белгілі бір құбылыс не оқиға туралы адамдық-азаматтық тұрғысы да, ауыл-аймағы да, әлеуметтік жағдайы да әр түрлі, тіпті бір-біріне қарама-қайшы кісілердің мәліметтерін қабаттас, қатар жинайды. Мысалы, Құнанбай жағынан көп зорлық-зомбылық көрген Тұмабай Наданбайұлы мен қозышы, қойшы болып жүрген Қатпа Қорамжанұлы сияқты азаматтардың естелік әңгімелері Абайдың ет бауыр жақындарының айтқандарын басқа бір қырынан ашып, жаңа бір мағынамен толықтыратын болар деп үміт еткен. Сонымен қатар қаламгер Семей, Алматы мұрағатын да қарап шығады [6, 15]. Жазушының болашақ шығармасына арқау болар өмір шындықтарын іздеудегі шығармашылық үміті ақталған да болса керек [5, 15-16]. Болған істің шын мәнісі, шынайы сыры көп жағдайларда осындай суреткерлік һәм зерттеушілік іздену мен ұстаным негізінде анықталады. Тынбай іздену өз жемістерін берді. Бұл жөнінде жазушы кейін былай деп жазды: «Соншама ізденудің арқасында болашақ қаһарманым жайында аса көп материал жинағаным соншалық, Горькийдің: «Үндемей қалуға ықтиярың жоқ нәрсе жайында ғана жаз», - деген өсиетін іштей қайталап айта беруден танғаным жоқ» [1, 62]. Абай секілді ұлы тұлға, оның айналасы, заманы туралы тарих талабына лайықты еңбек жазу үшін қажетті деректер, мәліметтер осындай үзіліссіз үлкен ізденістің, толассыз еңбектің нәтижесі еді.

М. Әуезов «Абай жолын» жазуға қажетті материалдарын өзінің суреткерлік нысанасына байланысты бірнеше бағыт, идея, проблематика жүйесімен жинаған: а) Абай, елдің Абай бастаған өсер өркендері арқылы көрінетін жаңа мен Құнанбай, Оразбай бастаған ескі арасындағы күрес; ә) қазақ даласы мен орыс мәдениетінің жарығы; б) Абай образының демократиялық өсуі: өзі шыққан таптан кетіп, езілген елмен табысуы; в) әйел басының бостандығы үшін күрес [7, 277]. Осы салалар бойынша жиналған деректер, мәліметтер тобынан жазушы Абайдың шығармаларының тамыр тартқан тереңін танытатын, ақын шығармаларының тууына негіз болған шындық жайларды, құбылыстарды жеке даралайды. Ақынның белгілі туындыларының жазылуына түрткі болған, шығармашылық ой өзегінің бесігі болған орта сырына бойлайды.

Мазмұн ерекшелігі, тақырыптық сипатына қарай жоғарыда сипатталған материалдарды жазушы мына төмендегіше даралаған: а) өмірбаяндық материалдар; ә) ел атына байланысты материалдар; б) жер атына байланысты материалдар, т. б. [7, 257-278; 8, 314].

Абайдың жеке басына келгенде, автор өмірлік материалдардың тобын тағы да саралай түседі. Абайдың ұлттық танымын, ойы мен сезімін, жанының шындығын терең ашу мақсатында қаламгер болмыстағы оқиғаларды ақын өмірінің мынадай салаларымен сабақтастырады: а)

жеке басы; ә) махаббат-сүйіспеншілік жайы; б) отбасы халі; в) қоғамдық беті, г) тарихи оқиғалар [7, 266; 8, 314].

Жазушының өз шығармасын жазуға қажетті өмір құбылыстарының тобын іздеу мен жинау, жинақтау әдістерінің жалпы бағыты мен бағдарын әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерінің көбінің шығармашылық тәжірибесінен байқауға болады. Мысалы, Л.Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» роман-эпопеясын жазуға қажетті материалдарды түрлі дерек көздерінен жинай отырып, солардың негізінде кейіпкерлерінің қысқаша мінездемесін жасаған. Әр кейіпкерінің мінездемесінде мынадай тұрақты баптар болған: а) дәулеті; ә) қоғамдық құлқы; б) сүйу сипаты; в) ақындыққа қатысы; г) парасат жағы; д) семья халі [9, 95-96; 10, 106]. Г. Флобердің жазушылық еңбегінде де осындай нышандар бар. Бұл, әрине, бір жазушыға ғана тән үлгі емес, өмірлік материалдарды, өмір шындықтарына куәлік ететін мәліметтерді жинау мен жинақтау қажеттігінің өзінен туындап жатқан баршаға ортақ тәсіл болып табылады. Осы баршаға ортақ тәсілді М. Әуезов өз шығармашылық тұрғысына сай байытады, өзгеден бөлек өз үлгісін қалыптастырады.

М. Әуезовтің қаламынан туған әдеби шығармалардың қай-қайсысының да ұлттық мазмұны, ұлттық көркемдік-идеялық сипаты олардың поэтикалық құрылымындағы бай өмірлік материалдардың алатын орнымен, атқаратын қызметімен тығыз байланысты. Жазушы шығармаларының өмірлік негізін құрайтын материалдар сипаты әр түрлі. Оларды ғылымның белгілі салалары бойынша топтастыратын болсақ, былай деп жүйелеуге болады: а) тарихи материалдар, ә) этнографиялық материалдар, б) халық ауыз әдебиетінің материалдары және в) әдеби материалдар [11, 9]. Бұлардың әрқайсысы іштей тағы да тарамдала береді. Жазушының көркем туындыларының өмірлік негізін түзетін мұндай материалдардың түпкі бастауларын, дерегін анықтау оңай жұмыс емес. Жазушы өз шығармасына арқау еткен ұлттық өмір құбылыстарының тобын қайдан алды, қалай тапты, оларды қалай сұрыптады, олардың шығарма құрылымындағы қызметі не... - бұл мәселелерді анықтау қаламгердің ұлт өмірінің шындығынан ұлт өнерінің үлгісін жасау жолындағы шығармашылық еңбегінің ерекшеліктерін, лабораториясының қат-қабат киын әрі қызық сырларын тануға жол ашады. Осы орайда ұлы суреткердің шығармасындағы бір ғана кейіпкерінің өміріне қатысты жинаған деректер мен материалдарының соншалықты молдығына назар аударуға болады. Автор Абайдың өміріне қатысты жинаған қисапсыз мол мәліметтер мен деректерді ғылыми тұрғыдан, суреткерлік тұрғыдан және сыншылдық тұрғыдан бірдей парықтайды, ақын өмірбаянының кездейсоқ, мәнсіз мәліметтерін назардан тыс қалдырып, халықтық сипаты қанық, азаматтық, әлеуметтік мазмұны терең деректерді ғана таңдап, талғап алады. Осы жерде А. Толстойдың өмір материалдарын жинау мен жинақтау жөніндегі тәжірибесі ойға оралады. А. Толстойдың пайымдауынша, жазушы өзінің шығармашылық қызметінің әр сәтінде әрі ойшыл, әрі суреткер, әрі сыншы ретінде әрекет етеді. Ойшылдың білмейтіні, көрмейтіні жоқ, белсенді, батыл. Суреткер әсершіл, ырыққа көнбей, бетімен лағып кетуі ғажап емес. Сыншы жазушы емес, бірақ ол ойшылдан ойлы, суреткерден талантты болуға тиісті [12, 281]. М. Әуезовтің өмір материалдарын таңдауы мен талғауынан осындай шығармашылық даралық көзге түседі. М. Әуезовтің ойшылдығы терең де тегеурінді, қуатты, суреткерлігі сырлы да нұрлы, ал сыншылығы ойшылдығынан озық, суреткерлігінен сәулетті.

Пайдаланылған дерек көздері:

1. Әуезов М. Менің өмірбаяным // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – Б. 60-64.
2. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі // Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том. Ойлар мен толғаныстар / Құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – Б. 147-152.

3. Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар // Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Том 1-том. Мақалалар, пьесалар. – Алматы: Ғылым, 1997. – Б. 90-96.
4. Әуезов М. Көрген, сезген жайлардан // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-том. Зерттеулер, мақалалар / Жауапты шығарушы М. Мырзахметов. – Алматы: Жазушы, 1985. – Б. 32-34.
5. Әуезов М. Жер әңгімеші // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 8-том. Очерктер және кино-әңгіме. – Алматы: Жазушы, 1981. – Б. 32-34.
6. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны // Әуезов М.О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Құраст.: Л.М. Әуезова, М. Мырзахметов. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б.14-16.
7. Әуезов М. Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая» // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / Жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – Б. 257-278.
8. Әуезов М. К лекции об «Абае» и «Пути Абая» // Әуезов М.О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Құраст.: Л.М. Әуезова, М. Мырзахметов. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б.313-316.
9. Фортунатов Н. Творческая лаборатория Л. Толстого. Наблюдения и раздумья. – М.: Советский писатель, 1983. – 320 с.
10. Қабдолов З. Сөз өнері. Әдебиет теориясының негіздері. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 376 б.
11. Дәдебаев Ж. Мұхтар Әуезов («Сенің сүйікті жазушың» сериясы). Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Рауан, 1997. – 124 б.
12. А.Н. Толстой о литературе и искусстве: очерки, статьи, выступления, беседы, заметки... – М.: Советский писатель, 1984. – 559 с.

Өмірхан Әбдиманұлы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Халықаралық Айтматов академиясының,
ҚР Журналистика академиясының академигі

ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің классигі, академик-жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлға болуымен бірге, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуді жолға қойған ғұлама ғалым, жоғары мектеп шәкірттеріне дәріс оқыған ұлағатты ұстаз. Сан қырлы саңлақ санаткер 1943 жылдан өмірінің соңына дейін Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры ретінде ұстаздық қызмет етіп, жазушылықпен бірге ұстаз-ғалым ретінде жас ұрпақты тәрбиелеуге елеулі еңбек сіңірді. Ауыз әдебиеті, әдебиет тарихына қатысты ғылыми маңызы жоғары көптеген еңбектер жазды. КСРО халықтары әдебиетінен, «Қазақ фольклоры», «Абайтану» пәндерінен дәріс оқып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жоғары мектепке арналған «Қазақ әдебиетінің тарихы (Фольклор)» I том (1950), академик-жазушы С. Мұқановпен бірігіп «Қазақ совет әдебиетінің очеркі» (1957) кітабын шығарды. Орта мектепке арналған оқулықтар жазуға қатысты. Жоғарыда аталған өзі оқыған пәндердің оқу жоспарларын жасап, осынау жалпы курстар мен арнаулы курстарды оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесін жасап шықты. Сонымен бірге қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мен Абайтанудың ғылыми мектебін қалыптастырды.

Мұхтар Омарханұлының атасы Әуез – ақын Абаймен сыйлас, дос-жаран болған адам. Бала Мұхтар атасы Әуездің тәрбиесінде өсіп, сауатын Абайдың қолжазба өлеңдерін оқып, жаттаумен ашқан. Мұхтар – сөз өнерінің құдіретін Абай поэзиясы арқылы ұғынған дарын.

Алдымен ауыл мектебінен оқыған Мұхтар, оқуын Семейдегі мұсылман медресесінде жалғастырады. 1908 жылы 11 жасында Семейдегі 5 сыныптық орыс гимназиясына оқуға түседі. Одан соң төрт жылдық мұғалімдер семинариясын бітіреді. Сол жылдары зерек ойлы талапты жас оқуын жақсы оқып, тиянақты білім алуымен қатар орыс, батыс әдебиетін қызыға оқып, мейрін қандыра сусындап, әдебиеттің көркемдік әлеміне тұщына бойлап, өзі де әдеби шығармашылыққа алғашқы талпыныстар жасайды.

1918 жылы ол кейінгі қазақ әдебиетінің классиктерінің бірі Ж. Аймауытовпен бірге «Абай» журналының жарық көруіне елеулі еңбек сіңіреді. Болашақ қазақ әдебиеті классигінің баспасөз бетін көрген тұңғыш «туындысы» «Сарыарқа» газетінде жарық көрген «Адамдық негізі – әйел» атты мақала болса, алғашқы көлемді көркем шығармасы — 1917 жылы жазылған «Еңлік-Кебек» пьесасы. 1922 жылы ол бұл шығарманың драматургиялық көркемдік болмысын жетілдіре өңдеп, жаңадан қайта жазып шықты.

Мұхтар Әуезов 1920 жылы Семейдегі «Қазақ тілі» газетінің жауапты редакторы болады. Сол жылы басты мақсаты руханияттық-ағартушылық, әдеби-мәдени іс-шараларды ұйымдастыру болп табылатын «Ес аймақ» қоғамын құрады. Осы «Ес аймақ» қоғамының көркемөнерпаздар үйірмесінің мүшелері Мұханның «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Еңлік-Кебек» сынды шығармаларының алғашқы қойылымын жүзеге асырушылар.

М.О. Әуезов 1922 жылы Ташкент мемлекеттік университетінде тыңдаушы болады. 1923 жылы Санкт-Петербург университетіне ауысып, оның филология факультетін 1928 жылы бітіреді. Одан соң, 1930 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеті Шығыс факультетінің аспирантурасын бітіреді.

1960 жылы 17 қыркүекте алашшыл ұлтшылыдар ұйымының мүшесі деген айып тағылып, қамауға алынған М.Әуезов Ташкентте ұсталып, Алматы түрмесіне қамалады. 1932

жылы 10 мамырда ашық хат жазып, «қателігін» мойындаған жазушы 22 мамырда түрмеден босатылады.

1920-30 жылдар аралығында жас жазушының қаламы қанаттанып, шығармашылық шабыты қуаттана түседі. Жиырмамыншы жылдары ол көптеген мақалалар жазып, әңгіме және драмалық шығармаларымен таныла бастайды. Оның «Қорғансыздың күні», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану» т.б. әңгімелері 20 жылдарда жазылып, «Сыбанның моласында», «Текшенің бауырайында», «Заман еркесі», «Кім кінәлі» әңгімелері Ташкенттегі «Шолпан», «Сана» журналдарында жарық көреді. Сол жылдары М. Әуезов Семейде «Таң» журналын шығарушылардың бірі болады. Осы журналда жазушының «Жетім», «Барымта», «Кінәшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Ескілік көлеңкесінде» әңгімелері жарияланады.

Оның қазақ әдебиетіндегі соны құбылыс іспетті, озық үлгідегі туындылары ретінде танылатын «Қорғансыздың күні» әңгімесі, «Қараш-қараш оқиғасы» повесі осы жылдары жеке кітап боп басылып шығады. 1930 жылдардан кейінгі қазақ драма театрының әдеби бөлімін басқарған тұстарда «Еңілік-Кебек» пьесасынан кейінгі «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», тәрізді драмалық шығармалары театр репертуарынан тұрақты орын алды. М. Әуезов драматургиялық шығармаларында «Қарагөз» трагедиясының орны бөлек. Ол – 1926 жылы қазақ театры ашылар тұста драмалық шығармаларға жарияланған бәйгіде бірінші орын алған туынды.

XX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап М.Әуезов бірыңғай кәсіби жазушылықпен айналысып, шығармашылық еңбекке түбегейлі бет бұрады. Ел аралап, жер көріп, ел тарихына, ұлт тағдырына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіп, оны өзінің жазушылық еңбегіне шығармашылықпен пайдаланады. Орыс және батыс классикалық әдебиетін зерделей қарастырып, әдеби зерттеулермен айналыса бастайды. Жазушы 1928 жылдың басында «Қилы заман» романын жазып бітіреді. Роман сол жылы Қызылордағы баспадан жарық көреді. Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи шындығы көркем бейнеленген бұл шығарма сол тұста қатты сынға ұшырап, әдеби шығармашылықтың «ақтаңдағына» айналған-ды. «Қилы заман» содан дәл 44 жылдан кейін қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың қолдауымен, 1972 жылы Мәскеудегі «Новый мир» баспасынан жарық көрді.

30-жылдар М.Әуезов шығармашылығында драматургия жанры үшін жемісті жылдар болды. Олардың ішінде «Түнгі сарын», «Айман-Шолпан», «Тартыс», «Тастүлек», «Қобыланды», «Хан Кене» сынды озық драматургиялық шығармалар бар. Бұл саладағы биік табысқа жетудің негізі жазушының әлем драматургиясын жетік білуінен еді. Ол аударған В.Шекспирдің «Отеллосы» мен «Асауға тұсауы», Н.Гогольдың «Ревизоры», т.б. ең шебер аудармалар ретінде бағаланды. Олар өз кезінде М.Әуезовтың драматург ретінде қалыптасуына зор әсерін тигізгені шындық.

1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Татьянаның сахарадағы әні» атты әңгімесін жариялаудан кейін, М.Әуезов шығармасындағы Абай дәуірі басталады. Алдымен «Абай» трагедиясы жазылды. Онан соң 15 жыл жазған 4 кітаптан тұратын әлемге әйгілі «Абай жолы» дүниеге келді. «Абай» романына 1949 жылы Сталиндік сыйлық, «Абай жол» эпопеясына 1959 жылы Лениндік сыйлық берілді. Бұл 4 томдық роман-эпопея Қазақ әдебиетінің әлем мойындаған үлкен жеңісі. М.Әуезов 1961 дүниеден озды.

Мұхтар Әуезовтың алғашқы әңгімесі — «Қорғансыздың күні». «Қорғансыздың күні» әңгімесінде зорлықшыл Ақан болыс пен оның атқосшысы Қалтайдың күндерін әрең көріп отырған жетім-жесірге көрсеткен қорлығы мен зорлығы шынайы суреттеледі. Жас қыз Ғазизаға жасалған жан түршігерлік хайуанға тән іс-әрекет уақыт, қоғам шындығының нақты айғағы іспетті көркемдік шешім арқылы ашылған. Замана құрбанына айналған қорғансыздар тақырыбы оның өзге де шығармаларына арқау болды. «Жуандық», «Ескілік көлеңкесі», «Жетім», «Кім кінәлі», т.б. әңгімелерінде қорғансыз жандар тағдыры суреттеледі. М.Әуезов

теңсіздікті, әділетсіздікті басты кейіпкерлердің әрекетін, мінез-құлқын көрсету арқылы ғана емес, ішкі жан дүниесіне, психологиялық әлеміне терең бойлау арқылы көркем бейнелей алды.

20-30 жылдары М.Әуезов «Қараш-қараш», «Көксерек», «Қилы заман» повестерін жазды. «Қараш-қараш оқиғасындағы» басты кейіпкер Бақтығұлдың іс-әрекеті, жазушының қорғансыз кейіпкерлерінен мүлде бөлек. Бұрынғы әңгімелердегі қорғансыздар тағдырға көнген, мойын ұсынған жандар болса, Бақтығұл – қарсылықшыл тұлға. Оның мінезі тағдырдың қиындығына қарсы шыққан күрес кезінде қалыптасады. Сәт, Сәлмен сияқты байлардан қорлық көріп, Жарасбай байдан пана таппақ болған Бақтығұл өз қателігін кейін түсінеді. Өйткені олардың бәрі қиянатшыл қоғамның өкілдері еді. Оларды толғандыратын өз малының, өз жанының қамы. Өзге дүние өртеніп кетсе де оларға бәрі бір. Өзгеге жанашырлық көрсету — оларға жат құбылыс. Әуелде сырты күлген Жарасбайдың рақымына сеніп қалған Бақтығұл өзін барымташы ретінде ұстаған иесінің сатқындығын көреді. Оның шын бейнесін таниды. Ашынған Бақтығұл Жарасбайды атып өлтіріп, кегін алады. Бұл жәй ғана жауыздыққа жауыздық емес, әділеттік жолындағы күреске ұмтылыс, соны танытатын іс-әрекет. Күрес жалғасының белгісі — Бақтығұлмен түрмеде бірге жатқан кішкентай баласы Сейіт. Жазушы оны былай білдіреді: «Оқуға ұғымды, ерекше талапты момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілімен күн санап ержетіп келеді».

М.Әуезовтің болған оқиға негізінде жазылған «Қараш-қараш оқиғасы» шығармасы – өмір шындығынан көркемдік шындық туғызатын туынды. Осыған ілесе жазылған «Қилы заман» повесінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тақырып етіп алынған. Онда Жетісу өңірінде өткен 1916 жылғы халық көтерілісі шынайылықпен көркем сипатталған.

Осы жылдары М.Әуезов көлемі шағын «Көксерек» повесін жазды. Символдық мәні бар бұл туындысында жазушы адам мен табиғат арасындағы байланыстың болмысына бойлап, сан қатпарлы ғажабы мол құбылыстың құпиясын ашуды мақсат тұтады. Адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынас адамгершіліктің жұмбақ иірімдерін психологиялық дәлдікпен шешуге мүмкіндік туғызады. Бұл қазақ әдебиетіндегі тың тақырып еді. Қоғам қатыгездігі мен адам қатыгездігі мұнда өзгеше бір символдық мәнге ие болған. Бала Құрмаш пен Көксерек тағдырындағы ұқсастық осыны меңзейді. Мейірім мен қатыгездік күресі шығарманың негізгі арқауы. Дала тағысы Көксерек қатыгездікке қатыгездікпен жауап береді. Мұнда Дж. Лондонның «Ақ азу» атты шығармасының сарыны бар. Бірақ «Көксерек» – таза қазақ өмір-танымын танытатын шығарма. Және ол өмір шындығынан ойып алынып, аса ірі білгірлік танымынан туған, асқан шеберлікпен, көркем суреткерлікпен жазылған.

«Көксерек» – М.Әуезов шығармашылық болмысының терең, суреткерлік табиғатының жұмбақ сырлы, көркемдік әлемінің мол қатпарлы екендігінің нақты айғағы.

М.Әуезов барлығы 32 пьеса жазған. Олардың ішінен екі шығарманы ерекше атауға болады. М.Әуезовтің драматург ретіндегі дарынын танытқан да, оның классикалық дүниесі ретінде мәңгілік мұрасы болып сақталатын да — «Еңлік-Кебек». «Еңлік-Кебек» — қазақ драматургиясының маңдай алды туындысы.

«Еңлік-Кебек» Семей өңіріндегі Шыңғыстауда XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиға негізінде жазылған. Кебек пен Еңлік бір-бірін сүйеді. Бірақ Еңлікті бұрын басқа біреуге атастырып қойған. Екі жас Шыңғыстауға қашып паналайды. Ру басшылары оларды іздеп табады. Екі жасты ат құйрығына байлап өлтіреді. Артында кішкене сәби қалады. Бұл — тарихи шындық. Пьесада осы оқиға негізге алынады.

Бірін-бірі сүйген екі жастың еркіндік іс-әрекетін жақтырмаған екі рудың билеушілері олардың тағдырын дауға салады. Билер ата салтты бұзған екі жасты өлім жазасына кеседі. Автордың көркемдік қиялынан туған кейіпкерлер — сұлу қызға ессіз ғашық аңғал батыр Есен, Еңлік тілектесі — қойшы бала Жамал және т.б. Олардың әрқайсысы өз орнын тауып тұрған образдар. Бірі елдің ер Кебекке және ар намысын жоғары ұстаған Еңлікке деген жанашырлығы,

енді бірі оларға деген қарсылығы арқылы өздерін-өздері айқындап отырады. XX ғасырдың басында пайда болып, әлі орныға қоймаған жанрда жазылған бұл шығарма — М.Әуезовтің тыңға түрен салған шығармашылық ізденісі.

Ескі әдет-ғұрыптың құрбаны Қарагөз тағдыры – драматургтің «Қарагөз» трагедиясына арқау болған. Сонымен бірге шығармада өнер адамының еркін өмір сүре алмай, арманда өткен тағдыры, кер заманның әділетсіздігімен арпалысы көрестілген. Пьесадағы сүйгеніне қосыла алмай, дертке шалдыққан Қарагөз, өнеріне өріс таппай, сүйгенінен айрылған Сырым трагедиясы кімді болсын бей-жай қалдыра алмайды. Көркем тіл, жан тербетер нәзік лиризм пьесаның өн бойына өзгеше жылылық береді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – әлемдік сөз өнеріне қосылған асыл мұра. Өзінің шығармашылық ғұмырының ширек ғасырын арнаған бұл ұлы туындысын жазушы көп ізденіс, терең зерттеу, ұзақ дайындықтан кейін жазды. Яғни М.Әуезов Абайға бүкіл ғұмырын арнады десе болғандай. Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаевтың сөзімен айтқанда, «жарты ғасырлық қазақ өмірінің энциклопедиясын жасап шықты» деуге болады.

Роман-эпопея Абай жайлы болғанымен, ол бүкіл қазақ қоғамының жарты ғасырлық даму жолымен бірлікте алынып көрсетіледі. Кең құлашты суреткер Абайдың өсу жолы арқылы ұлтымыздың рухани өсу жолын көз алдымыздан өткізеді. Абайдың азамат, ақын, ел тұтқасы биігіне көтерілуі қоғамның дамуымен қатар өріледі. Төрт томдық эпопеяның әр тарауы Абай өмірінің әр кезеңін суреттейді. Жас Абай, ақын Абай, аға Абай, дана Абай! Міне, Абай образы осылай күрделене түседі.

Бірінші кітап бала Абай, жас Абайдың адамдық, адамгершілік, ақындық негізінің қалануын ашады. Ол – өскен орта, ұлттық тәрбие, өмірдің ащы-тұщысын көргенінен, көңіліне түйгендерінен қалыптасады. Елге билігін жүзеге асыруда қатыгездік танытатын әке қаталдығын өз жүрегінен алыстатуы, әже мен ана мейірімінің шуағы, Тоғжан сезімінің бүкіл ғұмырына дәру болар тазалығы – бәрі-бәрі тоғыса келіп, Абайды, азамат, ақын ретінде қалыптасуға алып келеді.

Екінші кітапта біз ақын Абайды, өз поэзиясымен адамгершілік рухын себуге арнаған азамат Абайды танимыз. Бұған айрықша әсер еткен өз халқын терең тануы және өзге жұртта бар озық үлгіден үйрене отырып, оны өнеге етіп шашуы.

Үшінші, төртінші кітаптардан қоршаған ортаның келеңсіздігімен, адамдықты алға қойған ұлы мұратына кедергі келтірмек болған дұшпандарымен күрескен қайраткер, ақын, дана Абайды танимыз. Абай – дәуір тұлғасы, оның өмір жолы – дәуір айнасы. XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ қоғамының бүкіл тыныс-тіршілігі ұлы данышпанның өмірімен өзектес алып көрсетіледі. Оның танымы, терең ой-пікірі, ұлтын өрге сүйреген сана-сезімі, көңіл-күйі дәуір келбетімен ұштастырыла суреттеледі. Азамат Абай – ұлт даналығының, ақын Абай – ұлт рухының жемісі. Осының бәрін ірлікте алып, көркемдік келісімін тапқан Мұхтар Әуезов – мәңгілікке жалғасқан рухани биіктік өлшемі.

«Абай жолында» сан алуан образдардың бай галереясы жасалған. Қазақ қоғамының XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген түрлі әлеуметтік топтардан шыққан типтік бейнелер мен түрлі характерлер бар мұнда.

Романның басты кейіпкері, орталық тұлға – ұлы Абай. Абай өмір жолы күнделікті тіршілікпен, шектеліп қала алмайды. Ол жол – өсу, даму жолдары. Ойшыл ақынның ой-сана өрісінің өсу жолы. Ол жалаң ғана баяндалып қоймай, кейіпкердің жан дүниесіне, ішкі сезім иірімдеріне, мінез-құлық астарына бойлау арқылы ақынның көркем образы жасалады. Ақын болғандықтан да, романда Абайдың ішкі толғанысы, көңіл күйі, шабытты шақтағы тебіренісі кеңірек көрініс табады.

Абай танымы – өзгеше таным. Ол айналадағы қоғамдық өмірге, құбылмалы өмір құбылыстарына ақындық сезіммен қарайды, азаматтық көзбен таниды. Сондықтан да ол қашанда халықпен бірге. Ұлтының бүкіл қайғы-мұңы мен қасіреті Абай жүрегіне батады.

Ақынды толғантқан жай – халқын отар халдегі қасіреттен құтқару жолы. Абайдың ұлылық тұлғасы осыдан бастау алады.

Халықтың Абайға деген сүйіспеншілігі нақты көрсетіледі. Оның досы Ербол, қарт Дәркембай, өжет Базаралы – Абай қадір тұтқан халық өкілі. Олар Абай тұлғасымен әр қиырдан тоғысады. Ербол – Абайдың жастан өскен досы, ақылшысы, сырласы. «Мұндасарға бұл қазақтан жан таппаған» Абайдың қарапайым халықтан тапқан данагөйі – Дәркембай. Бұлар Абайдың халқымен тығыз байланысының, халық қамқоры ретіндегі азаматтығының куәсі.

Абайдың ел азаматына еткен ықпалы Базаралы сияқты батыр мінез азаматтарға еткен әсері арқылы анықталады. Дала көкжалы бойындағы, мінез-құлқындағы артық-кем тұсты жөнге салушы, ақыл-кеңес беруші Абай. Сол арқылы оның данагөйлік қыры ашыла түседі.

Шығарманың көп бөлігінде Абайдың ақын болып қалыптасуы суреттеледі. Абай ақындығының өнеге алар, өріс кеңейтер үш тұғырлы тірегі – ұлттық сөз өнерінің, шығыс поэзиясының, орыс-батыс әдебиетінің әсері терең ашылады. Романда Абайдың ақындығы мен сазгерлігі, азаматтығы мен күрескер қайраткерлігі біте қайнасып, біртұтас бүтіндік тапқан. Абай тұлғасының дем берер қуаты – ақынның сенер үміті – халық.

Романда кездесетін өзге де образдар мен бейнелер өзіне тән ерекшеліктерімен көрінеді. Ол туралы Ғабит Мүсірепов былай дейді: «Сүйіндік – жалтақ, Байдалы табанды, қырыс адам. Бөжей сыр бермес. Қаратай – жеңген топтың қасында. Майбасар, Жұмағұл, Тәкежан, Қамысбайлар – патша үкіметінің жасаған болыстығының маңында болатын мансапқорлар. Зере – ел анасы, Ұлжан – соның жалғасы. Бұлардың бәрінің жиынтығы, сақасы сияқты Құнанбай – сонша сұм, сонша аруақты, сонша бір кесек образ. Құнанбай – елдің ескі ойы болса, Абай елдің алысты болжай алған, ілгері сүйреген ойы». Бұны өте дәл айтылған, әр кейіпкердің қысқа сипаттамасы деуге болады.

Романдағы шебер жасалған аса күрделі образдың бірі – Құнанбай бейнесі. Ол – өмір танымы мол, дала саясатының әдіс-айласын терең меңгерген, билік тізгінін қолдан шығармау үшін нендей қатыгездікке болса да бара алатын, айлакер де қатал жан. Құнанбай – тағдыр соққысын тайсалмай қарсы алатын батыл да батыр бейне. Ол заманының өтіп бара жатқанын жақсы біледі, біле тұра, ашына айқасқа шығады. Елді құнанбайша билесін деп билікті Абайға ұстатпақ ниеті – Құнанбайдың әріден ойлайтын ақылды адам екендігінің белгісі.

Құнанбай жолының жеңілуі — Абай жолының нұрлылығын танытады. Романда Құнанбайдың құлдырау, Абайдың өрлеу жолы толық ашылған. Мұны кезінде Ғ.Мүсірепов дәл басып тауып айтқан еді: («Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда» деген әр бөлімнің аттарын бір-біріне жалғап, бір саты етсең, өрге шығып келе жатқан Абайдың жолы, сонымен бірге аяғынан басына қарай оқысаң, бұл жоғарыдан ылдилап келе жатқан Құнанбайдың жолы болып шығады. Сонда Абайдың жолы – «қайтқанда, қат-қабатта, шытырманда, бел-белесте, өрде, қиядан болып шығады да, Құнанбайдың жолы — «қияда, өрде, бел-белесте, шытырманда, қат-қабатта, қайтқанда болады. Бірі – көтерілу, бірі – түсу, төмендеу жолы, үшіншіден, бұл – Құнанбай тобының да, Абай тобының да жолы».

Роман-эпопея өз бойына роман жанрының барлық қасиетін үйлестірген өте көлемді шығарма. Мұнда психологиялық, әлеуметтік, философиялық, т.б. роман жанрының белгілері көрініс тапқан. Роман кейіпкерлері – көп қырлы. Мазмұны – кең көлемді.

Романның тілі де аса бай. Дәуір тынысын нақты жеткізу мақсатында автор бай тілдік материалды қолданысқа енгізген. Ағып тұрған шешендік те, жоғары пафостағы өрт-жалын монолог та, ұстайтын жерін аңдып баққан сөз сайыс та мұнда жетерлік.

Әр кейіпкердің, әр топтың өзіндік сөйлеу мәнері, сөз саптасы ерекшеленіп-ақ тұрады. Құнанбай тобының сөзі – тақпақты үрдістегі, өткір тартысқа бейім, сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шешендік үлгідегі сөз. Ал Дәрмен, Мағауия, Кәкітай сынды жастардың өрелі мәндегі, жоғары мәдениетке бейімделген сөйлеу мәнері жаңашыл лебімен ерекшеленеді. Бұл – Абай мектебінен нәр алған тағылым жемісі. Романда адамның көңіл-күйімен астасқан

табиғаттың естен кетпес керемет те әсем суреті молынан орын алған. Бұл жазушының суреткерлік шеберлігінің құдіретінен жаралған сұлу өрнектер.

Жалпы, «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің де үздік туындысы. Ол қашанда, қай кезеңде болсын классикалық шығарма болып қала береді.

Ұлы жазушының шығармашылық өмір жолын түйіндей келе айтарымыз, Мұхтар Омарханұлы Әуезов – өз шығармаларының көркемдік әлемімен қазақ әдебиетінің «алтын ғасырына» баланған тұтас дәуір сөз өнерінің құдіретін асқақтатқан творчестволық тұлға. Ал оның шығармашылық мұрасы – қазақ әдебиетін әлемдік руханият кеңістігінің төріне оздырған ұлы туындылар.

Бауыржан Жақып,
*Ақын, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі,
Қазақстан Жазушылар одағы Төрағасының орынбасары*

ОН АЛТЫНШЫ ЖЫЛ ОЙРАНЫ

*Осынау атышулы тарихи оқиға
Мұхтар ӘУЕЗОВТІҢ шығармашылық
жолының басталуымен тұспа-тұс келген еді*

Халқымыздың кеменгер ұлы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің шығармашылық жолына үңілсек, оның бастауы қазақ даласындағы ірі-ірі саяси оқиғалар дәуіріне тұспа-тұс келгенін бағамдау қиын емес. Абай ауылындағы бастауыш орта мектебін 1908 жылы бітіріп, бір жыл өткеннен кейін Семейдегі бес кластық қалалық училищеге түседі. Бұдан соң, яғни, 1915-1919 жылдар аралығында Мұхтар Әуезов сол қаладағы мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқып, дәріс алады. Дүниежүзі классикалық әдебиетінің озық үлгілерімен таныса жүріп, Мұхтар газет-журнал беттерінде алғашқы публицистикалық мақалаларын осы жылдары жариялай бастайды. Қолына қалам алған жас Әуезовті қазақ даласында сол кезде қалыптасқан ахуал түрлі тақырыптарға бастайды, сан салалы ой соқпағына салады. Халық алдында шешімін таппай тұрған көптеген күрделі мәселелер қаламгер көкейіндегі байсалды пікір, салиқалы ойдың көзін ашады. Оны бірде әйел теңдігі жайы толғантса, енді бірде оқу-ағарту, мәдениет ісі терең ойлантады. Қазақ зиялылары, ғылым негіздері, саясат, шет жұрттар өмірі, баспасөз, әдебиет мәселелері де – шығармашылық арқауына айналады. Филология ғылымдарының докторы, профессор С.Қирабаев: «М.Әуезовтің творчествосының алғашқы кезеңі жазушының әртүрлі көңіл-күйінде бола тұра, негізінен халық өмірінің шындығын жырлағанын байқатады. Соның өзінде оның суреткерлік таланты реализмге опасыздық жасаған жоқ» – деп жазса, (С.Қирабаев. Сәкен Сефуллин. Алматы. 1962. 112-бет), профессор Б.Кенжебаев: «Алғашқы шығармаларында-ақ Мұхтар өзінің аса талантты, білімді, мәдениетті, болашағы үлкен жазушы екенін байқатты», – деп атап көрсетеді (Б.Кенжебаев, Жиырмамыншы жылдардағы қазақ совет әдебиеті. Алматы. 1961 жыл. 41-бет). Профессор Р.Нұрғалиевтің айтуынша «Болашақ дария тебіреністі, шырқау терең, қайратты ойдан хабар бергендей, жас таланттың алғашқы сапары байлау мен пікірді ашық, жарып айтуды талап ететін публицистикадан басталады» (Р.Нұрғалиев, Алыптың алғашқы адымдары, «Білім және еңбек», 1967, № 4).

Шындығында да ұлы жазушының ұланғайыр шығармашылығының бетпердесі көсемсөзден басталғандығы жалған емес. Суреткердің ұлт қамын жеген, ел болашағына алаңдаған терең ойларының ұшқындары 20-жылдары қазақ басылымдары беттерінде жарияланған мақалаларынан айқын байқалады. Сол туындыларда жарқ еткен жаңа байламдар мен ақжарма сезімге суарылған тебіреністі толғамдар жас Әуезовтің қоғамдық-саяси көзқарасын қалыптастыруға ықпал жасайды.

Жиырма жасына дейін үш төңкерістің лебінен тыныс алған жазушы өмір жолында басынан үлкен үш дәуірді өткізіпті. Оның дүние тану көзқарасы жедел дамыған қат-қабат тарихи оқиғалар мен ұлы өзгерістер тұсында қалыптасуы, – әсіресе күнделікті өмір ағымымен ілесіп отыратын публицистік шығармашылығына аса зор әсер етті. Бір мақаласында М.Әуезов: «Мен өз өмірімде үш түрлі қоғамдық формацияны бастан кешірдім. Олар: феодализм, капитализм, социализм», – деген екен. (Әуезов М, Ташкент конференциясы, «Қазақ әдебиеті», 1958, 3 қазан). Ғасыр басында дүниені дүр сілкінткен оқиғалар тұсындағы қазақ даласындағы тарихи жағдай. Мұхтар Омарханұлында өзіндік тұжырымдар жасауға, ұлт қамын ойлауға, оның болашағына көз жіберуге жол ашты.

негізгі шарттарының бірі еді. Шындығында да қара жұмысқа алынған қазақтардың өзі әскерден келгеннен кейін үлкен саяси белсенділік танытқан. Екінші: қазақтарды әскерге алса, халық жан басынан және малынан, жер өнімінен алынатын. Сондай-ақ соғыс шығыны салығынан құтылатын еді. Бұл патша өкіметі қанауының ең қиын түрінен құтылу деген сөз. Үшінші: жалпы рухани қорлықтан құтқарар еді. Ұлт-азаттық көтерілісіне шығуға жол ашатын бұл алғы шарттардың бәрін де көсемдері негізінен мойындады.

«Социалды Қазақстан» газетінің 1937 жылғы 12-қаңтардағы нөміріндегі Ілияс Қабыловтың «Қазақ большевиктерінің міндеті – қазақ ұлтшылдарына қарсы баса күресу» атты мақаласынан: «Алашордашылардың тілі – «Қазақ» газеті 1915 жылы және 1916 жылдың басында қазақты патша әскеріне тарту туралы газет жүзінде үлкен науқан ашты. Қазақтың еңбекші бұқарасы 1916 жылы ерлік көтеріліс жылдардың алдында, алашордашылар патша үкіметі жағына және жазалаушы экспедициялар жағына ашықтан-ашық шығып солармен бірігіп, қазақ бұқарасының революцияшыл қозғалысына қарсы күресті.

Майданның қара жұмысына қазақ алынатын болған соң, қалың бұқара көтеріліс шығарды. Осы көтерілістің алғашқы хабарын ести сала, алашорданың басшылары – Бөкейханов, Байтұрсынов және Дулатовтар қазақ халқына үндеу шығарды – көтерілмеңдер, бүлінбеңдер, патша үкіметінің жарлығына мойынсұныңдар, дегенді айтты», - деген жолдарды оқыдық. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейхановтарға бертінге дейін тағылып келген айыптың бірі сол – олардың «1916 жылы майданның қара жұмысына қазақ жігіттерін алуын қолдауы» сөйтіп бірінші дүниежүзілік соғыстағы патша өкіметінің саясатын жақтауы еді. (Қирабаев С. «Қазақтың алғашқы революцияшыл демократтары», «Лениншіл жас», 1991, 7 маусым). Осы үш автордың «Алаштың азаматына» атты хатын оқудың мүмкіндігі енді ғана туды. Онда үш арыс:

«Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, көнбейміз деушінің сүйенгені жантәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде – шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. (Қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз. Әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық – бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсаң, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, мұндай мысалдар болып тұрған жоқ па? Бірлі-жарым болыс, писарьлары өлген елдерге әскер шығарылды, басшы кісілері абақтыға жабылды, сотқа байланды, мәселен, Торғай, Орал облыстарында арыз айтқан адамдар таяқ жеді, тұтқын болды, қорлық көрді, мәселен, Ақмола, Жетісу облысында. Хакімдер қайда қарсылық қылды деген елдердің адамдарын атты. «Қазақ айыптымен» қорқытып ала бастады, мәселен, Қостанай уезінде, Қазақ шын қарсылық қылатын болса, ел-елге отряд шығады, отряд шықса, елдің берекесі кетеді, бас пен малға әлегі бірдей тиеді, елдің іргесі бұзылады. Айтқанға тез көне қоймадың, қарсылық қылдың деп. Түркістан уалаятына военное положение иғлан етілді. Военное положение жұртқа келген бір опат деп білу керек», - деген екен. («Қазақ» газеті, 1916 жыл, 11-тамыз, № 192). Осыған ұқсас, тағы бір хатты Ахмет Байтұрсынов, Мұхамедияр Тұнғашин, Міржақып Дулатов, Сейтқазым Кәдірбаев төртеуі қол қойып, «Торғай һәм ырғыз уезінің халқына» жолдапты. Онда: «Міне, біздің Торғай мен Ырғыз уездерінен 15-ші октябрьден бастап кісі алынбақшы еді, жастар келмеді. Сондықтан елге неше мың әскер, зеңбірек, пулеметпен шығып тұр. Жақсылықпен көнбесеңдер, патша жарлығына мойын ұсынбағандық, законға қарсылық деп күш жұмсалмақ. Бұл анық. Көнбесеңдер Жетісу, Жизактың күні сендердің бастарыңа туады. Қырғын болады, босқа қан төгіледі, шаруа күйзеледі, жұрттың жұрттығы, берекесі кетеді. Соның үстіне әскер көндірмей алмай қоймайды. Қатын-бала бір қырылады, жігіт екі алынады, бүлік басылары военный судқа беріледі, асылады, атылады

Бұл хатты жазушы біздер – өз балаларың, өз тумаларың. Жанымыз ашиды, қабырғамыз қайысады...» – делінеді. («Қазақ» газеті, 1916 жыл, 30 қараша, № 207).

Қарап отырсақ, ел ағаларының бұл мәселеде қателескендігі аңғарылмайды. Қайта «қайтсек, ел іргесі сөгілмейді, қайтсек халықты қырғыннан алып қаламыз», деп жан ұшырған ұлт жанашырларын көреміз. Ал қарапайым жұртшылықтың «июнь жарлығына» көнбегендері әскери сойқанның құрбаны болғаны тарихтан белгілі. «Түрік елі» басылымның мәліметінше, 1916 жылы патшаның жазалау жөндеттерінің қанды қолынан қазақ жерінде 673000 адам қаза тапты. («Қазақ әдебиеті», 21.08.1992 ж.). Күйзелген ел ішінде аштық орын алды. Осы қиын-қыстау мезетте жұртшылыққа қолдан келгенше дем беру, көмектесу мақсатымен Семейде «Жанар» атты ұйым дүниеге келді. Оның белді мүшелерінің бірі – Мұхтар Әуезов болды. М.Дулатовтың «Абай» журналында жарияланған бір хабарында былай делініпті: «Тағы аштық, тағы жалаңаштық, тағы өлім... Өлі жоқ дымы құрыған сорлылар жаяулап, қозы көш жерге жүруге жарамай, кез-келген жерде жығылды, жығылғаны тұрған жоқ, өлгені – тірілген жоқ... Аш, жалаңаш қазақ-қырғыз бауырларға жұрттан жеткілікті жылу жинап, рулы елімізді өлімнен сақтап қалу мақсатымен Семей облысының Алаш қаласында қазақ комитеті хәм жастардың «Жанар» атты ұйымы басшылық етіп қауым жасады. 5-наурызда қауым ортасынан іс басқаратын бес кісілік комитет сайлап шығарды. Қауымның бастығы Әлихан Бөкейханов, жәй бастығы, көмекшісі Мұқаш Поштайұлы болды. Комитет төрағасы – Міржақып Дулатов, орынбасары – Жүсіпбек Аймауытов, хатшысы – Мұхтар Әуезұлы, қазынашы – Абдолла Есіркепұлы, тағы бір мүшесі – Абдолла Қоскейұлы. Мәжілісте 7000 сомдай жылу жиналды. Комитет қазір іске кірісті». («Абай» журналы, 1918, № 3). Осы хабардан-ақ ел ағаларының сол кезде ұлт тағдырына қаншалықты алаңдағаны көрініп тұр.

Семейдегі мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқып жүрген М.Әуезов «Жанар» мәдени-ағарту ұйымының белсенді мүшесі, әрі құрушыларының бірі болды. Ұйымның негізгі мақсаты – қиын кезеңде қарапайым халыққа көмектесу, оқитын жастарды бір мүддерінің төңірегіне топтастыру болды. Көзі ашық жас азаматтарды саясатқа тарту, ұлттық бостандық үшін күрестің әдіс, тәсілдеріне үйрету нысанаға алынды.

Қарапайым халықты қобалжытқан ел тағдыры, бостандық тілеген ой-армандары – қазақ тарихында зор саяси-әлеуметтік маңызы бар атышулы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне алып келді. М.Әуезов айтқандай, халықтың «елдігінің жоғалып бара жатқаны... қазақтың бесігіндегі баласының көзіне де елестегендей еді». Сонау XVI ғасырдың аяғынан 1916 жылға дейін Қазақ даласында 300-ге тарта ұлт-азаттық көтерілістері өрбіді. Сол уақыт аралығында тарих аренасына Сырым, Махамбет, Кенесары, Садық, Байұзақ датқа, Есет, Жанғожа, Аманкелді, Бекболат секілді ұлттық бостандық үшін күрестің көсемдері шықты.

Академик М.Қозыбаев өзінің бір мақаласында: «Ұлт-азаттық қозғалысының ішінен хан Кене бастаған көтеріліс пен 1916 жылғы көтерілісті жеке атап өтер едім» – депті. («Ақиқат» журналы, № 12, 1992 ж, 29-бет). Ұлы қаламгер М.О.Әуезов өз шығармашылық жолында осы екі көтеріліске де кезінде назар аударып, көлемді тарихи туындылар жазғаны таң қалдырмай қоймайды. Кенесары көтерілісі (1837-1847) туралы шындық деректерге сүйенген «Хан Кене» пьесасын, ал 1916 жылғы көтеріліс хақында «Түнгі сарын» пьесасы (1934 жыл) мен «Қилы заман» повесін (1928 жыл) жазуы – суреткердің кеменгерлігін, көрегендігін көрсетеді. Оның үстіне қиын-қыстау, зорлық-зомбылық, қуғын-сүргін жылдары бұл тақырыптарға баруы жазушының асқан батылдығын аңғартады.

Мұхтар Әуезовтің публицистикалық элементтерге бай, тарихи шындық негізінде жазылған көлемді шығармаларының бірі – «Қилы заман» повесі еді. Бұл туынды тұңғыш рет 1928 жылдың шілде айында Қызылорда қаласындағы «Қазақстан» баспасынан 3000 данамен жарық көрді. Мұханның 1927 жылғы 22-қарашада Қызылордадағы Смағұл Садуақасовқа жолдаған хатында: «...Жақын күндерде пьеса жазуды ойластырып жүрмін, 16 жыл оқиғасы ойымнан шықпайды, жазатын болармын...» – деген екен. (Д.Досжанов. «Абақты», 1992 ж., 282 бет). Осы жолдардан-ақ ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбы қаламгерді қатты толғандырғаны көрініп тұр. «Қилы заман» повесі бертінге шейін өзінің оң бағасын алмай келді. 1930 жылы

жалақорлардың тырнағына іліккен кездегі Мұхаңа тағылған бір айып та осы шығармасында көрсетілген жайттар еді. Сол жылғы 12 желтоқсанда түрмеде жатып, Голощекинге жазған арызында жазушы: «1926 жылдан кейін баспа бетін көрген жалғыз шығармам «Қилы заман» повесі, ол тарихи шығарма болғандықтан бүгінгі күнге жамау болып кірікпейді», – деп тертөгіп, еңбектенген туындысы туралы теріс пікір айтуға мәжбүр болған. («Лениншіл жас», 1991 жыл, 26-сәуір).

«Қилы заманды» Әуезовтің жиырмасыншы жылдарда жазған публицистикалық мақалаларынан, пьесаларынан, әңгімелерінен жырып алып, оқшау қарауға болмайды... Шығарманы бағалағанда, Әуезов дүние танымының қалыптасу кезеңіндегі олқылық, сол іргеден туған творчестводағы кейбір ақауларды ескеру шарт.

Бірақ осы ретте, Әуезовтің 1932 жылғы хатын көлденең тарта беру орынсыз. Түрлі субъективті себептердің әсерінен Мұхтар Әуезов өз қайшылықтарын тым асыра көрсетуге мәжбүр болған. (М.О.Әуезов мәдени-мемориалдық музейінің архиві. 271 папка 58-бет).

Жалпы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жайында ол кездегі тарих ғылымы екі ұшты пікір қалыптастырды. Бір топ ғалымдар бұл оқиғаны – ұлт-азаттық көтерілісіне жатқызса, екінші топ – оны орыс халқына қарсы реакциялық қозғалыс деп бағалады. Тұрар Рысқұлов, Санжар Асфендияров, Ғаббас Тоғжанов, Смағұл Садуақасов сияқты жергілікті ұлт өкілдері атышулы оқиға туралы оң көзқарас тудыруға тырысты. Көтерілістің шығуының шынайы себептерін көрсетті. Ал П.Г.Глаузо сияқты орыс ғалымдары 1916 жыл көтерілісі – патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсылықтан туған оқиға деген тұжырымға тоқтады.

Қызылордадағы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген М.Әуезовтің «Қилы заман» повесінің алғашқы нұсқасына жазылған алғысөз де көп жайтты аңғартады:

– «Қилы заман» романы қазақ ішінде болған зор оқиға – 1916-шы жылдағы Жетісудағы албан қазақтарының «Ақ патша» жарлығына қарсы жасаған көтерілістің қимылын суреттейді. Бұл оқиға қазақ арасында төңкерісшілдік мәні бар, тарихи маңызы зор қозғалыс. Қазақ тарихында 1916-шы жылдың орны бөлек. 1917-ші жылдың оқиғасында ұлт қозғалысының, ұлт ішіндегі топ тартыстарының, бай мен болыстың, тілмаш-төрелердің сұмдықтарының, ұлтшыл оқығандардың жақсы-жаман істеген істерінің бәрін де ашып жазу, дұрыс суреттеу керек еді.

Бірақ, жасыратыны жоқ, мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес. Мұхтардың бұдан бұрынғы жазғандарының көбі ескі сарын. Ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап, жоғын жоқтап жүр. Ол осы күнге дейін «ескі қазақтың» ескілігін көксеп жүрген адам. Жаңа жұртшылықтан гөрі, әлі де болса да ескілікті артық бағалап жүрген жазушы. Әрине, мұндай аты басқа, заты бөлек, беті теріс адамнан тарихи оқиғаны түп-түгел Маркс жолымен, еңбекшілер жолымен жазылуын күте қою да мүмкін нәрсе емес.

Бірақ, жазушының өзінше бұл әлеумет өзгерістерін жөндеп, суреттедім деп жазған романы. Біз бұл романды баспада өзіміз кейбір кемшіліктерін көрсетіп, түзеттірген болдық.

Мұның үстіне бұл сияқты суретпен жазылған көркем әдебиет бізде жоқтың қасында.

Міне, осы жағдайларды оқушыларымыздың алдына салып, күні бұрын ескерткіміз келді. Оқушылар!

Осы жағдайларды еске алып, бұл романды оқырда сын көзімен қарап, теріс суреттері, теріс беті болса – ашып айтып, сынап-мінеп оқуларыңыз керек. Бұл кітап шыққан соң да дұрыс сындарыңызды баспасөз жүзі арқылы білдірулеріңіз жөн.

1928 жыл.

Қызылорда.

«Қазақстан» баспасы.

(Әуезұлы М. «Қилы заман» Тарихи повесть. – Қызылорда «Қазақстан» баспасы. 1928 жыл. 3-бет).

Шындығында сол бір қиын-қыстау кезеңде 1916 жыл оқиғасы туралы тарихи шындық фактілердің негізінде жазылған мұндай шығарманы жарыққа шығару оңай емес еді. Бірақ

Мұхаң да қатерге басын байлаған, сол кезгі баспаның бас редакторы Ғабит Мүсірепов те тәуекелге бел буған.

Автор «Қилы заманды» тарихи повесть деп көрсеткен, баспаның алғысөзінде роман делінеді. Көтерген мәселелерінің күрделілігі, өмірлік материалының аумағы, сюжет тармақтылығы, қаһармандардың молдығы, характерлер кесектігі – шығарманы повесть шеңберінен шығарып, роман деуге негіз бергендей».

(Нұрғалиев Р. «Телағыс». Алматы: Жазушы. 1986. 88-бет).

Шығарманың негізгі арқауы 1916 жылғы Жетісудағы Албан көтерілісі. Ленинград университетінің студенті болған кезінде М.Әуезов Алматыға арнайы келіп, Жетісудың көркем табиғатымен танысады, оқиғаны көзі көрген қариялармен сөйлесіп, болашақ повестке фактілер жинақтайды. Жазушы кесек туындыға барар жолда дерек жинақтаудың публицистикалық әдіс-тәсілдеріне қашан да соқпай өтпеген. Бұл «Абай жолы» эпопеясы мен «Өскен өркен» романы, «Тұман айығарда» романы жоспарларынан да байқалады. «Қилы заманда» жазбастан бұрын қаламгердің арнайы келген сапары жөнінде Жетісу губерниясының партия, кеңес, қосшы ұйымдарының «Тілші» газеті «Алматыға Мұхтар Әуезұлы келді» деген тақырыпта хабар жариялапты. Онда жазушының дерек жинақтауы жайынан нақтылы ақпар берілген.

«Жақын арада, – деп жазыпты «Тілші» газеті, – Ленинградта оқып жатқан қазақтың атақты жазушысы Мұхтар Әуезұлы Алматы қаласына келді. Келген жұмысы: Жетісудан қазақтың ауыз әдебиетін (өлең, тақпақ, ертегі, тағы сондай), қазақ елінде ауызша айтылып-жазылып жүрген шығарма деректер, 1916 жылдың көтерілісінен қалған түрлі деректер, ел аузында сөйленіп жүрген әңгіме, өлең, ертегілерді жинау. Жетісуда жоғарғы айтылғандарды (қайсысы болса да) білетін азаматтар болса, «Тілші» басқармасы арқылы тілдесуге болады.

Мұхтар жолдас келген қызметі жөнінде ел әдебиетін сүйген азаматтармен, кәрі құлақ қариялармен сөйлесіп, дерек алуды тым-ақ тілейді.

Ескі әңгімелерді көп білетін қазақтың ақындарының, қарияларының аты-жөнін (тұрған жерін айтып) білдірген, өз тұсынан жиған деректері болса жіберген азаматтарға алғыс айтады. Еңбегі басылып, іске асардай болса, құр қол қоймайды. Үкімет қазынасынан ақша берілуі мүмкін. (Әсіресе, 1916 жылдың оқиғасы туралы деректерді жинауды өлкедегі Қазақстанды зерттеу қоғамы мен өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі тапсырған екен).

Мұхтар жолдас Жетісуда августың 15-іне дейін ғана болады. Тілеген адам жоғарғы мағлұматты «Тілші» басқармасы арқылы жібере бергендері дұрыс». («Тілші». 1927 жыл. 20-шілде. № 293. 4-бет).

Осыдан-ақ Мұхаңның «Қилы заманды» жазуға аса тыңғылықты дайындықпен, үлкен әзірлікпен кіріскендігінен хабардар боламыз. 1916 жыл тақырыбына Әуезов 1934 жылы қайта оралды. Сол жылы «Әдебиет майданы» журналының оныншы нөмірінде «Түнгі сарын» пьесасы жарияланды. Онда көтеріліс жасауға майдандағы қара жұмысқа қазақтан жігіт алу туралы жарлық қана түрткі болып қоймай, одан да тереңірек себептердің болғандығы жайлы ақиқат фактілер негізге алынады.

Қарап отырсақ, қазақ тарихында елеулі орын алатын ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы Әуезовті көп ойландқандығы, және сол оқиғаға деген жазушының өз көзқарасы болғандығына көз жеткіземіз.

Қансейіт Әбдезұлы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Халықаралық Айтматов Академиясының академигі

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ ЖӘНЕ ӘУЕЗОВ ҰЛАҒАТЫ

Қара шаңырақ - Қазақ ұлттық университетінде әр жылдары ұлтымыздың алыптары еңбек етті. Қазақтың кең байтақ даласының әр түкпірінен арман қуып, білім алам деп келген дарынды жастарына сабақ берді. Солардың барлығы да - білім мен ғылымның әр саласында із қалдырған, өз биігіне қыранша самғап көтерілген дарабоздар еді.

Ұлтымыздың кемеңгерлері, Алаштың біртуар перзенттері – М. Әуезов, Қ. Сәтбаев, Ә. Марғұлан, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, М. Қаратаев, Е. Ысмайылов, М. Балақаев, Т. Тәжібаев, Ә. Жолдасбеков, Б. Бірімжанов, Қ.Жұмалиев, Е.Бекмаханов, М. Ғабдуллин, Б. Кенжебаев, Т. Нұртазин, З. Ахметов, З. Қабдолов, Т. Қожекеев сынды ағаларымыздың осынау университетте әр жылдары сабақ бергендігі, шәкірт тәрбиелегендігі және әрқайсысының өзінің іргелі ғылыми мектептерін қалыптастырып кеткендігі жалғыз университеттің ғана емес, тұтас ұлтымыздың, мемлекетіміздің игілігі болды десек артық айтқандық емес. Отызыншы жылдардың ортасында қазақтың қаймағы болған арыстарымыз, руханиятымыздың көшбастаушылары репрессияға ұшырап, ұлтымыздың болашағына енді қалай қам жасаймыз деген тұста, Құдай қолдап, 1934 жылы Қазақ ұлттық университеті ашылды. Алаштың бас көтерер азаматтары, қайраткер ұлдары мен қыздары осынау университет төңірегіне топтасты. Ұлтымыздың санасын оятып, болашаққа мықты буын тәрбиелеу миссиясы енді осы университетке жүктелді. Міне, дәл осы тұста Қазақстанның түкпір-түкпірінен сталиндік режимнен ғайыптан аман қалған ұлт зиялыларының барлығы ҚазҰУ-ге келіп ат басын тіреді.

Ұлттық саясаттың қайнар бұлағы да осы университет болды. Ұлттық ғылым мен білімнің іргетасы да осы шаңырақта қаланды. Әлемдік деңгейдегі ғылымның үздік жаңалықтары да осы университетте бастау алып жатты. Бір ғана, ұлтымыздың кемеңгер қаламгері, әлем таныған саңлақ жазушы Мұхтар Әуезовтің отыз жылға жуық табан аудармай университетте сабақ бергендігі неге тұрады?! Осынау университетте сабақ бере жүріп, әйгілі «Абай жолы» роман - эпопеясын жазды. Қазақ фольклорының тарихынан қайталанбас лекциялар оқыды, «Манастану», «Әлем әдебиетінің тарихы», «Алаштану» атты жаңа ғылыми курстың негізін қалады. Университетте сол 50-60 жылдары оқыған, Әуезовтің алдын көрген, дәрісін тыңдаған, тағылым-тәрбиесін алған қаншама буын қазақ жастары кейін қазақтың қабырғалы қаламгерлері атанды. Олардың ішінде мемлекет және қоғам қайраткерлері қаншама. Айталық, кеше ғана дүниеден озған академик-жазушы, профессор Зейнолла Қабдолов «Менің Әуезовім» атты романында осының барлығын бейнелі тілмен төгілте суреттеді. Мемлекет қайраткері, Кекілбаев соңғы жылдары Әуезов тағылымын тереңнен тартып, өз мақалаларында қанша рет толғанды. Әуезов қаламының өз шығармашылығына тигізген игі әсерін айтты.

Ә. Қайдар, М. Жолдасбеков, Ә. Нұршайықов, Т. Молдағалиев, Қ. Мырзалиев, Ә. Айтбайұлы, Р.Нұрғалиев сынды белгілі тұлғалар Әуезов дәрістерін әрдайым сүйсіне еске алды, қаншама естеліктер қалдырды. Әуезов салған ұлы жол, Әуезов еккен дән қазақ руханиятының бүгінгі тыныс-тіршілігінде де жарқырап көрінеді. Қазақ әдебиетіндегі Әуезов мектебінің, Әуезов дәстүрінің әсер-ықпалы әлі талай жүздеген жылдарға өз жарығын түсіреді.

Қарашаңырақ ҚазҰУ-дың алтын әріппен жазылған бір белесі, міне осылай Әуезов есімімен біте қайнасады. Бүгінгі осынау университеттің 90 жылдық мерейтойы қарсаңында Әуезов ұлағатын қалайша еске алмай өте аламыз. Ұлы Мұхаң, Мұхтар Әуезов туралы тағылым

тарихын ұстазға шәкірт бола білген, өзі де Әуезов дәстүрін жалғастырып, соңынан қазақтың саңлақ қаламгеріне, ұлтымыздың ғұлама ғалымына айналған академик Зейнолла Қабдолов шығармашылығына табан тірей, ой тарқатсақ болады.

Мұхтар Әуезов 1934 жылдан көзі жұмылғанға дейін, яғни 1961 жылдың маусымына дейін Қазақ Ұлттық университетінде, қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық еңбек етті. Қазақ әдебиеті тарихынан, Абайтанудан студенттерге дәріс оқып, әдебиет теориясы, әдебиеттану ғылымы, әлем әдебиетінің әйгілі тұлғалары, олардың шығармашылығы жайында сандаған оқулықтар мен оқу құралдарын, монографияларын осы қара шаңырақтың қабырғасында жүріп жарыққа шығарды. Осы жылдары қаншама шәкірт тәрбиелеп, бірнеше талантты әдебиетші жастарды ғылымға жетектеп әкеліп, ғылыми жетекшілік жасап, қазақ әдебиетінің білікті мамандарын дайындауға өлшеусіз үлес қосты. Мұханның сол кезеңдегі өмірінің куәсі болған, жазушы төңірегіндегі орын алған барлық қалың оқиғалардың ортасында жүрген, солардың барлығын көкірегіне түйіп, ой елегінен өткізген жас шәкірт, жазушы Зейнолла Қабдолов бұл тақырыпқа кездейсоқ келген жоқ. Ұлы Мұханның бес жыл бойы шәкірті бола жүріп, кейіннен он жылға жуық бір кафедрада қоян-қолтық еңбек еткен жылдарындағы жүрегімен қабылдаған бар оқиғаларды төгілтіп кітап бетіне түсірді.

Кішкене шегініс жасасақ, сонау қиян түбіндегі Доссорда, Ембі - Атырау топырағында дүниеге келген бозбала Зейнолла Қабдолов сол тұста қол жетпес тұлға, ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің өзімен жолығам, сапарлас, тағдырлас боламын деп ойлады ма екен... Ауылда, мектепте жүргенде-ақ талант көзі ашылды. Аудан, облыс мойындаған ақын бала атанды. Сөйтіп жазушы, әдебиеттанушы – ғалым болам деген үлкен арман жетегінде жүрген жас талапкер Алматыға бірден ат басын бұрады. Қара шаңырақ, бүгінгі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология, яғни қазақ тілі және әдебиеті факультетіне 1945 жылы студент болып қабылданады. Тағдырдың жазуы, осы сәттіліктің өзі сол кезде ҚазҰУ-де ұстаздық етіп жүрген Мұханның арқасында, Мұханның тікелей қолдауымен жүзеге асады.

Академик - жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман –эссесі 1997 жылы «Санат» баспасынан жарыққа шықты. Көлемі 225 беттік роман-эссенің тақырыбы мен негізгі сюжеттік арқауы қазақ әдебиетінің классигі, заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезовтің өмірбаяндық тағдырына, қаламгерлік, ұстаздық қызметінің үлкен бір белесіне негізделіп жазылған көлемді прозалық шығарма.

Ұлы Мұханның, Мұхтар Әуезовтың алдын көрген, дәрісін тыңдаған, сүйікті шәкіртіне, жылдар өте келе дос-інісіне айналған Зекеңнің таланты, дарыны ұлы суреткердің назарын бірден өзіне аударып, ғұлама ғалымның ұзақ жылдар бойында терең ілтипатына бөленді. Шәкірт Зейнолла Қабдолов та өз кезегінде ұзақ жылдар бойында Ұлы ұстаз еңбегін бір сәтке де көзден таса қылмай, әрдайым Мұханның, Мұхтар Әуезовтың әр жанрдағы, әр жылдардағы шығармашылық мұрасын жинаумен, жазумен, зерттеумен, насихаттаумен ғұмыр кешті.

Өзі еңбек еткен Қазақ ұлттық университетінің филология, журналистика факультеттерінде студент-жастарға арнап «Әуезовтану» атты арнайы курс дайындап, соны оқытуды өмірінің соңғы сәтіне дейін бірде-бір рет тоқтатқан емес. Осы еңбегінің түйіні ретінде Мұхтар Әуезовтің 100 жылдығына орай қаламгер Ұлы ұстазының рухына бағыштап, өзінің ұзақ жылдар бойы қимас асылындай жан дүниесінде тербетумен, ұштаумен, шыңдаумен келген еңбегін «Менің Әуезовім» атты романына ұластырды. «...Көрген жерден көзді арбап, көңілді қоса баурап әкететін ғажайып сурет – тағыда айтайын, - Әуезовтің өлшеусіз кең, керіле жарқыраған әжімсіз жазық маңдайы мен төбесінен тайғанай сусып барып самайға ұйлығып қалған – оң шекеде бір уыс, сол шекеде бір уыс – шөкім -шөкім бұлт тәрізді көк мамық шашы. Сократ - маңдай деген болады деуші еді, сол осы екен ғой деп сүйсіндім ішімнен, кеудемдегі күллі дірілмен түйсініп...», - деп алғашқы әсерді суреттеуден басталатын көп қырлы, қымбат дүниесі – роман - эссесі арқылы өзінің ұстазына мәңгілікке қалатын көркем сөзден ескерткіш

соқты. (Қабдолов З. Әуезов. Алматы: «Санат», 1997, 22-б.). Осылайша қаламгердің әрдайым жүрегіндегі асыл бейне ұлы көркем туындының бас кейіпкері болып оқырманға тіл қатты.

Ұлы Мұханның ұлы тұлғасы бұл романда айырықша әсерлі, айырықша терең сөз құдіреті арқылы қазақ жүрегіне жол тартты. М. Әуезовтің ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен мерейтойына арналған біртуар дүние болды. Зекең қаламынан шыққан көркем прозаның барлығы, ғылыми-зерттеу еңбектері, бір сөзбен айтқанда тұтас адамдық, азаматтық, ұстаздық және шығармашылық тағдыры ұлы Мұханның суреткерлік әлемімен терең астасып жатты.

Роман-эсседе Мұхандай, Мұхтар Әуезовтей қаламгердің, суреткердің күллі жан дүниесі, адамдық болмысы, ұстаздық еңбегі автор көзімен бағаланып, авторлық баяндаулар арнасында ашылады. Романның негізгі оқиғалық арқауы – Мұхтар Әуезовтің 1930-1960 жылдар аралығында Қазақ ұлттық университетінің (сол кездегі С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің) қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық қызмет еткен кезеңінен бастау алады да, ары қарай лирикалық шегіністер, авторлық ремаркалар, кейіпкерлер диалогы арқылы ұстаздың осыған дейінгі тағдыр белестеріне де шолу жасалады.

Әсіресе, Мұханның балалық кезеңі өткен туған жері – Семей, Шыңғыстау, Бөрілі өңірінің суреттемелері, атасы Әуездің, немере ағасы Қасымбектің болашақ жазушыға әсер-ықпалы, Абай және оның ақындық айналасы, Мұхана үлгі болған Алаш арыстары, яғни оның ұлттық дүниетанымын оятқан, тарихи тағлым ұсынған ұлы ұстаздары туралы ой-толғамдар, 1920-30 жылдардағы белең алған тарихи, саяси оқиғалар тізбегі, сол тұстағы әпербақан, асыра сілтеушілердің кесірінен жазушының қудалауға түсіп, азап шеккен кезеңдері, барлығы роман ішінде терең, арналы, бірнеше тарауларды қамтитын әсерлі баяндаулар ауқымында сөз болады.

Осы эпизодтардың барлығын да жазушы бірде авторлық көзбен, бірде лирикалық шегіністер арқылы іштей сабақтастыра, жымдастыра отырып, кейіпкері Әуезовтің көзімен жіті қадағалап, жігін атуып, шығармасының екінші, үшінші, төртінші, бесінші тарауларына енгізіп отырады. Тұтас бір желінің бойында шебер қиюласқан ғұмырбаяндық сюжеттер, авторлық толғамдар қамшының өріміндей жарасым тауып, күрделі тұлғаның бүтін бітімін, тұтас ғұмырын, қайшылықты тағдырын терең поэтикалық аяда суреттеп жеткізеді.

Образбен ойлау, тәгілген тіл кестесімен сөйлеу автордың суреткерлік стилін, қаламгерлік қарымын анық аңғартады. Ең бастысы, романның барлық тарауларында сол романның өз кейіпкерлерінің бірі - автор - студенттің танымы, көзқарасы арқылы университет ғалымдары мен ұстаздарының өміріндегі көп сырлар, көп шырғаландар өте әсерлі баяндалады. Әсіресе, осы оқиғаларды баяндау үстінде, автордың өткір де ұтқыр юморы, кей тұста сарказмға айналып кете баратын, оқырманын селт еткізетін терең сатиралық бейнелеулер ағыны, күлкілі эпизодтар мен адамдардың пұшайман күй кешуі, тағы да басқа тосын суреттемелер оқырманды өзіне тартып, сюжеттік арналарды ширата түседі.

Бас кейіпкердің бірі - Бегей (өмірдегі прототипі – профессор Белгібай Шалабаев) сабақ үстінде ұстасып, өз дегенінен бір елі шегінбей отырып алатын Мергеннің (Сафуан Шаймерденов, ол да роман авторы сияқты студент) іс-әрекеттері насырға шауып, бұл іс ушыға келе, қазақ әдебиеті кафедрасының мәжілісіндегі бүкіл ұстаздар қатысқан үлкен жиынға ұласады.

Осы жиында барлығының сиынары да, сүйенері де Әуезов болды. Осы эпизодтарда, әсіресе, Мұханның ұстаздық келбеті, ғалымдық болмысы, кемеңгерлігі, ең бастысы, суреткерлік тағдыры, трагедиясы, өмір белесі, жүрек қуаты, барлығы дараланып көрінеді. Жазушы осынау бір қарағанда студент пен ұстаздың арасындағы тартысты романына саналы түрде енгізіп, оның көркемдік шешімін үлкен арналарға, биік белестерге көтеріп алып кетеді. Осының барлығын автор Әуезов тұлғасын танытуға түгелдей бағындырған.

Белгілі Бегеймен ұстасқан студентті ұлы Мұхана қорғауына алады. Осы арқылы күллі қазақ әдебиетіне олжа салған ұлы қаламгердің жай пендешілік, күнделікті тұрмыстық тіршілігінің өзінен ұлағатты, тағылымды оқиғалар өрбітетін автор өз ой-толғамдарын әрдайым

ұлы Мұханның сөзі арқылы, ой-пікірі арқылы бағалатып отырады. Әсіресе, осынау оқиғалар үстінде көрінетін ұлы қаламгер Мұханның күллі ой-арманы, үлкен мақсаттары тереңіне тартады. Жазушы Мұхтар Әуезовтің өзін көбірек сөйлете отырып, оның күллі ішкі сырын ашуға тырысады. Осы орайда автордың: «Мұхтар тағдыры – қиын тағдыр. Өйткені ол – талант тағдыры. Ал талант жолы қашан да тар, тайғақ. Бірақ, осының бір-ақ өтеуі бар: ол суреткер өмірінің нақты деректері оның затты өнеріне көшуі. Ал, өмір өнерге көшкен жерден жазушы басталады. Сергей Есениннің өз қолымен жазған ғұмырнамасы жарты бет қана. «Өмір тарихымның, - деп аяқтайды автор сол жарты бетті, - қалған деректерінің бәрі менің өлеңдерімде». Бұл тегін емес. Мұхтар Әуезовте де солай.

Гәп Мұхтардың бас-аяғы он жылдың ішінде үш рет үйленгендігінде емес. Әңгіме Мұхтар өміріндегі осы үш түрлі оқиғадан қазақтың сөз өнеріндегі үш түрлі көркем туынды – Кәмиладан «Қарагөз», Райхан мен Валентинадан «Үйлену» мен «Сөніп-жану» дүниеге келгенінде жатыр. Бұл – аз. Бұлар тұсындағы Мұхтар басынан өткен сезімдер мен сырлар, өзгелерін өз алдына қойғанда, тіпті «Абай» романындағы Тоғжан мен Әйгерім тағдырларына барып тоғысқан. Бұл бұл ма творчество психологиясының тереңіне бойлап байқасақ, Флобердің «Бавари - өзім» дегені дәл: Құнанбай мен Абай – бәрінен бұрын Мұхтардың өзі. Бұлар ғана емес, сайып келгенде «Абайдағы» күллі кейіпкердің күллі сезімі мен сыры, ақылы мен ойы, парасаты мен философиясы – бәрі Мұхтардікі. Әуезовтікі! Бұл ғажап нәрсе», - деп келетін толғамдары пікірімізге дәлел (Қабдолов З. Әуезов. Алматы: «Санат», 1997, 200-б.).

Осы тұста роман сюжетіне автор сол жылдары университетте ұстаздық еткен, дәріс оқыған қазақ әдебиеті кафедрасының мүшелері: Дүйсен Байкенжин, Шой Ғалиев, Белгілі Бегей, Есенбек, Айсина, Мерген сынды кейіпкерлерді сахнаға шығарады. Бұл кейіпкерлердің әрқайсының прототиптері өмірде болған, яғни Мұхатмен сол тұста, сол кезеңде бір кафедрада қоян-қолтық өмір кешкен, сабақ берген нақты тұлғалар. Елімізге белгілі әдебиеттанушы ғалымдар, профессорлар: Бейсенбай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев, Ханғали Сүйіншәлиев, Тұрсынбек Кәкішев, Мәскура Сармурзина, жазушы Сафуан Шаймерденов сынды тұлғалар роман-эссенің басты-басты кейіпкерлеріне айналып, оқырманмен жүздеседі. Мұханды қоршаған ғылыми орта, студенттік орта бар болмысымен қайта тіріледі. Сол кезеңде ел басқарған, саясат тізгінін ұстаған партия қызметкерлерінің бейнесі де қаламгер назарынан тыс қалмаған. Орталық Комитеттің хатшысы Нұрымбек Жанділдин соның бірі.

Әдебиет тарихындағы үлкен жаңалықтардың, іргелі сөздің әрдайым көш басында, қайнаған ортасында жүретін Мұханның тағдыры ауыр, азапты болғанын, жазықсы жапа шегетін, күйзеліске түсетін күндерінің көп болғанын қайта көз алдымызға елестетеміз.

Қайран қазағым – ай... Сол жылдары Мұхтар Әуезовтей асылымыздың тағдырын тәлкекке салып, алтын басын көпе-көрнеу қорлауға дейін барады. 1940 – жылдардың басында жарыққа шыққан «Абай» романын «автор шығармасында тап күресін суреттемеген, Құнанбай бейнесін көкке көтерген, әспеттеп, айырықша сүйіспеншілікпен баяндаған, романдағы сөз болатын бай, манаптардың барлығының сән-салтанаты келіскен, шетінен шешен, көсем болып көрінеді», - деп, Әуезовтің ең таңдаулы, ең талантты туындысын ағаш атқа теріс мінгізіп, қара күйе жағады.

Сол кезеңдегі Жазушылар Одағының басшысы, Сәбит Мұқановқа бастатып, сол тұстағы танымал қаншама қаламгердің аузымен ұлы шығармаға қиянат жасалып, жолы кесіледі. Абай туралы романды қалың қазақ оқырманына оқытпау үшін ұлы шовинизм, коммунистік саясат барлық айла-шарғысын іске қосады.

Аталған романдағы осынау кейіпкерлердің әрқайсысының өзіндік болмыс-бітімі, кескін-келбеті, ішкі жан дүниесі, барлығы нақты оқиғалар үстінде көрінетіндіктен шығарма сюжетіндегі арналар іштей жымдасып, астасып, тұтаса келе бас кейіпкер Мұхтар Әуезовтің характерін жан-жақты ашуға қызмет етеді. Кафедра тіршілігіндегі қым-қиғаш аңдысулар, сан-қилы көңіл құбылулары, осы тұстағы бір қулығын, бір сұмдығын ішіне бүккен көп қыртысты

адам мінездері, көзімен арбап, сөзімен алдайтын, момақан көрінетін кейбір оқытушы-профессорлардың іс-әрекеттері, барлығын Мұханның көзімен де бағалатып отыратын тұстар да романда мол кездеседі. Мұндайда автор күллі кафедраның құнын Мұханның бір сөзімен түйіндетіп отыратын эпизодтарға да жол ашады.

Ұлы суреткердің тағдырындағы елуінші жылдардың басында қайта басталған шырғалаң, қудалау, саяси қуғын-сүргін, барлығын автор өмірдегі шынайы көріністер арқылы, адамдар тағдыры арқылы терең аңғартады. Мұханның атақты «Абай» романы үшін басы дауға қалып, көре алмаушылар мен қызғаншақтардың, солақай сыншылар мен асыра сілтеушілердің талауына қалай түскені, қаламгердің осынау азапты күндер мен түндердің барлығын жүрегінен өткізетіндігі романда тарихи оқиғалар арнасында ашылады. Ұлы суреткердің жүрегіне оқ болып қадалған қаншама қиянат, қараулықтар боямасыз сөз болады. Әуезов тағдырындағы ащы шындықтардың беті ашылады. Заман ызғары, шын таланттың жолын байлап, жанын жаралаған неше түрлі айла-шарғылар, қулық-сұмдықтар, өсек-жала, барлығы автор көзқарасы арқылы, нақты кейіпкерлер төңірегінде бейнеленетіндігі роман көтерген тақырыптық-идеялық жүктің ауқымын тереңдете түседі. Ұлы қаламгердің басындағы трагедия ешбір боямасыз нақты оқиғалар арқылы алдыңғы қатарға шығады.

Яғни, Мұхандай қалам қайраткерінің басынан өтетін сан түрлі оқиғаларды, тағдыр белестерін сол жылдардағы қазақ әдебиеті төңірегінде өткен әртүрлі тарихи, саяси-әлеуметтік жағдайларды бір-бірлеп, сатылай саралай отырып, асықпай, аптықпай баяндайтындығы қаламгер шеберлігінің арқасында оқырманға өте әсерлі жеткізіледі. Осы орайда жазушы өз романында Әуезов басындағы шырғалаңды төмендегідей суреттейді: «Әуезов жиырмаға жетпей, отыздан өтпей әуезовтігін танытты. Бас-аяғы он жылда, өзгелерін өз алдына қойғанда, сөз өнерінің інжу-маржаны секілді үш көркем туынды берді. Алайда, амал қанша сол үш туындының үшеуі де еңбектің зейнеті емес, бейнеті болып шықты: «Еңлік-Кебектен» кейін ескішіл Әуезов, «Қаракөзден» кейін ұлтшыл Әуезов, «Қилы заманнан» кейін алашордашыл Әуезов сыннан сынға ұшырап, соққыдан соққыға жығылып, ақыр-аяғында қасқа маңдайына «халық жауы» деген қара таңба басылды да қамауға алынды. Одан отыз екінші жылы жария баспасөз бетінде «жаздым, жаңылдым» деп ашық хат жазып әрең құтылады.

Мұхтар Әуезовтің ұзақ та, ұланғайыр шығармашылық сапарын, суреткерлік ерен еңбегін автор әр тарауда қиялай соғып әңгіме арқауына айналдырады. Осы беттерден Мұханның жеке пендешілік тіршілігі де, от басы, ошақ қасы тіршілігі де, ағайын-туыс, дос-жаранға қатысты мол өмірдеректік суреттеулер де өз орнымен, өз кезегімен көз алдымыздан өтеді. Олардың бірде-біреуі де Мұханның өміріне қатыссыз айтылмайды. Хакім Абай жырлағандай «соқтықпалы», «соқпақпыз» ғұмыр кешкен, қазақ руханиятына қайталанбас көркем мұра қалдырған суреткер қаламгердің тұтас тұлғасымен роман соңында оқырман қимай қоштасады. Осылайша роман-эссенің күллі эстетикалық әсері, көркемдік күші Мұхтар Әуезовтің өз туындыларымен қатар жарыса биіктей береді, биіктей береді.

Қорыта айтқанда, сөз зергері, көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик Зейнолла Қабдоловтың аталған романы ұлы қаламгер Мұхтар Әуезовтің қара шаңырақ – Қазақ ұлттық университетінде өткен өмір белесін, жазушы тағдырындағы азапты күндер мен шұғылалы сәттердің тарихын қайта тірілткен, яғни ұлы гуманист жазушының қайталанбас көркем бейнесін тұлғалаудың үздік үлгісі ретінде қазақ руханиятының алтын қорына қосылды..

Мұхтар Әуезовтің өмірден өткеніне де алпыс жыл толыпты. Мұханның асыл арманы туған елінің тәуелсіздігі еді. Бүкіл ғұмырын, күллі шығармашылық тағдырын осы жолға арнады. Алаш арыстарының арасынан атылып кетпей, алмағайыпта, елінің бағына аман қалды. Бүгін тәуелсіздігіміздің отыз жылдығы және саңлақ суреткер, ғұлама ғалым, әлем мойындаған заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің жүз жиырма бес жылдығының қатар келіп жатқандығы қасиетті тарихи сәт. Осының қадірін білуіміздің мән-маңызы айрықша.

Жаксылыков Аслан Жамелевич,
доктор филологических наук, профессор
КазНУ им. аль-Фараби, член Союза писателей РК
e-mail: aslanj54@mail.ru

ВОЗВРАЩАЯСЬ ВНОВЬ К «НЕИЗВЕСТНОМУ В НАСЛЕДИИ МУХТАРА АУЭЗОВА»

Резюме: Статья посвящена творчеству великого писателя, академика, профессора КазГУ им. С.М. Кирова М.О. Ауэзова.

В статье анализируется содержание недавно опубликованной книги «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», в которой получили отражение неизвестные и малоизвестные материалы, протоколы собраний, заседаний партийных и советских органов, касающихся личности М.О. Ауэзова, решения комиссий, стенограммы обсуждения тех или иных произведений писателя. Данные материалы вносят ощутимый вклад в современное литературоведение, историю литературы, придают новый импульс деятельности ученых, посвятивших свои труды творчеству М.О. Ауэзова. В статье осуществляется обзор данных материалов и типологическая характеристика в соответствии с современными взглядами и подходами.

Ключевые слова: эссе, романтика, документ, архив, литература, полемика, протокол, стиль, интерпретация.

Zhaksylykov A.Zh.,
d.fil. n. professor Kazakh National University
n. al-Farabi, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: aslanj54@mail.ru

RETURNING AGAIN TO THE “UNKNOWN IN THE HERITAGE OF MUKHTAR AUEZOV”

Summary: The article analyzes the content of the recently published book “The Unknown in the Heritage of Mukhtar Auezov”, which reflected unknown and little-known materials, minutes of meetings, meetings of party and Soviet bodies concerning the personality of M.O. Auezov, decisions of the commissions, transcripts of the discussion of certain works of the writer. These materials make a tangible contribution to modern literary studies, literary history, give new impetus to the activities of scientists who have devoted their works to the works of M.O. Auezov. The article provides a review of these materials and typological characteristics in accordance with modern views and approaches.

Keywords: essay, romance, document, archive, literature, controversy, protocol, style, interpretation.
Жаксылыков А.Ж., ф.ғ.д. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы,
e-mail: aslanj54@mail.ru

«М.ӘУЕЗОВТЫҢ БЕЛГІСІЗ МҰРАСЫ» ТУРАЛЫ ОЙЛАР

Резюме: Мақалада өткен жылда жарық көрген «Мұхтар Әуезовтың белгісіз мұрасы» кітабының мазмұны талданған, ол белгісіз және зерттелмеген материалдардың, кездесулер хаттамаларының, партияның және кеңес органдарының, комиссияның шешімдерін, жазушының белгілі бір туындыларын талқылаудың транскрибы болып табылады. Бұл

материалдар заманауи әдебиеттануға, әдеби тарихқа елеулі үлес қосып, М.О. Әуезов шығармаларына өз жұмыстарын арнаған ғалымдардың қызметіне жаңа серпін береді. Мақалада қазіргі заманғы көзқарастар мен тәсілдерге сәйкес осы материалдар мен типологиялық сипаттамаларға шолу жасалған.

Түйінді сөздер: эссе, романс, құжат, мұрағат, әдебиет, пікірталас, хаттама, стиль, түсіндіру.

Введение: За последние десять лет значительно активизировались исследовательские поиски в области ауэзоведения. В значительной мере это связано с инициативами Мурата Ауэзова, как известно, сына великого писателя, общественного деятеля, культуролога, основателя «Фонда Мухтара Ауэзова». За период деятельности этого фонда вышли в свет весьма примечательные книги, пролившие дополнительный свет на жизнь и творчество М.О. Ауэзова, приоткрыв неизвестные страницы из его творческой биографии, которые, безусловно, привлекут внимание и как исследователей, так и широкого читателя. Это связано с тем, что нам бесконечно дорого все, что связано с именем выдающегося художника слова, создавшего главную книгу в истории казахской литературы XX века – эпопею «Путь Абая».

Все эти публикации – достаточно крупные, некоторые фундаментальные по объему материала и информационному охвату. Среди этих публикаций наиболее заметные издания, это – энциклопедия «Мұхтар Әуезов» (Aueзов, 2011), «Родословное древо Мухтара Ауэзова» (Muminov, 2011), «Фатима» (Zhanuzakova, 2010), труд Н. Анастасьева «Мухтар Ауэзов» (Anastasiev, 2006), его же книга «Трагедия триумфатора» (Anastasiev, 2007), анализируемый нами сборник архивных материалов «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Aueзов, 2013), и конечно же – эпопея «Путь Абая» в новом переводе, осуществленном известным писателем и переводчиком Анатолием Кимом (Aueзов, 2007). Эти издания в той или иной степени восполняют малоизвестные и недостаточно изученные грани жизни М.О. Ауэзова, например, в книге «Фатима» открываются интересные, очень значимые факты личной жизни писателя, поведенные сыном писателя в своем сказе об отце и матери. Книги Н. Анастасьева «Мухтар Ауэзов», «Трагедия триумфатора» на сегодняшний день являются самыми обстоятельными и целенаправленными исследованиями в форме живописных эссе о жизни классика казахской литературы. Особенно ценно для нас то, что они осветили малоизученные этапы творческого пути М.О. Ауэзова в трудные 20-30-е годы XX века, когда молодому писателю пришлось пережить гонения и тюремное заключение сроком почти два года. Эти материалы представляют значительный интерес в виду своей социальной и эстетической значимости.

Безусловно, XX век – это наиболее драматическая и насыщенная экстремальными событиями эпоха в истории казахского народа, да и не только казахского, но и всех этносов, что входили в состав СССР. Колоссальный масштаб этой страны, размах военно-экономического и индустриального строительства, идеологический котел, неуклонно переваривавший менталитет сотен народов и этносов, вошедших в советскую державу, воинственная риторика руководителей и идеологов всех мастей, подавляющая любой иной голос, стратегия, нацеленная на мировой охват, волны жестоких репрессий, безжалостно трансформируемое население, выступающее в качестве глины, и массовые чистки всех и вся – все это говорило о нацеленности сверхгосударства существовать тысячи лет. А в реальности хватило его всего на восемьдесят лет. Казахский народ принес на алтарь этого Молоха XX века неисчислимые жертвы, достаточно назвать поголовное истребление национально-реформаторского, политического движения Алаш, голодоморы 1919 и 1931-32 гг., сократившие население наполовину, расстрелы и ссыльные этапы 1936-37 гг. Весьма красноречивым документом, зафиксировавшим эти разрушительные катаклизмы, является документальная повесть В. Михайлова «Хроника великого джута» (Mikhailov, 1996: 60).

Жестокая, бескомпромиссная деятельность полпредов СССР, строителей социализма, новых нищееанцев, по локоть в крови шагавших по горам трупов, ломавших и крушивших «национальные дома» сотен этносов и народов, говорила только об одном – их бесповоротной уверенности в победе светлого будущего, которое искупит и оправдает все. Каждодневная жизнь национальной творческой интеллигенции в республиках СССР проходила на фоне этой грозной, нередко гибельной деятельности легионов полпредов и уполномоченных создаваемого социально-политического монстра, особенно бдительно следивших за каждым шагом писателей и мастеров искусства в регионах и краях, всегда подозреваемых в уклонизме и буржуазном национализме, а то и шпионской деятельности. Читая книгу «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», мы не должны забывать, что писатель практически каждый день ожидал повторного ареста и не сомневался в том, что рано или поздно это произойдет. У него не было никаких иллюзий насчет подоплеку истинной деятельности властей и карательных органов советской державы по наведению порядка в стране и борьбе с «родимыми пятнами капитализма и феодализма». К числу наивных и несведущих романтиков революции его никак нельзя отнести. Вместе с тем с годами, особенно в пятидесятых годах в его сознании стало укрепляться ощущение, что социализм в советской стране победил окончательно, и этот строй утвердился надолго. Многие детали и штрихи из выступлений М.О. Ауэзова на различных обсуждениях его произведений дают основание делать такой вывод.

Материалы книги «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», в том числе драматические страницы, связанные с обсуждениями пьесы «Хан Кене», романа «Абай», (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auevov, 2013: 159-194; 247-282), показывают, какими рискованными были эти обсуждения, поскольку выступления некоторых критиков граничили с политическими обвинениями или фактически были таковыми. Они свидетельствуют о том, что жизнь Мухтара Ауэзова практически до последнего года была пронизана тревогой и беспокойством за свою свободу.

Значительная часть книги состоит из протоколов различных заседаний партийно-правительственных органов по актуальным вопросам внутренней политики, и эти документы, так или иначе, касаются личности М.О. Ауэзова. В этом плане привлекает внимание «Протокол №11 заседания президиума Киробкома РКП от 15 февраля 1922 года». Данный документ красноречиво свидетельствует о проблемах голода, который охватил население в начале двадцатых годов, и о мерах, которые принимались для решения этого вопроса. Докладчиком на этом заседании был М.О. Ауэзов. Приведем фрагмент из этого Протокола: «Слушали: 3. О положении в Уральской губернии. (Докладчик тов. Ауэзов). Голод усиливается тем, что даже то продовольствие, которое центром и «Ара» посылается, приходит к месту назначения с большим опозданием. Органы Помгола только в последнее время приступили к выработке основных методов в оказании помощи степному населению. Произведена большая работа в смысле поднятия активности кирработников в борьбе с голодом. Главное внимание обращено на заготовку семян. Уральская губ. прикреплена к Акмолинской губ., что при плохом состоянии транспорта, по мнению местных работников, почти срывает посевкомпанию. Положение совучреждений ужасное: нет денег, нет пайка...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auevov, 2013: 37)

Данный документ с его канцелярским косным языком говорит о том, что М.О. Ауэзов был непосредственно вовлечен в деятельность по оказанию помощи голодающему населению в Казахстане, а масштабы бедствия были велики. Уже в 1918 и 1919 г. голодом были охвачены большинство регионов республики. В. Михайлов пишет об этом так: «В марте 1919 г. Т. Рыскулов выступил на 7-м Чрезвычайном съезде Советов с докладом Центральной комиссии по борьбе с голодом в Туркестане. Он сказал, что среди 970 000 учтенных голодающих три четверти составляют киргизы-кочевники и одну четверть – оседлые жители, а всего страдают

от истощения около двух миллионов людей». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 65)

1933 г. Вторая волна голодомора 1931-32 гг., пройдя по Казахстану, словно шторм, унесла половину населения республики (первая волна была в 1918-19 гг.). Районы и области Центрального, Северного, Восточного Казахстана были опустошены, в сотнях недавно созданных колхозах уже не было людей, некому было жить в городках из брошенных, мертвых юрт. А Крайком ВКП (б), как будто никакого катаклизма не было, принимает на своем заседании от 16 октября 1933 года пафосное торжественное решение «О создании Красной книги колхозов Казахстана»: «1... В красной книге должны быть художественно воспроизведены и показаны передовые колхозы, ударники социалистического животноводства и социалистических полей Казахстана. 2. К работе по созданию красной книги вовлечь широкие массы советских писателей Казахстана. 3. Для собирания материалов по созданию красной книги командировать в колхозы следующих, изъявивших желание советских писателей сроком на один месяц... 1. Беков... 8... Сейфуллин... 16 Ауэзов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 43)

Тотальная война по переустройству общества, бескомпромиссная борьба против инакомыслящих, политические компании по разоблачению врагов, протекающие вполне в духе логики И.В. Сталина, мол, кто не с нами, тот против нас, с каждым годом должны были только обостряться, набирать обороты. Поэтому совершенно не удивительно, что на различных собраниях и заседаниях коллективов и уполномоченных, посвященных культурной политике, все громче звучат хлесткие обвинительные ярлыки. Вот образец таких документов: «Протокол совещания при Культпропе Крайкома ВКП (б) о положении Казахского Научно-Исследовательского Института Национальной культуры от 5 января 1934 г... Тов. Кабулов в своем выступлении отметил, что КИНК вызван к жизни необходимостью культурного строительства в Казахстане... (сокращения наши – А.Ж.) Ближайшие задачи КИНКа: изучение национального искусства, литературы и языка, теоретическая работа над грамматикой и поэтикой, преодоление в этой области Байтурсуновщины, выявление творческого лица национального театра, работа над историей казахского театра». [The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 47] Как мы знаем по истории тех роковых лет, преодоление *Байтурсуновщины* привело к уничтожению самого А. Байтурсунова, а также многих выдающихся деятелей науки, литературы, искусства.

Не утихает на этой волне борьба и в самом литературном фронте. Об этом свидетельствует «Протокол №28» Заседания президиума ССПК от 23.12.1935 года: «...Постановили: Климович в своей рецензии обрушивается на ряд крупнейших писателей Казахстана, квалифицируя их как бывших контрреволюционеров. При этом Климович ставит знак равенства между Ауэзовым, который действительно принимал участие в алаш-ординском движении, и Сейфуллиным, который имеет отдельные ошибки, но всецело всегда оставался на позиции пролетариата и принимал активное участие в работе по советизации аула и других мероприятиях партии. Старейшие в Казахстане члены партии Майлин и Жансугуров тоже никогда не были контрреволюционерами. Правда, они ошибались известное время, находясь под влиянием алаш-ординской идеологии...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 52)

В таком же духе составлен «Протокол №1 заседания президиума ССПК от 8/1-36 года». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 54-55) С точки зрения осмысления судьбы учебника М.О. Ауэзова «История казахской литературы», серьезную значимость имеет документ – письмо НАРКОМПРОСА КРАЙКОМУ, в которой изложена просьба пересмотреть вопрос о «наложении ареста» на данное издание в кол. 10 000 экз. Наркомпрос республики в тот период считал, что книгу все-таки можно издать, снабдив профессиональным предисловием. (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 76) Как известно,

добросовестно, со знанием дела написанная книга была арестована и изъята из внедрения в образовательный процесс по причине того, что в ней были главы, посвященные запретным темам казахского фольклора, например, эпосу «Едыге», поэзии периода Зар Заман, поэзии, в которой фигурировали имена ханов, Кенесары, Аблая и т.д. (Aueзов, 1991:60,195) Таким образом из истории казахской литературы были вымараны важнейшие темы и периоды, и белые пятна в ней оставались вплоть до девяностых годов XX века.

В отчаянной попытке спасти свою книгу от уничтожения, в своем заявлении «АПО крайкома ВКП (б)» М.О. Ауэзов пишет: «Теперь я сторонник социально-политического метода исследования литературы. Тогда применял смешанные методы и, главным образом, придерживался метода культурно-исторического... (сокращения наши – А.Ж.) Разве не принесут пользу для марксистского литературоведения труды Пьжина, Синявского своими поэтическими сведениями, хотя почти каждая страница их трудов полна упоминаниями о Боге и Царе... А если взять казахскую литературу, то помимо приведенной общей предпосылки, фактически мы не знаем ни одного европейского ученого, который посвятил бы себя историко-литературному изучению казахского словесного творчества. Также мало опыта и у самих казахов. Поэтому если не в качестве учебника, то, по крайней мере, как литературный труд – должен был бы увидеть свет по одному тому, что из всего прошлого казахского народа богато представленной, единственно заслуживающей внимания областью духовной культуры, является только его словесное творчество». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Aueзов, 2013: 78) Эти попытки не спасли важный труд, задававший направление всей литературоведческой науке Казахстана на десятилетия. Учебник М.О.Ауэзова был изъят из оборота, и он находился в запретной зоне до самых девяностых годов, когда началась перестройка. Такова была сила идеологического мракобесия Центра и страх политиков-перестраховщиков в республике.

С точки зрения изучения тактики М.О. Ауэзова, пытающегося выстроить свою линию ученого-литературоведа, писателя, желающего изучать родную литературу и тюркологию, и в то же время демонстрировать лояльность власть предержащим, с подозрением косящимися на него с каждым его шагом, очень интересно «Заявление Наркому просвещения тов. Джандосову» с просьбой направить его в г. Ташкент или Москву для работы «в библиотеках университетских городов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Aueзов, 2013: 95-96) Эта тактика – практически постоянное балансирование на лезвии бритвы станет со временем гранью характера великого писателя и ученого, практически единственно выжившего из когорты так называемой алашской интеллигенции, свято служившей национальной культуре и духовности.

Поэтому мы с пониманием должны относиться к такому документу как письмо «Полномочному представителю ОГПУ в КАССР тов. Каруцкому» от 20 апреля 1932 г., помеченному в архивах как (Дело №10 Секретной части Казрайкома ВКП (б) оперативно-докладные записки), из строк которого нетрудно увидеть, что Ауэзов посылает голову пеплом, каясь перед партией большевиков в своих ошибках и преступлениях. В нем черным по белому написано: «Характерные для моей прошлой литературной деятельности произведения как «Энлик-Кебек», «Кара Коз», отражающие далекий от современной революционной действительности быт казахов, представляли собой по выбору тем как сознательный уход от революционной тематики в лагерь националистических писателей, которые националисты, в том числе и я, овладев в период с 22 по 28 и часть 29 гг. органами печати в Казахстане и отчасти в гор. Ташкенте, влияли на массы читателей в духе узко-националистическом, проводили организованное воздействие на тех же читателей через литературные произведения, через соответствующую критику развитию националистического настроения среди молодежи, идя принципиально вразрез с задачами и стремлениями коммунистической партии и сов. власти перевоспитать эти массы и эту молодежь в духе интернационализма. Я не одобряю теперь не

только исключительный выбор подобных тем, но и характер и способы их освещения, пути художественно-идеологического оформления их». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 99-100)

На наш взгляд, весь этот документ, его стиль производят впечатление некой диктовки, во всяком случае влияния какого-то редактора исключать нельзя. Также нельзя не заметить, что по положениям этот документ перекликается с покаянным письмом М. Ауэзова, опубликованным в июне 1932 г. в «Казахстанской правде». Во всяком случае в своем обстоятельном исследовании Н. Анастасьев отмечает: «Понятно, что Ауэзов не сам придумал свое «Заявление» – такова цена свободы. Поначалу он даже рассчитывал откупиться подешевле – частным письмом на имя тогдашнего председателя Совнаркома Казахстана Исаева. Не вышло – идеологам борьбы с «буржуазным национализмом» требовалась как можно более широкая аудитория. Так письмо и превратилось в газетную публикацию, даже правку пришлось внести, правда, несущественную». (Anastasiev, 2007: 246)

Приведем некоторые строки из этого письма: «Я хочу открыто и искренне объявить о своем полном и безоговорочном отказе и резком осуждении своего прошлого... (сокращения наши – А.Ж.) Характерные для моей прошлой литературной деятельности произведения, как «Енлик-Кебек», «Каракоз», отражающие далекий от современной революционной действительности быт казахов, представляли собой по выбору тем, как сознательный уход от революционной тематики в лагерь националистически настроенных писателей... Большинство из известных моих трудов как романтические произведения, были далеки от романтики революционной и от революционного освещения героики прошлого. Наоборот, с большинством из этих произведений, наряду, правда, с изобличением некоторых позорных институтов прошлого, с частичным идейным разоружением сторонников их, я по существу оказался одним из явно выраженных националистически настроенных писателей...». (Anastasiev, 2007: 245)

Положение Ауэзова в тридцатых и сороковых годах неустойчиво, ледяные поветрия бьют то с одной, то с другой стороны. Порой возникает грозная ситуация, и тогда Ауэзов предпринимает поистине рискованные, а то и отчаянные попытки спасти себя и свое творчество. Не прекращаются атаки врагов, стремящихся свести счеты с писателем, который некогда был связан с Алаш Ордой, произведения которого, в частности такие творения, как «Лихая година», «Красавица в трауре», «Хан Кене», выходят за мыслимые, по их представлению, рамки. 24 октября 1937 года Ауэзов пишет письмо первому лицу республики Л.И. Мирзояну: «В номере 42-м за 20 октября в органе Союза советских писателей Казахстана в газете «Казах адебиеті», редактируемой Жароковым Таиром, напечатана редакционная подвальная статья под заголовком: «Почему не сходятся слова и дела Ауэзова?»... (сокращения наши – А.Ж.) Вопиюще несправедливо и пристрастно многое и многое в содержании этой статьи. Не самокритика, помогающая, ведущая, а полное, необоснованное, безответственное избиение и истребление меня как советского писателя. И это в органе Союза писателей, который в эти же дни, с другой стороны, делает мне предложение перейти к ним на работу!» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 102-103 с.)

По этому документу мы еще раз убеждаемся в том, что писателю каждодневно приходилось бороться не сколько за Истину, это было бы большой роскошью для тех лет, сколько за простое человеческое выживание. И так было много лет.

Наиболее острым, политически мотивированным обвинением подвергся М.О. Ауэзов в связи со своей пьесой «Хан Кене», нападки продолжались десятилетия спустя после первой постановки пьесы на сцене театра. Об остроте критики свидетельствует лексика высказываний писателей, коллег Ауэзова по литературному цеху. Приведем фрагмент из редакционной статьи официального органа Союза Писателей Казахстана газеты «Қазақ әдебиеті»: «Әуезовтың комедия деп жазған «Айман-Шолпанын» алайық. Осы пьесаның өзінде де саяси

астары қалың, өзіндік төсегі жұмсақ, ескі байшылық, феодалдық қоғамды дәріптейтін, соны жұртшылыққа елестеткісі келген сарыны.

«Хан Кене» пьесасын да ойланбай ешбір мақсатсыз жазды, ешбір мақсатсыз сахынаға шығарды деп айтуға кімнің аузы бара алады. Әуезов бірлі-жарым шығармасында ғана «қателесіп» отырған жоқ, совет жұртшылығына, совет жастарына жала жауып, ескілікті дәріптегенін оның барлық шығармаларынан көреміз. Олай болса Әуезовті тек қана андамай қалғандықтан кеткен қателер емес, бүкіл жазушылық системасына тамырын жайып, орын алған идеясының сабағы». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 106)

Эксперимент: Наиболее серьезными с информативной точки зрения являются стенограммы обсуждения двух произведений М.О.Ауэзова, пьесы «Хан Кене» и романа «Абай». Рассмотрим «Стенограмму совещания при отделе культуры и пропаганды ленинизма крайкома ВКПб по разбору пьесы Ауэзова «Кене-Хан» от 8-го мая 1934 года. Крайне любопытна позиция, которую отстаивает М.О. Ауэзов, она отчетливо выражена в следующих его словах: «Прежде всего, по его основному пункту записки, которую он написал в Наркомпрос. Там сказано, что пьеса претендует на показ борьбы казахского народа с царизмом. Пьеса на это не претендовала и не претендует. Каждое историческое событие может быть показано с разных сторон. Кто может сказать, что смутное время на Руси всецело отражено в «Борисе Годунове» Пушкина? Кто может сказать, что «Война и мир» 1812 года полностью отражена у Толстого. Или, например, если мы напишем поэму о Турксибе, все равно весь Турксиб не будет показан. И я ставил себе идеей – с известной точки зрения показать именно падение ханов, случайное получение ханства, настроения различных родовых кучек, вроде Муссы, Шегена и т.д., у которых мы имели ясную ориентацию на Китай, Россию и т.д., и кучка его выдвигает на ханство, и он в начале пьесы получает это ханство». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 133)

Исходя из этих слов, мы видим, что Ауэзов сознательно дистанцируется от, казалось бы, выгодной для него точки зрения критики ханства в пьесе, которая защитила бы его от нападков обвинителей. Он формулирует совершенно естественную для нашего времени позицию безусловного права писателя на авторскую точку зрения, авторскую концепцию истории. При этом он обоснованно ссылается на знаменитые произведения А.С. Пушкина и Л.Н. Толстого, аргументируя, что даже такие универсальные гении литературы не могли претендовать на всеохватный показ и объективную интерпретацию исторического события, сыгравшего исключительную роль в судьбе народа, или исторической личности.

От печально известной полемики в Казахстане прошло более чем полвека. Между тем современное литературоведение полностью отстаивает право писателя на авторскую концепцию и активную интерпретацию изображаемого. В.Е. Хализев пишет: «Интерпретация – это избирательное и в то же время творческое (созидательное) овладение высказыванием (текстом, произведением).

При этом деятельность интерпретатора неминуемо связана с его духовной активностью. Она является одновременно и познавательной (имеет установку на *объективность*), и субъективно направленной: толкователь высказывания привносит в него что-то свое. Говоря иначе, интерпретация (в этом ее природа) устремлена и к постижению, и к «досотворению» понимаемого» (Halizev, 2007: 129)

Однако полпреды вульгарного социологизма той эпохи не признавали ни вольнодумия, ни авторского субъективизма, к тому же сознание местных чиновников от литературы и культуры было придавлено страхом перед Центром и желанием перестраховаться на всякий случай. Поэтому желание Ауэзова пойти по следам Пушкина и Толстого встречается местными перестраховщиками на штыки, оно просто неприемлемо. То есть М. Ауэзову запретно то в авторском мышлении, что было совершенно естественно для Пушкина и Толстого в царскую эпоху.

Обосновывая свою позицию, Ауэзов всячески подчеркивает, что он далек от попыток возвысить и идеализировать хана Кенесары, именно в этом упорно обвиняли некоторые оппоненты, понимая, что подводят писателя под статью. Ауэзов подчеркивает: «И я показываю крушение этих его идей и думаю, что при объективной оценке товарищи не могут обвинить меня, что есть идеализация Кенесары. Например, Кенесары развенчивается именно его окружением, собственным братом, который признается в самый критический момент встречи с братом». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 134) Одним из критиков Ауэзова был популярный в народе поэт С. Сейфуллин. Во-первых, в своем выступлении он показывает предысторию движения Кенесары Касымова, во-вторых, он прочерчивает правильную линию, которой, якобы, должен был придерживаться Ауэзов, чтобы не сбиться с должного политического курса оценки движения Кенесары Касымова: «Надо показать движение казахов против царизма, которое хотел использовать Кенесары для восстановления ханской власти. Это надо сказать. Хан хотел использовать это массовое движение против царизма. Это движение не прекращалось 100 лет... (сокращение наше – А.Ж.) Второй раз он нападает на Кокчетав. Здесь он нападает силами казахов, которых он восстановил против царизма. Он хотел использовать движение казахов против царизма. Кенесары был другом казахов, и вот это надо показать, а не показывать настоящий период, когда Кенесары погибает». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 138-141)

Историк С.Асфендияров, сам затем ставший жертвой сталинизма (<https://ru.wikipedia.org/wiki/>), также критикует пьесу М. Ауэзова, но с другого плана, в частности усматривая в произведении мотивы, пробуждающие националистические чувства: «Если подойти с этой точки зрения, то сюжет выбран самый неудачный: момент борьбы казахов с киргизами. Здесь этот момент, даже при хорошем театральном оформлении, даже настроение нездоровое, националистического порядка, и это мы замечаем у публики... (сокращение наше – А.Ж.) Что надо было требовать от автора? Во-первых, надо было исходить из того, что он должен показать обязательно историю революционного движения. Надо сказать, что автор стоит на рельсах, он хотел показать падение ханства, борьбу народа с этим ханством, но этого у него не вышло. Вместо этого он построил пьесу, где показывает хана и его сподвижников, батыров и главным образом падение хана, борьбу киргизов и казахов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 143-145). Выступление С. Асфендиярова в основном построено на рекомендациях по доработке пьесы с целью усилить ее народный, направленный против хана и его власти характер. Поэтому Асфендияров обращает внимание на ошибки Ауэзова, который, по его мнению, отклонился от нужного социального и политического русла разоблачения и развенчания хана Кенесары. «А ведь это, между прочим, последние акты и здесь нужно было показать не то, что люди мобилизуются на борьбу за хана, здесь нужно было показать и завершить падение хана, а то, что они попали к киргизам, это не должно довлеть над тем, что хотел показать театр. В основном осталось то, что Кене-хана победили киргизы, это у него в трактовке основное, – Кене-хан подавлен и в основном не как антикенеханское движение, а подавлен киргизами». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 149)

Результаты и обсуждение: На позициях последовательной партийной критики Ауэзова стоит и Тогжанов, требуя показать классовую сущность Кенесары Касымова, он считает, что в пьесе писатель не достиг задуманной цели: «На сцене все-таки красной нитью проходит идеализация этого Кене, все-таки проходит герой Кене и даже Наурызбай...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013:150) И в итоге он резюмирует, что «пьеса требует коренной перестройки...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 152)

Писатель С. Ерубаев призывал к показу только правды, особенно исторической правды. Он взялся разграничить натурализм от принципа правды, но, судя по его выступлению, правда – это показ изображаемого с точки зрения «данного момента, с точки зрения пролетариата».

(The Unknown in the heritage of Mukhtar Aueзов, 2013: 153) Поэтому его призывы выглядят настойчивой декларацией печально известного социологизма в эстетике.

Кабулов завершает дискуссию, пытаясь выстроить систему обобщений и итогов. Он домысливает логику авторского замысла, выходя, в конце концов, к решению, как надо переработать пьесу: «Единый замысел пьесы автор сам рассказал, – чтобы показать распад ханского дома Аблая. Это идейный замысел. Замысел хороший, но дело в том, что по автору получается одно, а по постановке, по показу этой самой пьесы получается другое. Ханский род на сцене выходит героем, уходит со сцены героем. Объективно так получается. Дальше – умирает героем. Это недостаток пьесы... (сокращения наши – А.Ж.)

Что надо было сделать? Если действительно автор задался целью показать падение ханского дома Аблая, он должен был показать, что этот ханский дом обречен был на гибель... В каком направлении должно идти исправление. Конечно, исправление пьесы должно идти не в таком направлении, чтобы написать новую пьесу. Надо показать падение ханского дома, но на основе чего? На основе столкновения этого ханского строя с русским самодержавием, киргизами и недовольством самих масс. На этой основе надо пересмотреть пьесу». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Aueзов, 2013: 154-155)

Заключение: Таким образом, практически подавляющее большинство участников обсуждения выступили принципиальными оппонентами М.Ауэзова, трактуя пьесу в вульгарном классовом, партийном духе, некоторые высказывания, как было показано выше, граничили с тяжелыми политическими обвинениями против писателя. Ведь они обвиняли Ауэзова в идеализации хана и его клана, следовательно, феодального строя в целом. И это в 1937 году. В словах наиболее строгих оппонентов ощущается неприкрытая тенденциозность, непримиримость, неприятие позиции писателя, корректно напомнившего о праве художника на определенную концепцию истории, авторскую философию. Остается удивляться тому, как после такого обсуждения не был немедленно арестован энкэвэдэшниками и не уведен ими из зала М.О. Ауэзов.

(Продолжение статьи следует – А.Ж.)

Список использованной литературы:

1. Ауэзов М.– Алматы: Атамұра, 2011.–688 б.
2. Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова.– Алматы: Жибек жолы, 2011.–304 с.
3. Фатима (дневники, воспоминания, стихи, статьи, интервью) сост. М. Жанузакова.– Алматы: Жибек жолы, 2010.– 416 с.
4. Анастасьев Н. Мухтар Ауэзов.– М.: Молодая гвардия – ЖЗЛ, 2006.–447 с.
5. Анастасьев Н. Трагедия триумфатора.–Алматы: Атамұра, 2007.–504 с.
6. Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова (архивные документы).– Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013.–400 с.
7. Ауэзов М. Путь Абая/ пер. А. Кима.– Алматы: ИД «Жибек жолы», 2007, кн. 1.– 470 с.; кн.2.–454 с.; 2009, кн.3.–420 с.; кн.4.–448 с.
8. Михайлов В. Хроника великого джута. –Алматы: Жалын, 1996.–400 с.
9. Ауэзов М. Әдебиет тарихы.–Алматы: Ана тілі, 1991.– 240 б.
10. Хализев В.Е. Теория литературы.–М.: Высшая Школа, 2007.–405 с.
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

References

1. Anastasiev N. (2006). Muhtar Aueзов. [Mukhtar Aueзов]. Moscow: Young Guard, 447 p. (In Russian)

2. Anastasiev N. (2007). Tragedia triumfatora. [The tragedy of the victor]. Almaty: Atamura, 504 p. (In Russian)
3. Auezov M. (2007). Puti Abaia. [The Path of Abai]. Almaty: Zhibek Zholy, 470 p. (In Russian)
4. Auezov M. (2011). Muhtar Auezov. Enziklopedia. [Mukhtar Auezov. Encyclopedia] Almaty: Atamura, 688 p. (in Kazakh)
5. Auezov M. (1991). Adebiet tarihe. [The history of literature]. Almaty: native language, 240 p. (in Kazakh)
6. (2013). Neizvestnoe v nasledii Muhtara Auezova. [The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov]. Almaty: Olzhas Library, 400 p. (In Russian)
7. Mikhailov V. (1996). Hronika belikogo dzhyta. [The Chronicle of the Great Jute]. Almaty: Zhalyn, 400 p. (In Russian)
8. Muminov A.K. (2011). Rodoslovnoe drevo Muhtara Auezova. [The family tree of Mukhtar Auezov]. Almaty: Zhibek Zholy, 304 p. (In Russian)
9. Zhanuzakova M. (2010). Fatima. Dnevnik, vospominania, stihi, statii, interviu [Fatima. diaries, memoirs, poems, articles, interviews]. Almaty: Zhibek Zholy, 416 p. (In Russian)
10. Halizev V.E. (2007). Teoria literature. [Literature Theory]. Moscow: Higher School, 405 p. (In Russian)
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Болатова Гүлжан Жамбылқызы,
Филология ғылымдарының докторы,
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
e-mail: Gulzhan5055@mail.ru

М.О.ӘУЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ А.КИМ ЖАСАҒАН АУДАРМА НҮСҚАСЫ

Жазушы шығармаларына арналған алғашқы зерттеулер мен қаламгердің шығармашылық өмірбаянынан бастап, әлемдік әдеби процестегі маңызына дейін — М.О.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын түгел қамтитын әрі қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының ірі бағыттарының бірі — әуезовтану.

Автор мақалада М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының А.Кимнің орыс тіліндегі жаңа аудармасын талқылап, осы аудармаға қатысты ғылыми-сыни мақалаларды мен зерттеулерді қарастырады.

Болатова Гульжан Жамбыловна,
Доктор филологических наук,
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
e-mail: Gulzhan5055@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНА-ЭПОПЕИ М.О.АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК, ВЫПОЛНЕННАЯ А.КИМОМ

Ауэзоведение как особое научное направление в процессе своего становления прошло значительный путь. Начиная с первых исследований произведений писателя, с его творческой биографии и заканчивая его безусловной значимостью в мировом литературном процессе, — всю эту огромную сферу жизни и творчества М.О.Ауэзова охватывает одно из крупнейших научных направлений современной казахской литературоведческой науки — ауэзоведение. Автор в статье анализирует новый перевод романа-эпопеи М.О.Ауэзова «Путь Абая» на русский язык, выполненный А.Кимом, рассматривает научно-критические статьи, исследования, посвященные данному переводу.

Bolatova G.,
Doctor of Philological science,
Al-Farabi Kazakh National University,
e-mail: Gulzhan5055@mail.ru

Beginning with the first studies of the writer's works, with his creative biography and ending with his unconditional importance in the world literary process, - this whole huge sphere of life and creativity of M.O.Auezov embraces one of the largest scientific directions of modern Kazakh literary science — Auezov-study. The works of the first researchers had fundamental importance for the formation of Auezov-studies. Author in article analyzes a new translation of the epic-novel of M.O.Auezov "Abai's Path" on Russian language, made by A.Kim, consider critical scientific articles, research about particular translation.

INTERPRETATION OF THE NOVEL–EPIC OF M.O.AUEZOV “ABAI’S PATH” TO RUSSIAN LANGUAGE BY A.KIM

The end of the XX - the beginning of the XXI century in the history of the Kazakh literary science are characterized by a universal rethinking of the moral, spiritual, ideological paradigms, caused by the crisis consequences of the totalitarian ideology, in active search of values, the Foundation of which will always represent the folklore, classical literature and a national art in all its traditional forms.

Semantics and significant of novel-epic “Abai’s Path” by M.O.Auezov [1], which artistically embodied the national reality, and to this day attracts the attention not only of Abay scholars and Auezov scholars, but also professionals of literary translation, because of that the novel was translated into many languages and it has various translation interpretations.

It is known that the original artistic material for the epic was the motives, plots, images of the lyrics of Abay and his "The Book of Words", which create a special national color and unique idiolect, significantly enhance the humanistic, philosophical, poetic pathos of the whole work, contribute to the reliability in the description of historical events and feelings of the characters. Therefore, the Auezov's experience of creative perception of the artistic heritage of Abay in the epic novel and the reconstruction of the artistic and national world of Abay in the Russian translations presented by the writers: L.Sobolev, A.Nikolskaya, T.Nurtazin, N.Anov, Z.Kedrina [2] and A.Kim [3] can be effective in the system of analysis. The comparative study of different translation interpretations with the original author's position is one of the actual directions of modern Auezov-studies and one of the main concepts of the present study.

Despite the world recognition and wide study of the novel, in the history of its writing and publication, textology, in the creation of translation invariants and in many other important historical and theoretical spheres, unresolved issues are found. Modern Auezov scholars talk about that: "Mukhtar Auezov – the greatest artist who contributed to the Treasury of world culture, high raised his national greatness. Therefore, despite some significant works of today, his legacy should be the object of a comprehensive and multifaceted study.

M.O.Auezov's works, as a special phenomenon in the history of Kazakh aesthetic thought, require analysis both from the visual, genre, ideological and artistic sides, and from the point of view of the writer's evolution and the breadth of his searches" [4, p. 247]. The same idea we can meet from another of his contemporary: "we know that a great artist, an outstanding thinker Mukhtar Omarhanovich Auezov, who raised the artistic culture of the Kazakhs of the XX century to global heights, raised the honor of the national literature in the world too... It is too early to say that the multifaceted properties of his works are revealed, that the creativity of our writer who achieved such glory is comprehensively investigated" [5, p. 92].

Keen interest in the epic is explained by the fact that it first presents the historical world of Kazakh reality with its specific way of life and unique nomads, its colorful whole nature, with its rites, customs and traditions, which is an integral part of the spirit of the Kazakh people. The language of the writer is rich and colorful, embodying these features in a specific figurative form by artistic means and techniques close and understandable not only to the Kazakh contingent.

This peculiarity is observed in the writings of the famous Auezov scholar Zh.Dadebaev: "particularly deep artistic and educational meaning of the materials of traditional folk culture in the structure of the epic "Abai’s Path" by M.O.Auezov. In the poetic system of the epic there is a complex interweaving, an organic fusion of materials of traditional folk culture with the facts reflecting the denotate of linguistic consciousness of this ethnic community" [6, p. 31].

Various aspects of the national identity of the epic novel were partly the object of research, but in the conditions of the totalitarian-ideological system, the national identity of the epic was not

systematically, comprehensively studied, it was not possible to reveal its deep meaning, which became a true form of national identity.

Only with independence came the necessity and possibility of objective and comprehensive analysis of all facets of the world of the national epic, which made Auezov-studies the most relevant area of literary science.

This is the property of all the great works of world literature – having controversial, mysterious, unresolved problems, complex secrets, symbols and codes, from the moment of its publication – to acquire other meanings, shades, acquire a new actual sound and a different understanding in connection with the development of national consciousness.

The specificity of the image of the intellectual-emotional, national originality of the epic novel becomes the key issue of literary criticism and the theory of literary translation.

The aesthetic impact of the national originality of the epic, realized on the basis of the connotation of semantics, is considered by us in 2 artistic aspects: a) M.Auezov's transformation of Abai's themes, motives, moods, images, social reality through the use of different in genre respect samples of Abai's lyrics (love, philosophical, landscape, social, etc.), as well as the interpretation of philosophical and journalistic heritage ("The book of Words"); b) the specificity and adequacy of the reconstruction in Russian literary translations of the main Abay themes, motives, ideas, images, pictures of social and national reality embodied in the epic.

Problem analysis of the original and Russian translations of the epic shows that many national facts concerning the fate and work of Abay, shedding light on the spiritual formation and artistic thinking of the poet are fully contained in his creative heritage, so the central character of the epic becomes Abay himself. In this regard, the author of the epic is not only an active propagandist and popularizer of Abay's creativity, but also a kind of "artistic commentator" of the poet's national ideas and at the same time – an original writer who created a new literary paradigm of the national world. These broad metatextual and intertextual relations today are the most interesting and least studied problem of Auezov-studies.

The attention of experts to the various facets of the problem of reconstruction of the national world of the epic has intensified in the relation of the new understanding of the specifics of national reality in the last translation of the novel. The new translation of the famous Russian writer, A.A.Kim, aroused the interest of Abay scholars, Auezov scholars, and specialists in the field of literary translation. There was appeared a large number of diverse, mutually exclusive articles, responses, reviews of this translation.

Timely assessment of the new translation in the context of the reconstruction of the national and cultural reality of the leading Abay motives, the way of formation of Abay as a national poet with his joys and sorrows, in the context of historical and social reality that formed the poet – these are some of the relevant aspects of the study, which seem to us basic in the process of coverage of the national, spiritual and intellectual spheres of the novel-epic "Abai's Path".

The researchers speak not only about the complexity and enormity of the artistic world of the epic novel, but also about the large number of scientific approaches to various areas of understanding of national reality. This tendency, in turn, requires its scientific understanding and generalization, bringing into the system of principles, means and methods of reconstruction of national identity, analysis of the development of new tendencies.

A special area among these problems is the problem of understanding the national reality in the original and its interpretation, as it is one of the forms of national consciousness and the mental basis of the novel.

A scholar and a professional translator N.Anastasyev, who wrote a number of articles and monographs on problems of the Kazakh literature, positively assessed the new translation, especially highlighted the difficulty of recreating the national coloring, the transmission of ethno-cultural vocabulary in the Russian language: "The new translation is stitched with the diverse concepts, which

are not available in Russian language and that unlikely it will include: baybishe, tokal, barymta, baige, aytys and so on. Others are accompanied by explanatory footnotes, others are immediately duplicated in Russian. The reception is not new, in this case always creates a local flavor, but how easy it was to slip into pure exotics, how easy it is to fall into the temptation of ornamentation.

Kim has nothing of these – no exotics, no ornaments, or even, dare I say, local flavor. Because actually it is not a flavor, but a verbal image of the whole culture..." [7, p. 9].

Based on the currently available literary and critical material concerning the last transfer, we note that in many of the literary essays and translation articles generally positive phenomenon of the new translation is reflected. For example: "Reading Kim's translation, you sometimes forget that you are reading a novel in Russian. It is so close in its sound to the original. What made it possible to achieve success to Anatoly Kim? I think it's a combination of many things. Most importantly, undoubtedly, his experience of the great novelist, who knows all the complexities and subtleties of the genre of the novel, the figurative system of the writer, his psychology, and therefore, he subtly felt a living pulse and breath of Abai's Path[8, p. 29-30].

Objectively about the latest translation expressed his opinion the interpreter and literary critic G.K.Belger: "I am personally convinced that the new translation was held that it is possible to estimate it as a phenomenon in cultural life, and I'm glad that the need for so many years I wrote and spoke, has finally been realized" [9, p. 114].

In his statements there is a fair share of familiar constructiveness and even criticism. It concerns the problem of recreation of realities, features of mental-psychic warehouse of the nation, characteristics of the characters, the most important elements of everyday life of the nomad.

In his essay, he notes: "Did my eyes catch the flaws? Had caught. A different kinds of "fleas" relating to purely Kazakh realities, psychological peculiarities in the behavior of the characters, in addressings, dialogic speech, in the description of the animal world (especially horses). I wrote out a number of such "fleas", which it would be desirable to eliminate in subsequent editions. To the bilingual reader they, undoubtedly, are evident. Well, a "pure" Russian-speaking reader, of course, may not notice them. There are verbosity, unnecessary explanations, additions, chewings, unnecessary decorations in the transmission energetic, assertive Kazakh speech system" [9, p. 113-114].

The most adequate assessment of the last translation was given by the researcher A.Zhaksylykov, who studied different points of view on the new translation: "However, there were also opponents of the new translational "reading" of the great work. They in their arguments mainly referred to the fact that the first translation is authorized, that is, it is carried out under the control of the writer and with his direct participation. Therefore, every word, episode and scene of the old translation are canonical, because they were checked and approved by M.O.Auezov. These arguments don't seem less serious and justified." [10, p. 3].

Further, the researcher writes: "Of course, Anatoly Kim claims to be the best translator of prose of M.O.Auezov. And this is due to the fact that the new translation is differs by stylistic sufficiency, expressive richness, in it we see a lot of episodes and details that are absent in the first translation.

Skill and style manner of Anatoly Kim makes know itself in his new translation work. All this meets the expectations of the customer, the initial goals and objectives of this large-scale undertaking. And that is why we have to regret the shortcomings and mistakes of such an experienced translator as Anatoly Kim, who came close to achieving the General goal. Shortcomings are evident, and they are systemic in nature. In our opinion, they were caused by the rush of an interpreter and the lack of a specific ethno-linguistic editorial expertise" [10, p. 3].

A.Zhaksylykov classifies the defects into three groups: a) the translator does not take into account ethno-cultural and ethno-psychological factors which have a big importance for the native Kazakh mentality; b) confuses the stratification and the relation of the Kazakh clans and tribes; c) the

translator uses modernisms (slangs and urbanisms) in the vocabulary of Kazakh women of the last century [10, p. 4].

The difference of assessments, points of view on translation speaks about the modern tendencies of science, the continuous process of its development, the importance of its various directions, one of which is the literary translation of the epic novel.

Despite the qualitative difference between the new translation of the epic novel and the previous ones, the acuity of the problem of adequate translation of this monument of world literature has not dulled.

The generalizing analysis of many translation variants into other languages requires its solutions as soon as possible. Theoretical discussions related to the solution of certain questions of literary translation remain polemic.

Each new generation of researchers-Auezov scholars will pay attention to the problems of literary translation, which invariably will be manifested in a particular historical era, opening all new and new facets of the novel and of literary translation, therefore, it is too early to talk about the high quality of the translation of the epic into Russian language.

Special attention should be paid in the analysis of literary translation to that the portraits and speech sketches, characteristics, episodic sketches reveal the deep processes of development of personal, individual soul, shed light on significant phenomena of national life of the Kazakhs.

E.Kurmanbaev very precisely expressed the problem of recreating national and cultural regularities: "The main requirement for the translation of works of Auezov, in that way, is the preservation of identity, adequacy of words and composition of sentences, and style. Don't throw anything away, not any word! – Auezov has not anything extra. If in the translation there are platitudes, flaws, roughness, you should first examine the translator, and only then Auezov, who, it seems, did not allow "blunders" in the Kazakh language. The translator must immerse himself in the original language without fear that the Russian text will be too "Kazakh". Only infinitely careful and respectful attitude to pure and clear, as sparkling bright blue summer sky, language of Mukhtar Auezov will light up the translated text with the light of his talent. Light up so, as if in it suddenly all smiled..."[11, p. 42].

Bright, solid, colorful characters, strong personalities are recreated by the master carefully, lovingly, with deep knowledge and appreciation of every national detail, every stroke and act. Remarkable psychological overflows and mutual reflections organically enrich the images of the Grand epic.

The reconstruction of national identity and chronological adaptation of a literary text in translation is the most important fundamental and actual problem of modern translation studies. It is exclusively with that it reflects not only the element of language, but through language all the diversity of the artistic world. National identity begins with the language, images, motives and relationships of the characters, landscape features and other laws.

Other regularities are related to the direct study of the inner world of the central character, the most important creative key-worldview of the writer M.O.Auezov, deflected in the process of creating an epic novel.

In this context, it is very important to trace the richness and originality of the creative methods used by the writer and various translators in the disclosure of the national psychology of the character in the specific historical, social conditions of his life.

The translation of A.Kim was actively discussed by scientists. As a result, it was found that the Russian translations of the epic are increasingly improving, more and more reflect the diversity of the work of the remarkable Kazakh writer, his artistic skills.

The main conclusions drawn from result of the study of the latest Russian translations drive to one conclusion: the epic novel by M.O.Auezov is still difficult to adequately recreate in Russian.

Thus, translations of the epic novel still require its qualitative improvement, which means that its translations into other languages of the world should be undergone to detailed analysis.

The language and style of the writer are particularly difficult for translators. That language is idiomatic, bright, laconic. Translators not always can comprehend the idea and the subject world of the author, the speech element of his characters.

The novelty of the approaches of researchers of the Soviet period is an attempt to a broad comprehensive and objective consideration of the life and work of the author of the epic as a phenomenon of national literature, which revealed the main directions of Auezov studies of the 90s: M.O.Auezov and world literature, textology of the heritage of the writer, his epistolary heritage, collecting and systematization of memories of life, of literary and scientific work and socio-historical activities, literary environment of M.O.Auezov, the legacy of Abay in the works of M.O.Auezov. These trends mainly characterize Auezov-studies today, revealing its leading tendencies.

The modern science, Auezov-studies, forms ideas concerning the history of the formation of national spirituality and the ideas of independence, their relevance for today.

Analysis of new approaches, diversity of points of view, richness of opinions and the multifaceted aspects of social, journalistic, teaching, scientific, translational activities of the writer not only describes vividly the modern sector of the Kazakh literature, but also clearly shows that Auezov-studies in dire needs a new systematization.

Since the time when such systematic work was carried out by M.Myrzahmetov, Auezov-studies made a huge step, greatly enriched with new promising directions: a) Abay-studies in the context of Auezov-studies; b) the poetics of the writer's works; c) the linguistic aspect of Auezov-studies; g) comparative-typological context of Auezov-studies; d) historical and social context of the modern Auezov-studies; e) ethno-cultural direction of modern Auezov-studies; g) spiritual and philosophical direction of science; h) literary translation; c) psycho-pedagogical aspect of modern Auezov-studies.

Various assessments, points of view, approaches are identified and systematized by us in the light of the analysis of the latest translation of the epic novel into Russian too. All this testifies to the tendencies of modern Auezov-studies, to continuous process of its development, to the fruitfulness and prospects of its different directions.

The reconstruction of national identity and chronological adaptation of a literary text in translation is the most important fundamental and actual problem of modern translation studies. It is exclusively with that it reflects not only the element of language, but through language all the diversity of the artistic world. National identity begins with the language, images, motives and relationships of the characters, landscape features and other laws.

As a result of comparative analysis, it was found that Russian translations of the epic are increasingly improving, more and more reflect the diversity of the work of the remarkable Kazakh writer, his artistic skills. It means that there are great prospects in this direction.

On the basis of the problematic analysis of publications in recent years and the analysis of literary translation we have designated the main tendencies of modern Auezov-studies and showed the scientific prospects for its sustained development.

REFERENCES

1. Auezov M. Abai's Path: Novel-epic – 1-4 books. Abay – Almaty: The writer, 2003.
2. Auezov M. Abai's Path: The translation edited by L. Sobolev. – 1-4 books. – Almaty: The writer, 1987.
3. Auezov M. Abai's Path: The translation edited by A. Kim. – 1-4 books. – Almaty: Silk road, 2007-2009.
4. Nurgali R. The Golden age of Kazakh literature. - Astana: Kultegin, 2002. - 528 p.
5. Berdibay R. Mukhtar shyny. – Almaty: The science, 1947. – 208 p.

6. Dadebaev Zh. Traditions of M. Auezov and samples of traditional culture in the structure of the modern Kazakh historical novel. Materials of the second international scientific-theoretical conference "M. Auezov and world literature". - Almaty: Kazakh University, 1999. - 31-39 p.

7. Anastasiev N. The third meeting / For the publication of a new translation of the epic novel of M. Auezov // Adebijet aydyny. 2007. - № 44 (141) – 9 p.

8. Kuttykadam C. Mukhtar's covenants // Thought. - 2007. - № 11. - 28-30 p.

9. Belger G. Life-epic (essay-triptych, articles). – Almaty: Silk Road, 2009. – 144 p.

10. Zhaksylykov A. Features of the new translation of the novel-epic by M.O. Auezov "Abai's Path" in Russian // Actual problems of translation studies and literary comparativistics: Materials of the Republican scientific-theoretical conference. - Almaty, 2009. - 3-9 p.

11. Kurmanbaev E. Silver elm words on the hills of my motherland (Of three miniatures of M. Auezov under the title "Kyrsuretteri") // Eurasia. - 2002. - № 3. – 41-43 p.

Ананьева Светлана Викторовна,
*Институт литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК,
зав. отделом международных свя-
зей и мировой литературы, кфн, доцент*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД КАК ОТКРЫТИЕ

Воздействие художественных текстов как классических, так и современных на мировой литературный процесс происходит по нескольким направлениям, главным из которых, безусловно, является художественный перевод. Изменяющаяся реальность диктует необходимость новых переводов, поскольку именно художественный перевод помогает преодолеть культурные границы и приводит к интересным открытиям.

В основе художественного перевода как процесса творческого – стремление переводчика передать первоначальную свежесть авторского восприятия изображаемой действительности. Национально-литературная динамика эпического повествования, основанная на соотносении художественного мира как динамической целостности и этнокультурного контекста, генетической памяти, поэтики художественного произведения, наиболее ярко воплощена в романе-эпопее М.О. Ауэзова «Путь Абая». Поэтика крупной жанровой формы в творческом наследии М.О. Ауэзова включает «открытость» как фундаментальную возможность, которой наделен автор, переводчик и читатель.

Жизнь литературным произведениям, как считал А. Потемня, «дают не только их творцы-писатели, но и те, кто эти произведения воспринимает, – читатели. А читатели разных времен и разных народов могут воспринимать одно и то же произведение по-разному. Вот почему без понимания и анализа специфики восприятия обществом текста на разных этапах исторического развития невозможно серьезное изучение истории и теории литературы», – был убежден исследователь научного наследия А. Потемни О.П. Пресняков [1, с.94].

Концепция геокультурного пространства «не в полной мере принимает во внимание происходящие в мире глобальные изменения, связанные с размыванием культурных границ, кросскультурной коммуникацией» [2, с.149]. В развитии современной культуры представлены две тенденции: пассивная сфера внешних влияний и ретроспективный отсвет изолированного имманентного процесса. Мультиmodalный подход к изучению художественных произведений М.О. Ауэзова с безусловной опорой на историзм и метод воплощенного восприятия в литературоведении, на театральной сцене и киноэкранах, переводов романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая», повестей, ранней прозы на иностранные языки позволяет

выявить и проследить их динамику в контексте современного мирового литературного процесса.

В советскую эпоху «достаточно жесткая цензура, эстетическая и идеологическая, фильтровала произведения, предназначенные для перевода. Работали три критерия: книги должны были быть, в первую очередь, реалистическими; во-вторых, прогрессивными и, в-третьих, написаны друзьями Советского Союза... Выше всего ценился критический реализм и соответствие эстетике XIX века», – резюмировал А.Ф. Строев в выступлении на «круглом столе», посвященном проблемам сравнительного литературоведения, в Институте мировой литературы имени А.М. Горького РАН [3, с.44].

По мнению современных исследователей, «основные особенности и противоречия советской художественной культуры воплотились и в ее основном методе – соцреализме. Собственная природа этого метода была столь же противоречива, сколь противоречивой была и сама культура советского периода. ... <...> ... Именно на путях сопряжения *творчества* с идеалом *самоосвобождения* как раз и рождались лучшие произведения советской художественной культуры, нередко пугавшие идеологов и чиновников от культуры духом своеволия и вольнолюбия» [4, с.279].

Поэтика произведений «в движении», в процессе перевода текстов на мировые языки создает новый механизм эстетического восприятия, расширяя национальную картину мира художника слова в транснациональном культурном контексте. Разделяя точку зрения В. Гречко, считающего, что «каждая историческая эпоха судит о произведениях литературы и искусства, их образах со своей точки зрения» [5, с.36], отдаем должное интертекстуальности, позволяющей по-новому осмыслить и освоить формы эксплицитного и имплицитного пересечения художественных текстов.

Современная филологическая наука позволяет надеяться на более углубленное исследование сферы структурных компонентов литературного произведения, более тонкое и глубокое определение сложных соотношений между его содержанием и формой, более определенное освещение вопроса о глубинных связях всех элементов художественного текста с историей его возникновения.

Российский литературовед Н.А. Анастасьев в одной из своих последних статей «Толстой, Абай и другие» пишет об удивительном явлении, когда «в отсутствие прямых переключек и сколько-нибудь откровенного диалога протягиваются невидимые и неведомые связующие нити» между творчеством Л.Н. Толстого и Абая Кунанбаева. Внимательно сопоставляя «Круг чтения» Л.Н. Толстого и «Слова назидания» Абая Кунанбаева, «итог тяжелых раздумий о религии, этике, истории, бытии и быте», Н.А. Анастасьев прослеживает, как «сходятся не только мысли, ... но и формы мыслей, правда скрещение происходит в пространстве неевклидовой геометрии» [6, с.145].

Во время дискуссии 1952 года о монументальном эпосе «Манас», который М.О. Ауэзов начал изучать с 30-х годов XX века, казахский писатель страстно защищал его народность. Погружение в мир «Манаса» и казахского народного творчества – внутренняя эмиграция писателя. Об этом пишет Н. Анастасьев в книге «Трагедия триумфатора». «Пусть это увлекательное интеллектуальное путешествие обернулось крупными научными открытиями, а нужда превратилась в охоту и радость творчества, – изначально это было изгнание, поиск ниши, хрип уходящего от погони волка. Что же касается внезапного отъезда в Москву, – считает Н.А. Анастасьев, – в начале 50-х и последующего пребывания в столице, то это, хотя звучит, конечно, чистым абсурдом, была эмиграция в буквальном смысле слова: жить дома, в Алма-Ате, не представлялось никакой возможности» [7, с.12].

В книге Н. Анастасьева раскрыт реальный, трагический путь великого казахского писателя в контексте советской литературы, сняты клеветнические наветы, показано его умение углубляться в прошлое. Эссе о времени и судьбе М.О. Ауэзова раскрывает трагедию

личную и народную, в особенности – казахской интеллигенции. Российский исследователь обнаруживает страшный парадокс: национальная казахская интеллигенция возникает в пламени социального взрыва. Главный герой книги – фигура трагическая, жившая в трагическое время, но «время дано, и оно не подлежит обсуждению» [7, с.8].

Художники-союзники, художники-единомышленники становились обвиняемыми и обвинителями. А некоторые менялись местами. Часто цитируется со слов А. Зегерс определение казахского классика: «человек-справка», точнее было бы, на наш взгляд, «человек-летопись».

В семипалатинской геометрии духа и просвещенности Н. Анастасьев видит линию, соединяющую Степь и Россию: Достоевский – Ч. Валиханов. Четыре года прожил М.О. Ауэзов в Ленинграде, «городе-призраке, городе двойников и монументов, сухих рационалистов и визионеров, городе, где, сталкиваясь, перемешиваются воды разных культурных потоков и традиций и где четкие линии уходящих вдаль проспектов смутно напоминают горизонталь казахской степи» [7, с.58]. И если степь символизирует прозрачность, то город на Неве – призрачность. Интересно воссоздана литературная жизнь города, возникновение акмеизма и многое другое. И все это на фоне горизонтали проспектов и улиц, которая незаметно перетекает в вертикаль времени.

Работая над рукописью книги, Н. Анастасьев не раз посетил Семипалатинск, Алматы, бывал в Институте литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, беседовал с литературоведами. Презентация изданной книги с большим успехом прошла в Казахском национальном университете имени аль-Фараби, в Доме-музее М.О. Ауэзова, в Национальной библиотеке Республики Казахстан. М.О. Ауэзова Н. Анастасьев образно называет Айвазовским степи и Чингисских гор, проводит параллели между его творчеством и творчеством У. Фолкнера, считая, что разворачивающаяся драма в казахской степи была страшнее американской последней трети позапрошлого века.

Литературные контакты Казахстана со многими странами мира наполняются конкретным содержанием, переводы классического текста М.О. Ауэзова занимают в контексте современного сравнительного литературоведения совершенно особое место.

М.О. Ауэзов, словно сам раскрывая потаенную метафизику судьбы, подчеркивает очень важный факт: «Одновременно с художественно-творческой деятельностью, как это началось еще со студенческих лет, я занимаюсь и научно-исследовательской работой» [8, с.22].

Прозаик и драматург, переводчик-практик, он был и теоретиком художественного перевода. В семипалатинские годы М.О. Ауэзов переводит произведение «Будда» Л.Н. Толстого и публикует его в 1918 году в первом номере журнала «Абай». В Ташкенте в 1924 году выходят отдельной книгой «Рассказы о происхождении Земли» профессора Ю. Вагнера в его же переводе. В дальнейшем в творческом арсенале переводчика оказываются произведения У. Шекспира, Н. Гоголя, И. Тургенева, Дж. Лондона, Л. Толстого, Н. Погодина, К. Тренева и др. М.О. Ауэзов становится одним из авторитетных теоретиков художественного перевода.

В XXI веке каждое новое исследование творческого наследия М.О. Ауэзова как феноменального явления в контексте мировой культуры, истории литературы и каждый новый перевод его произведений на иностранные языки представляют особую научную ценность. Художественный перевод в новейшем литературоведении рассматривается как аспект компаративистики.

Переводчик прозы М.О. Ауэзова на английский язык С. Гейган акцентирует внимание на важных аспектах переводческой деятельности, пишет о сотворчестве автора и переводчика: «Мне повезло в том, что перевод рассказов на русский язык был сделан большим другом и соратником Ауэзова А. Пантиелевым при участии и благословении автора». Уточнена не только близость текста к «авторизованному» переводу, но и тот факт, что М.О. Ауэзов был «плодовитым переводчиком с русского на казахский». Рассказы М.О. Ауэзова «дают

англоязычным читателям увлекательное представление о культуре, ландшафте и истории этого огромного и удивительно заброшенного региона. Но самое главное, они отстаивают свои собственные литературные достоинства и могут по праву претендовать на место рядом с некоторыми из самых известных западноевропейских писателей нового и досовременного периода» [9].

В этом плане интересно выступление З. Ауэзовой «Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации: казахский – русский – английский» на Международном симпозиуме «М.О. Ауэзов и духовное возрождение нации», посвященном 120-летию со дня рождения писателя. З. Ауэзова подчеркнула, что «очевидно, при осуществлении перевода на английский язык (речь идет о повести М.О. Ауэзова “Килы заман” / “Лихая година”. – С.А.) было принято решение основываться не на оригинале, а на переводе-интерпретации на русский язык начала 70-х годов. В чем же причина подобного выбора? В недостатке англоязычных переводчиков, способных перевести художественный текст с казахского языка? Вполне возможно. Но такого рода проблемы решаются обычно при помощи сотрудничества между переводчиками, создающими подстрочный перевод, и литераторами, способными его отшлифовать. В случае с “Килы заман” этого пока не произошло. Также очевидна необходимость в осуществлении перевода на русский язык, который бы более точно отражал содержание казахского оригинала» [10, с.74].

З. Ауэзова приходит к выводу о полном соответствии перевода «Лихой години» на английский язык С. Гейганом тексту русского перевода. «Каждый перевод является интерпретацией, – развивает свою мысль современный исследователь далее. – Переводчик становится в какой-то мере соавтором текста, передавая его содержание на язык новой аудитории, намеренно или подсознательно привнося свои акценты. В то же время читатель ожидает от перевода близости к оригиналу, ясности изложения, достигаемой, если нужно, при помощи примечаний и комментариев, объясняющих контексты» [10, с.74]. Следует уточнение, которое звучит как пожелание новым переводчикам: «И русский, и английский переводы “Килы заман” ясны в изложении и читаются легко, но было бы хорошо, если бы в них было больше от оригинала» [10, с.74].

В 2020 году началась работа над переводом романа-эпопеи «Путь Абая» на белорусский язык. Двадцать второго декабря 2021 года в Минске, в Центральной научной библиотеке имени Я. Коласа состоялась презентация 4-х томного издания «Шлях Абая». М. Поздняков с казахской литературой познакомился более двадцати лет назад. Труд по переводу романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая» на белорусский язык М. Поздняков характеризует как «непростой, продолжительный и ответственный» [11, с.16]. Роман в студенчестве читался по-иному, в скоростном режиме, бегло. «При переводе – с осмыслением каждого предложения, каждого слова, каждой стихотворной строки». Роман-эпопея М.О. Ауэзова не укладывается в определенные рамки жанра романа-биографии. Не только «художественная биография великого, талантливого Абая Кунанбаева, – пишет белорусский переводчик о переведенном художественном произведении. – Это и широта, красота вольнолюбивой души казахского народа, его тяготение к великой русской культуре, к социальному и национальному освобождению. Его мечты о прекрасном будущем, стремление преодолеть разобщенность, разделение на бедных и богатых, построить свободное, счастливое казахское общество. Роман знакомит с историей, культурой, этнографией, фольклором казахского народа, становлением великой казахской культуры. Его значение велико в прошлом, настоящем и будущем. Я счастлив, что мой более чем годовой труд переводчика увенчался успехом, и белорусские читатели могут обогатить себя великими знаниями, историей, переживаниями, надеждами, устремлениями казахстанцев» [11, с.16].

Презентация 27 декабря 2021 года романа М.О. Ауэзова «Шлях Абая» в Национальной библиотеке Беларуси завершила уходящий год 30-летия Независимости Казахстана и Беларуси

и предварила наступление нового, 2022 года – 30-летия установления казахстанско-белорусских дипломатических отношений.

Книга московского исследователя и издателя В. Огрызко «Крутизна.

Правда и мифы о великой эпопее «Путь Абая» и ее авторе Мухтаре Ауэзове» написана в публицистической тональности, автор поставил перед собой задачу пробудить интерес к казахской литературе. Одна из центральных тем для М.О. Ауэзова, подчеркивает В. Огрызко, – вопросы взаимодействия культур в межъязыковой коммуникации и в художественном переводе.

Космос степного мира, художественно воссозданный на страницах прозы М.О. Ауэзова, через новые переводы обогащает читателей многих стран мира знаниями о культуре, истории, литературе Казахстана.

Литература:

1. Пресняков О.П. А.А. Потебня и русское литературоведение конца
2. XIX – начала XX веков. – Саратов: Издательство *Саратовского* университета, 1978. – 232 с.
3. Касаткин П.И. Культурное пространство: аксиологический аспект
4. // Проблемы культурологии. – 2017. – №4. – С.145-153.
5. 3. Проблемы современного сравнительного литературоведения / Под редакцией Н.А. Вишневской и А.Д. Михайлова (2004). – М.: ИМЛИ РАН. – 96 с.
6. 4. Булавка Л. Феномен советской культуры. – М.: Культурная революция, 2008. – 288 с.
7. 5. Гречко В. А.А. Потебня о познавательной роли языка, литературы и
8. искусства // Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності / Вип. ред. В.Ю. Франчук. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С.22-36.
9. 6. Анастасьев Н. Толстой, Абай и другие. Примечания к «Кругу чтения», «Словам назидания» и еще нескольким сочинениям того же рода // Простор. – 2020. – №7. – С.140-155.
10. 7. Анастасьев Н. Трагедия триумфатора. – Алматы: Атамура, 2007. – 250 с.
11. 8. Ауэзов М. Автобиография // Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзо-
12. ва. Архивные документы. – Алматы: ИД «Библиотека Олжаса», 2013. – С.18-22.
 - a. 9. <https://www.zaurebatayeva.blog/post/on-translating-central-asian-literature-interview-with-three-translators>. 5.04.2018.
 - b. 10. Ауэзова З. Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной
13. интерпретации: казахский – русский – английский // М.О. Ауэзов и духовное возрождение нации. Материалы Международного научного симпозиума, посвященного 120-летию со дня рождения М.О. Ауэзова. 28 сентября 2018. – Алматы: Print express, 2018. – С.72-75.
12. Поздняков М. Путь Абая – путь к величию // Литература Казахстана в зарубежных источниках / Отв. редактор С.В. Ананьева. – Алматы: Press Co, 2021. – С.15-16.
13. Огрызко В. Крутизна. Правда и мифы о великой эпопее «Путь Абая» и ее авторе Мухтаре Ауэзове. – Москва: Литературная Россия, 2022. – 304 с.

Айберген Нұралы
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің
2-курс магистранты*

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» ЕҢБЕГІ ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ

Әрбір ұлттың өзіндік өсу, қалыптасу жолы және өзіндік сипаты болатыны секілді әдебиеттің де өсу, қалыптасу, өркендеу жолы болады. Қай елдің әдебиеті болмасын өз халқымен өсіп-өніп, өзгеріп отырады. Әдебиет халқына тән қасиеттерді, оның басынан кешкен түрлі оқиғаларды, саяси-экономикалық құбылыстарды, әдет, салт, тұрмыстарына қатысты ерекшеліктерді бейнелейді. Яғни, әдебиет – халықтың шежіресі, көркем тарихы десек те болады. Қазақ әдебиетінің тарихы – белгілі мөлшерде қазақ халқының тарихы, сол себепті әдебиет тарихын зерттеп, зерделеу ісі – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі.

XIX ғасырда Шоқан Уәлихановтан бастау алған қазақ әдебиет тарихын зерттеу ісіне күні-бүгінге дейін көптеген ғалымдар атсалысып, бағалы еңбектер жазып қалдырды. Солардың ішінде үлкен бетбұрыс жасаған Мұхтар Әуезовтың «Әдебиет тарихы» еңбегін ерекше аталады. Әуезовтың 1927 жылы жарық көрген бұл еңбегі қазақ әдебиет тарихын ғылыми тұрғыда негіздеді.

«Әдебиетті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады, ұлтының қажетін өтейді» деп Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы, Әуезов бұл еңбегін жазарда қазақ оқушысына қара танытып, хат жазғызудан басқа, қазақ тілінің заңынан, қазақ әдебиетінің әр түрлі үлгісінен керекті мағлұмат беруді және халқымыздың өткендегісі мен бүгіндегі пішінін танытуды мақсат еткен.

Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетін екіге бөліп қарастырады. Біріншісі – ауызша әдебиет болса, екіншісі – жазбаша әдебиет. Ауызша әдебиетке елдің жазу өнерін білмей жүрген кезінде шыққан сөздерді жатқызады. Бұдан әрі ауыз әдебиеті үлгілерін өз ішінен бірнеше түрге бөліп, олардың қайдан, қалай, неден туғанын, өмірмен қандай байланысы бар екенін түсіндіреді. Сыртқы құрылысы мен ішкі мағыналарын анықтап, туғызған себептерін айтады. Әр түрге жеке-жеке тоқталып, нақты мысалдар келтіреді. Еңбектің бірінші тарауын «Сыршылдық салт өлеңдері» деп атап, сыршылдық өлеңдерді туған ретіне қарай жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдер, дін салты мен ұғымынан туатын өлеңдер, қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдер деп үш түрге бөледі және әрқайсына жеке тоқталып, шығу тарихы жайында мәлімет беріп, мысалдар келтіреді.

Еңбектің екінші тарауын «Батырлар әңгімесі» деп атап, оны екі жікке бөліп қарастырады. Алғашқы жікке ұлы батырлар туралы әңгімелерді жатқызады. Бұл әңгімелердегі батырларды халық өз қиялынан жасаған, яғни сондай батырдың болуын қалаған. Олардың жаратылысы да елден бөлек, өзгеше болған. Олардың өмірге келуінің өзінде ерекшелік бар. Мысал ретінде Едіге, Қобыланды, Ер Тарғын секілді бұрыннан сақталған 4-5 батырдың әңгімесін келтіреді. Әр әңгіменің қысқаша мазмұны мен мәніне жеке-жеке тоқталып, оқырманға таныстырады. Ал кейінгі жікке кіші батырлар туралы әңгімелерді жатқызады. Ғалым бұл әңгімелердегі батырларды «дәрежесі ұлы батырларға қарағанда сәл төмен түскендей, түгел ел емес, бір таптың немесе бір кәсіптің батыры сияқты» деп сипаттайды. Бұл сөзіне дәлел ретінде Қамбар батыр, Алпамыс батыр туралы әңгімелердің мәнісін талдап көрсетеді.

Еңбектің үшінші бөлімін «Ел поэмалары» деп атап, бұл бөлімге келесі туындыларды енгізеді: «Қозы Көрпеш – Баян», «Қыз Жібек». Жоғарыда айтылған батырлар туралы әңгімеде негізгі сюжет батырлардың жорықтары туралы болатын болса, ел поэмаларына жататын

өлеңдерде қазақ халқының салт-санасы, кәсібі туралы деректер жырланады. Ғалым «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің үш нұсқасын келтіреді. Біріншісі – Семей уезі, Тобықты ауданынан жиналған әңгіме, екіншісі – Мәскеуде басылған Радлов жинаған әңгіме, үшіншісі – Жетісу қазағының арасынан Колпаковский жандаралдың жиғызған әңгімесі.

Мұхтар Әуезов бір әңгіменің әртүрлі нұсқада тарап, өзгеріске түсуінің екі себебін анықтайды. Біріншісі – көп айтушының аузынан өткен ескі әңгіме болғандықтан ұмытып, жаңылып, байқамай, ойсыз кіргізген өзгеріс бар, бұл ықтиярсыз кірген жаңалық, жаттық. Екіншісі – тыңдаушының тілегін, ақынның ұнатқан ыңғайына қарай бейімделіп кеткен өзгеріс, бұл ықтиярлы өзгеріс, әдейі кіргізген жаңалық. Осы себептерден болар, үш әңгіменің сыртқы түрінде айырмашылықтар көп, бір нұсқасында кездескен кейіпкер, қалған нұсқаларында кездеспейді. Алайда сыртқы құрылысында өзгешеліктер болғанымен, істейтін ісі, бастан кешірген оқиғалары үш әңгімеде бір-ақ түрлі.

Автор одан соң әңгімелердің ішкі мағынасын қарастырады. «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің ескі заман әңгімесі екендігін дәлелдейді. Бұны әңгіменің барлық түркі жұртында кездесетіндігімен және елдің салтын суреттеген тұстарынан байқайды. Бұл әңгіменің ескілігінің бір дәлелі ретінде әңгіменің алыс солтүстікке кеткеніне көп заман болған якут халқының ішінде таралуын атайды.

Сондай-ақ әдебиетші ғалым «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесіндегі кейіпкерлерге жеке тоқталып, әңгімедегі орны мен арнаулы мінезін, түрлерін қарастырып, олардың қай жікке жататынын, қандай мінез, қандай қалыптың үлгілері бар екендегін анықтайды.

Еңбектің төртінші бөлімін «Тарихи өлеңдер» деп атайды. Мұхтар Әуезов тарихи өлеңдерге «ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жыры» деген анықтама береді. Тарихи өлеңдерге дейінгі халық шығармалары белгілі бір уақыттың өлшеміне шектелмесе, тарихи өлеңдердің нақты мезгілі, оқиғасының қай уақытта орын алғаны белгілі болады. Автор қазақ әдебиетіндегі тарихи өлеңдерді Абылай ханның заманынан бастау алды деп санайды. Олардың нақты саны белгілі болмағандықтан, ғалым еңбегінде тек Кенесары-Наурызбай, Исатай-Махамбет, Бекет батыр өлеңдерін қарастырады. Алдымен бұл өлеңдерді тудырған тарихи оқиғалар жөнінде сөз қозғайды. Одан соң әр өлеңді жеке қарастырып, өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Біріншісі, тарихи өлеңдерді қаншалық көмескі қылып жасырамын дегенмен бұл оқиғалардың кеше ғана болғаны анық. Яғни, Кенесарыны ежелгінің батырындай асқақтатып жырлайын десе де, уақыттың өлшемінен шыға алмайды. Екінші ерекшелігі тарихи өлеңдердің көпшілігін сол оқиғаның ішінде болып, сол заманды көзі көргендер жыр қылған.

Жоғарыда көрсетілген ерекшеліктеріне қарап, тарихи өлеңдердің қазақ әдебиетінің жаңа бір ағымы, жаңа түрі екендігіне көз жеткіземіз. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Қанипаш Мәдібаева: «Мұхтар Әуезов – ХІХ ғасырдағы тарихи жырлардың айқын ерекшелігін ажыратып қарастырудың басында болған зерттеуші», – деп, оның еңбегін жоғары бағалайды. Расында, тарихи өлеңдерге алғаш рет ғылыми анықтама беріп, талдау жасап, қазақ әдебиетіне «тарихи өлең» терминін енгізген Мұхтар Әуезов болды. Кейін ғалымның бұл ғылыми тұжырымдары өзінен кейінгі көптеген зерттеулерге негіз болғанын білеміз.

Еңбектің бесінші бөлімін «Ертегі» деп атап, ертегілердің пайда болуы туралы, оның түрлері жайында қысқаша тоқталып өтеді. Ғалым ертегінің екі түрін көрсетеді. Біріншісі – әуезе, ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны, екіншісі – салт ертегісі немесе үлгі ертегісі. Бұндай ертегілер үлгі аларлық өсиет ретінде келіп, елдің ескі салт әдетінен хабар береді. Қазақ халқы ертегіге бай екенін, оның ішінде ең ескілеріне ескі нанымды білдіретін жалмауыздар араласқан ертегі мен кәсіп ертегілерін кіргізеді. Оларға иен тау, елсіз өзендерді жапа-жалғыз мекен еткен баяғының батыр аңшылары туралы «Еділ Жайық», «Құла мерген» ертегілерін жатқызады. Ал берірек заманда шыққан жаңарақ ертегілерге ел қиялымен ұштасып, ертегіге айналған Наурызбай, Ағыбай туралы батырлар әңгімелерін жатқызады.

Ертегінің тағы бір алуан түрі – күлдіру мақсатымен айтылатын нағыз өтірік әңгімелер. Бұл әңгімелер өмірде болған адамдар туралы болғанымен, халық оларға өздерінің неше түрлі әңгімелерін қоса беріп, ертегіге айналдырып жіберген. Атап айтсақ, Алдар көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр туралы әңгімелер. Аталған әңгімелер мазмұнды, мағыналы құрылғандықтан, халық оларды көп дәуір өтсе де ұмыт қалдырмай, жаңғырта, жаңалап алып жүрген. Мұхтар Әуезов бұларды ертегі мен ұсақ әңгіменің арасындағы қызықты түр деп атаған.

Еңбектің алтыншы бөлімін қазақ ауыз әдебиетінде көп кездесетін, қазақ ескілігінің үлкен саласы айтыс өлеңдеріне арнайды. Халық арасында айтыс өлеңдерінің көп кездесетініне қарай, автор қазақ елін ақындық теңізіне балайды. Қазақ айтысын ескі француз әдебиетіндегі тенсондармен, араб әдебиетіндегі «Мұғалла хат» деген өлеңдермен салыстырады. Тенсондар да қазақ айтысы секілді суырып салма өлеңдермен айтысып, әлеуметтік мәселелерді көтеріп отырған. Ал «Мұғалла хатты» нағыз айтыс емес, жай өлең жарасы сияқты деп атаған. Өзге жұрт әдебиетінде айтыс өлеңдерінің осы секілді түрлері кездескенімен, қазақ айтысы секілді әдебиеттің бір бөлімі болатындай кең таралмаған. Автор айтыс ақындарын батырға теңеген. Жауынгер батыр білегінің қайратына сенсе, айтыскер ақын тіл-жағының қайратына сенген. Мысалы, Шөже, Кемпірбай, Жанак, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқты ақындар өткір сөздері арқылы қазақ арасына тегіс жайылған.

Мұхтар Әуезов айтыс өлеңдерінің өзін екі жікке бөлген. Бірі – ақындар айтысы, екіншісі – билер айтысы. Ақындар айтысын мағына жағынан бірнеше түрге жіктеген. Біріншісі – ру күндестігі, ру жарысының, ру мақтанының өлеңдері. Айтыстың бұл түріне Біржан мен Сара айтысын жатқызады. Екіншісі – бас мінеуге арналған өлеңдер. Бұған Мұрат пен Жантолы айтысын жатқызады. Үшіншісі – ақындар айтысы. Бұл айтыстың керемет үлгісі – Кемпірбай мен Шөженің айтысы. Төртіншісі – рулардың арасындағы жуандық, зорлық өлеңдері. Мысал ретінде Сабырбай мен Тасыбай айтысынан үзінділер келтіреді. Соңғы түріне сирек кездесетін, білім таласы сөз болатын айтыстар жатады. Айтыстың бұл түрін Кемпірбай мен Шөже айтысынан көреміз. Екі ақын айтыстарының соңғы жағында дін жүзінен жұмбақтар айтып, соны шешеді.

Ғалым айтыс өлеңдерін сыртқы түріне байланысты екіге бөледі. Біреуі – қайым өлең, екіншісі – қара өлең. Қара өлең дегеніміз жоғарыда айтылған айтыстар болса, қайым өлең дегеніміз – өлеңнің алғашқы екі жолы екі ақынға да ортақ болатын айтыстар. Айтыс өлеңдерінің бұдан басқа мақтау, жамандау, арыз айту, ақы сұрау деген секілді түрлерін атап өтеді.

Билердің билік үстінде, ру тартысының тұсында айтысатын сөздері – билер айтысын ішкі мағынасына қарай төрт түрге бөледі. Біріншісі – дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері. Екіншісі – екі бидің әділ билікке таласып айтқан талас сөздері. Үшіншісі – арбасып, ырғасып жұмбақпен, тұспалмен айтысатындары. Төртіншісі – дау мен билік тұсында, не жамандап, не мақтап айтатын сөздер.

Мұхтар Әуезов айтыс өнері туралы жай ғана ақпарат бермеді, ол айтыс өнерін ішкі мағынасы мен сыртқы түріне қарай талдап, бірнеше түрлерге бөліп, нақты өкілдерін атады. Айтыс өлеңдерінен мол үзінділер келтіріп, қай түрге не себепті жататынын айқын көрсетті. Ғалым бұл тұжырымдарымен тоқтап қалмай, кейінгі жылдардағы зерттеулерінде одан әрі дамытып, өмірінің соңына дейін назарда ұстаған.

Сөзімізді қорытындылайтын болсақ, Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегі әлі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпады. Бұл еңбек қазақ халқының асыл мұрасы – ауыз әдебиетінің түрлерін алғаш рет топтастыруымен құнды. Ғалымның ауыз әдебиеті шығармаларын бірнеше түрге бөліп жіктеуі кейінгі ғалымдарымыздың еңбектеріне негіз болып, қазақ әдебиеті тарихын жасауға көмекші құрал бола білді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.
2. Мәдібаева Қ.Қ. Мұхтар Әуезовтің әдебиет тарихын зерттеу еңбегі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – №4 (138). – 40-43 бб.

Ахмет Қамшыбек,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 4-курс студенті

МҰХТАР ӘУЕЗОВ – АБАЙ ЕСІМІН ӘЛЕМГЕ ТАНЫТУШЫ

Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасының әр қилы өзгешеліктері бар. Ең алдымен, Мұхтар Әуезов, әдебиет әлемінде ескі дүние күйреп, жаңа заман енді ғана қанатын жайып келе жатқан ең бір қиын-қыстау кезеңде бой көрсетті. Ескі жүйенің уақыты келіп, орнына жаңа үкімет орнаған кезеңде өмір сүрген оның шығармалары да осы бағытта жазылды. Бұл кезеңде қазақ әдебиетінде бұрыннан келе жатқан екі бағыт: керіартпа бағыт пен ағартушы-демократтық бағыт бір сәтке өз араларындағы айырмашылықты ұлт тілегі, мүддесі төңірегінде бірсыдырғы жақындатып алғанына көз жұмуға болмайды.

Бұрыннан қалыптасқан қазақ әдебиетіндегі түрлі жанрларда қалам тербеп жүрген жандардың арасындағы қарым-қатынасты да айтып өткен абзал. Өйткені бұл жағдай Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев сияқты ағартушы-демократтардан болсын, Бейімбет Майлиннің болсын, сондай-ақ Мұхтар Әуезовтің болсын ұлтшылдық идеологияға ұрынып қалуын түсініп алуға септігін тигізеді. ХХ ғасыр басында қазақтың жазба әдебиетінің өкілдері, оның ішінде ағартушы-демократтары үлкен өзгеріске дайын еместігін сұсты оқиғалар туа бастаған кезеңде аңғарылған еді. Алайда, қазақтың ақын-жазушылары қанша қиын болса да, үлкен өзгерістерге тас түйін дайын отырған. Сонымен қатар бірінші империалистік соғыстың ызғарлы «суығына» байланысты халықтар түрмесі болған патшалық Ресей өзінің реакцияшыл саясатын бұрынғыдан да дөкір жүргізіп, әрбір жылтырары бар озық пікірді тұншықтырған болатын.

Жазушы-ғалымның шығармаларының жетпістен астам тілдерде жарық көріп, әлемдік арнадан орын алуы Әуезов әлемінің көркемдігін еселей түседі. Бұл оның әлемдік әдебиеттегі орнының жарқын әрі айқын екенінің көрінісі. Ол өзінің шығармалары арқылы барша дүние жүзі халқына үндеу тастап, барша адамзатқа тән ойларды ортаға салған. Дүниежүзілік әдебиеттен ойып орын алатын Толстой, Шекспир, Тагор, Назым Хикмет тәрізді дарынды тұлғалармен қатар қазақтың біртуары М.Әуезовтің де рухани мұраларын әлемдік жалпыадамзаттық құндылықтар аясынан, көреміз. Бұл – біздің қазақ халқы үшін қазыналы қуаныш әрі үлкен мәртебе. М.Әуезов әлем әдебиетінің бір кірпіші болып қаланған мұралары арқылы дүниежүзілік әдебиетті молықтыра түсті.

Әуезовті жалпыадамзаттық арнада, әлем әдебиетімен сабақтастырар болсақ, ғұлама ғалымның Шығыс пен батыстың мәдениетін, әдебиетін жетік білгендігін көреміз. Оның үстіне, шет ел классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, мағыналы мазмұнын жеткізе білді.

Әуезовті алғаш шет ел әдебиетімен табыстырған Абай болды. Жастайынан Абай үлгісімен сусындаған ол, деңгейдегі Шығыс классиктері Фердауси, Сағди, Низами және т.б. шайырлардың туындыларын танып-біліп, Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбардың өмірі туралы деректерге қанығып, араб әдебиетінің асыл мұралары «Мың бір түн», «Ләйлі-Мәжнүн» сияқты көркем шығармалармен нәрленген. Абай дүниетанымы мен болмысын зерделеуде оның өлеңдеріндегі Шығыстың, соның ішінде араб әдеби үлгілерін көп кездестіріп, соған талдау жасаған.

Абай ең әуелі қазақ халқының ақыны болғандықтан, ауыз әдебиетінен нәр алып сусындап, тек ұлттық әдебиеттің шеңберінде ғана қалып қоймай, адамзаттық игіліктер тұрғысында асқаралы шыңға көтеріліп, өнер биігіне өрледі. Осы турасында белгілі ғалым Арап Еспенбетов былайша тұжырады: «Абай ауыз әдебиетін жастық шағында үлгі тұтты және халық әдебиетінің көлеңкесінде қалмай, одан әлдеқайда шырқап ұзап кетті. Абай-қазақ халқының ұлы ақыны, асыл перзенті. Шын мәніндегі жазба мәдениетінің басты өкілі. Ұлы ойшылдың творчествосының қуаты, қайнар бұлағы – халық өнері, ауыз әдебиеті. Сондықтан Абай шығармасы турасында пікір қозғағанда осы байланысты әрдайым есте ұстаған абзал».

Ауыз әдебиетінің мол мұхитынан нәр алған ақын, шығыс әлеміне де кең құлаш сермеді. Алайда өткен мезетте қоғамымыз «Шығыс» деген ұғымнан бойын ала қашып, кертертпалықтың көрінісі ретінде бағымдалды. Бұл – қазақ халқының өз түсінігінен туындамаған, керісінше, евроцентристік көзқарастың жемісі еді. Дәл осы жерде Абай әлеміндегі Шығыстық өрнектерді зерделей отырып: «Абайда Батыстан кірген белгіден Шығыстық белгі басымырақ» – деген М. Әуезовтің пікірінің ғылыми мәні қашанда құнды екендігіне көз жеткіземіз.

Айтылған ой-толғамдар М. Әуезов көзқарасында төмендегіше өрнектелді: «дұрыстығын айту керек, Абай терең сезім мазмұн жағынан түгелімен шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де, өлеңкұру шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде бұл кезде де көп нәрсе табады. Сонда, әсіресе, өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Науаи шығармаларынан үлгі іздейді. Дастан жазған Науаи емес, ғазелдер жазған Науаиға еліктегісі келеді».

Хакім Абай шығыс әдебиетіндегі классиктер мұрасына біржолата тоқтап қалмайды, оны көп жағынан өзіндік өзгеше өрнегі бар ұлттық нақыштағы тұрғыда таным таразысынан қорытып, ешкімге ұқсамайтын өлең өлшемдеріне әдемі ажар береді. Бұған қоса Абайда үлгі іздегіштік, сыншылдық бір ерекшелігі ақын болмысын тұлғаландыра түседі.

М.Әуезов: «Жалғыз бұл өлеңдер ғана емес, Абайдың сол жылдарда осы алуандас жазған басқа да өлеңдері болса керек. Бірақ олардан із-дерек табылған жоқ. Мынау өлеңдер тұсында айқын байқалатын ерекшелік – шығыс ақындарының үлгісінде жазылғандықтары. Екінші өзгешілік – бұл өлеңдер жатқа, ауызша шығарылған шығармалар емес. Бұнда Абай анық жазушы ақын». Уақыт керуені ілгері басқан сайын Абайдың рухани тұрғыдан эволюциялық өсуі, шығармашылығын таза қазақы дәстүр мен көркемдік қуатқа құруы – ақынның соны серпін, тың түрленуге қадам басқандығының бір көрінісі. Абайдың жас шағынан бізге жеткен өлеңдерінің бір – «Сап-сап, көңілім». Аталмыш өлең біз жоғарыда тілге тиек еткен сипаттардан ада, мұндағы келесі бір өзгешелік өлең қазақтың құнарлы тілімен жазылады. М.Әуезовтің пайымдауынша: «Ең әуелі, бұл өлеңде Абай қазақ әдебиетінен бөлек үлгі еліктеуді өзіне лайық көрмеген сияқты. Өз өмірінің шындығы бұл жырда аса айқын қонымдылықпен айтылады».

М.Әуезов: «Тегінде, Абай шығармаларының барлық қор, нәрі үлкен үш арнадан құралады. Бұның біріншісі, ең молы – қазақтың халық әдебиетінің мұра-тумалары, екіншісі – шығыс әдебиетінен келген және ең аз сезілетін белгілер. Үшіншісі – Абайды мәдениетті, үлкен аңғарлы зор ақын етіп көрсететін батыс әдебиетінің үлгі-өрнектері», – деп замана ағымына сай шығыс ықпалын болымсыз бейнеде ғана көрсеткен еді.

Бұл орайда А. Еспенбетовтің мына пікірін келтіре кеткен жөн сияқты: «Дәл осындағы шығыс әдебиетінен келген және ең аз сезілетін белгілер төңірегінде әлі де ойлана түсу, әлі де дамылсыз зерттеулер жүргізу ісі бір сәт те күн тәртібінен түспейді. Шығыс мәдениетін түркі тектес халықтар әдебиетін жан-жақты меңгермей, Абайды толық тану мүмкін емес, айта берсеңіз тұтас қазақ әдебиетінің тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеп, игеру жайы тығырыққа тірелері хақ».

Ақиқатында Әуезовтің өзі де Абайды зерделеу үшін ақынның алғашқы өлеңдерінде аттарын атап, шабыт шақырған шайырлардың тілін үйренуді аспирантурада оқып жүргенде

бастаған. Ол осында жүргенде алдына негізгі үш мәселені қоя білді. Соның бірегейі – шығыс тілдерін игеру болғандығын шығыстанушы ғалым Төрәлі Қыдыр «Мұхтар Әуезов және Шығыс» атты зерттеу мақаласында атап өтеді.

Қалай десек те, Абай қазақ әдебиетінің сан ғасырлық өрлеу-өркендеу жолында өлшеусіз үлес қосып, «алтын ғасырдың» көз жетпес көркем биігі болғандығы баршамызға аян. Абайдың рухани мұралары, Абай әлемі, абайтану тарихы хақында өнімді зерттеу жүргізіп, Абай болмысын, ақын есімін өзекті тақырып етіп, ғылыми айналымға айналдырмаған зерттеуші-ғалымдар кемде-кем. Соның ең бастапқы санатында «Қазақстан үшін екінші Абай» атанған Мұхтар Әуезовтің тұғырлы тұлғасы бірінші тұрады.

Бұл күндері қазақ халқы мен бүкіл әлем халықтарының рухани мәдениетінің аясында Мұхтар Әуезовтің тамаша тұлғасы Қазақстанның құдіретті бейнесінде бұрынғыдан да жарқырап көрінуде. Ұлы жазушының ұлан-ғайыр мұрасы зәулім көркем ғимараты іспетті, оның ішкі жиһазының сыр-сипатын білу, тану, рухани азық ету әлі талай жылдар мен ғасырларға созылады. Әр ұрпақ сол мұраны көздің қарашығындай сақтай отырып жан-жақты зерттелуіне, әр алуан қырларын аша түсуге ат салысады.

М. Әуезов творчествосы арқылы қазақ әдебиеті бүкіл әлемдік мәдениет пен әдебиеттің арнасымен жалғасты, тоғысты, соның шырқау деңгейіне көтерілді. Жазушының «Абай жолы» эпопеясы және басқа әңгіме, повестері көптеген шетел тілдеріне аударылды. Бүкіл әлемдік екі жүз томдық «Дүние жүзі әдебиетінің кітапханасы» сияқты ғажайып серияда М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы аталмыш еңбектің 134, 135 томдарында басылуы қазақ жұртшылығының мәртебесін биікке көтерді.

Әрине, қазақ жазушысының қаламынан туған қазақ эпопеясының халықаралық беделінің сыры тереңде жатыр. Оның бұл шығармасы барлық халықтардың жанына жағатын, маңызды мәселелер мен идеяларды, барлық прогрессивтік адамзат баласына қымбат асыл ой, сезімдерді қамтуында жатыр. Сонымен бірге осылардың бәріне шебер суреткердің шығармашылық күшпен айта, жеткізе алуында, ең бастысы жазушының жаратылысында, дарынды тәжірибесінде, кемелденген үздік зор талантында.

«Абай» романын француз тіліне аудартып, редакциясын басқарған Луи Арагон «Совет әдебиеті» деген арнаулы еңбегінде: «Мен оның (М. Әуезовтің) шығармаларын туған еліме таныстырушы болуды өзіме үлкен абырой санаймын. Эпикалық роман «Абай» менің ойымша, XX ғасырдағы ең үздік шығарманың маңдай легінен орын алады деу аздық қылады, ондай шығарманы табу қиын» деп бағалады. Андрей Стиль «Юманите» газетінің бетінде Луи Арагон пікірін қуаттай келіп былай депті: «М. Әуезовтің романын алар болсақ, мұнда ең алдымен поэзияның легін сезінесің, қиыр кеңістіктің кереметін сезінесің». Француздың белгілі сыншысы Бержарон өзінің үлкен мақаласының қорытындысында: «Әуезовтің үніндей үнмен, Әуезов жырлаған ұлылықпен, керемет махаббатпен жырланған бақытты халықтың шіркін не арманы бар екен», – деп түйіндейді.

II

М.О. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Сәлима Қалқабаева,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Ә.НҮРШАЙЫҚОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘУЕЗОВ БЕЙНЕСІ

Қазақ әдебиетінде Абайдай ұлы ақынның образын сомдап үлгі көрсеткен ірі суреткер Мұхтар Әуезовтің тұлғасы да талай көрнекті жазушыларымыздың шығармаларында көркем бейнеленді. Жазылу стилі бір-бірін қайталамайтын К.Оразалиннің «Абайдан соң» мен «Абайдан соңғы арыстар» романдары, Т.Жұртбаевтың «Бесігінді түзе» толғау-романы, Д.Досжановтың «Алыптың азабы» деректі романы, З.Қабдоловтың «Менің Әуезовым» роман-эссесі – бәрінің де басты кейіпкері заманымыздың заңғар жазушысы, ғұлама ұстаз, кеменгер ойдың иесі Мұхтар Омарханұлы Әуезов.

Мұхтар Әуезов жайында жазылған дүниелерді санамалай берсек, бұнымен шектелмей әлі де созыла түсері анық. Алайда Әуезов бейнесін табиғи қалпында шынайылықпен жүрекке қонымды етіп танытудың жөні басқаша. Деректі прозасында Әуезовті кең эпикалық көлемде негізгі қаһарман етіп бейнелемесе де, бірнеше шығармаларында дара тұлғаның образын жан-жақты танытқан жазушы Ә. Нұршайықов екенін айтқанымыз абзал. Атап айтар болсақ, Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» (1970) романы, «Тоғыз толғау» (1970) повесть-монологы, «Екі естелік» (1985) эсселерінен Әуезовтің толыққанды бейнесін көре аламыз. Жазушы бұл шығармаларында Мұхаң өмірінің ғибраты мол тұстарын, адамзат мойындаған дарыны мен қабілетін, кеменгерлігі мен биік парасатын, адамгершілікпен үйлескен азаматтық қабілеттерін айшықты етіп көрсетуді мақсат еткен. Тағы да бір айта кететін жайт, жоғарыда аталған шығармаларға қалай деп ат тағып, атау бергенде де, олардың оқырмандар үшін басты бағалы қасиеті – оның документтік, нақты деректілік табиғатымен байланыстылығы. Осындай ерекшелікті адам жанының күрделі табиғатын танытуда да шебер қолдана алған. Кейіпкер немесе автор тарапынан айтылған ақиқат әңгімелер кез келген көркемдік ойдан шығарудан әлдеқайда бағалы, әсерлі. Мұхаңдай тарихи тұлғалар өмірі мен тағдырына қатысты деректердің, нақты суреттердің қандайы болса да оқушыны ерекше толғантып отырады. Мұндай сәттерде деректіліктің өзі эстетикалық мәнге иеленіп, оқушы кеудесінде түрліше толқу, толғаныс, тебіреніс тудыратын басты факторға айналады.

Ә.Нұршайықов өз естеліктерінде Әуезовтей ұлы тұлғамен қандай жағдайда жүздескенін айтады. «Махаббат, қызық мол жылдар» романынан соғыс аяқталғаннан кейінгі жылдары Қазақ мемлекеттік университетіне түскенінде Мұхтар Әуезовтен дәріс тыңдағанынан хабардар боламыз. Ал «Екі естелікте» автор Әуезовті 1958 жылы Керекуге оқырмандарымен жүздесуге келгенде 5 күн қасында жүріп Баянауыл ауданын аралатқанын еске алады. Керекуден қайтқанда ұлы жазушыға үйінен дәм ауыз тигізіп, қолынан автограф алғанын, ал 1960 жылы Алматыға келгенінде Мұхаң үйіне шақырып қонақ еткенін жазады. М.Әуезовтің Кереку өңіріне сапары туралы жазған Ә.Нұршайықовтың «Әуезовпен болған бес күн» атты естелігі кезінде республикалық газетке жарияланды. Кейін толықтырылып «Екі естелік» деген атпен

жарық көреді. Бұл еңбегі кезінде үлкен ілтипатқа ие болды. «Екі естелік» кітабында қазақтың біртуар жазушылары М.Әуезов пен С.Мұқанов бейнелерін сомдап, олардың халыққа белгісіз жаңа қасиеттері мен адами болмыс-бітімдері жөнінде әңгіме толғайды. Жас болса да бас болып, ұлы тұлғалармен болған жүздесуден алған әсерін баяндай жырлаған еңбегінде ол тек өз атынан сөйлемейтін сияқты, оның астарынан қазақ халқының типтік көрінісін көреміз. Заман, уақыт тынысын да сеземіз. Академик З.Қабдолов: «... қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы асқар белі – Абай, ХХ ғасырдағы заңғар биігі – Әуезов», – деді [1, 229]. Бұған – «Екі естелік» арқылы да көз жеткіземіз. Ә.Нұршайықов Әуезовтің ұлы жазушылығын, жай ғана жазушы не қоғам қайраткері емес, елінің елеулісі екендігін, халқының біртуар ұлы екендігін дәлелдегісі келгендей. Мұны естеліктегі: «Алғы лекте көсіле зымырап қара «ЗИМ» кетіп барады. Оның соңында түйдектеле тайпалған бірнеше «Волга» көрінеді. Төңкерілген астауға ұқсап, екі-үш «Победа» және жүйткіді. Солардың соңын ала, аңшының алдынан қашқан орқояндай безектеп, «Газ-69-дар» тоңқаңдайды. «Қалдым-ау», «қалдым-ау» дегендей ышқынып, бар күшін сала «Москвичтер» мықшындайды. Беліне екі-үш кісіден мінгестіріп, артына көк түтіннен шеңбер шашқан мотоциклдер де тырқ-тырқ ете дедек қағысады. Велосипедке мінген он-он бес ересек бала қаздай тізіліп, қалың шаңның ішінде келеді... Әр әженің тізесінде немерелері және шоқаяды. Қарттардың кейбіреулері алақандарымен көздерін көлегейлеп, бастарын шалқайта аэропорт жаққа қарап қояды» [2, 221], - деген үзіндідегі аэропортқа жазушыны күтуге қаланың еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейінгі адамдардың бәрі асыққанын шебер суреттейді. Түрлі эпитет, метафоралар арқылы көркем сөздің құдіретімен қаланың әр әлеуметтік тобының жазушыны көруге қалай асыққанын нақты детальдар арқылы береді. Қаламгер бұл эпизод арқылы бар қала тұрғынының жазушыны қадірлейтінін, халықтың оны аса ұлы мәртебемен сыйлайтынын баса көрсетіп, дәлелдегісі келді. Осылайша қаламгер М.Әуезовтің азаматтық тұлғасы жайлы ой қозғайды.

Парк ішіндегі «Жазғы театр» аталатын үлкен үйде М.Әуезовтің құрметіне жиын болады. Бұл жиынға да халық толассыз келеді. Жиын кезіндегі жазушының өзіндік әдебі, халыққа деген сыйластығы нанымды суреттеледі. Ә.Нұршайықов адамы лық толы залдағы жұртшылықтың шапалағының ілтипаты екендігін «жұқа тақтайдан жасалған жазғы кинотеатрдың қабырғасы қақырап жарылып кете жаздағандай» деп, көркем тілмен әсерлендіре түседі. Жазушы сахна төріне шығысымен барлық халық орнынан тұрып қошаметтеп, қолпаштап, орындарына отырады. Бірақ жалғыз әйел ғана отырмайды, жұрт көзі сол әйелге түсіп, бәрі ду күліседі. Бұл эпизодты қаламгер былайша өрбітеді: «Жазушы алдыңғы қатарда жалғыз өзі шошайып түрегеп тұрған қазақ әйелін көрді. Қою шашын маңдайынан қақ жара бөлген қос бұрымды, отыздың ішіндегі ақ жүзді ажарлы әйел. Жаңа ғана қол соққан жұрттың ырғағымен, салалы саусақтарын сол қолының әр жеріндегі от күйдіріп, темір қарыған тұстары қарақотырланып, кей жері тыртық боп қалған жұмыскер алақанын қайта-қайта соғып тұр екен. Айналадағы жұрттың тегіс орындарына отырғанын сезбей, екі көзін жазушыға қадап, әлі құрмет көрсетуде» [2, 236].

Осы жолдардан да қарапайым қазақ әйелін суреттеу арқылы Ә.Нұршайықов сол кездегі заман әйелінің типтік бейнесін шығарды. Яғни, әйел затының, соның ішінде қазақ әйелдерінің жазушыға білдірген шексіз алғысын бейнелейді. Осы ретте көз алдымызға «Әуезов әйелдері» «термині» еске түседі. Сөйтіп, қаламгер қазақ әйелі бойындағы жалғыз әдеби деталь арқылы қалың оқырманға Әуезов қаламынан туған асыл әйелдердің кең панорамада ашылған келбетін суреттеген. Өмір келбетін, замандастар бейнесін шынайы жеткізеді. Уақыт бедерін де тиісінше ашады.

Естелікте қалалық партия комитетінің хатшысы В.В. Сумочкиннің жиынды ашқан алғысөзін келтірген. Онда хатшы «Абай жолы» романының әлем тілдеріне аударылғаны, романның адамзатқа рухани азық болғанын айтқан. Ол Ресейде тұрып-ақ «Абай жолы» арқылы қазақтарды танып, сол кітап арқылы етене жақын болғанын үлкен тебіреніспен

былайша білдіреді: «Абайдай ұлы ақын әр халықта бар. Бірақ сол ақындарға арналған шығармалар ішінде «Абайдай» туынды еш жерде жоқ». Кәрі болсын, жас болсын, бір-біріне замандас, өйткені олар өмір сүріп отырған заман – бір заман. Сол себепті Ә.Нұршайықов М.Әуезов туралы өз замандастары да пікір-пайымдарын білдіреді. Жазушының М.Әуезов туралы естелік-жазбалары – заман мен уақыт тынысын, кезең көріністерін кеңінен көрсететін кесек туынды.

Кемеңгер М.Әуезовтің Керекуге келген сапары жайындағы естеліктер Ә.Нұршайықовтың «Тоғыз толғау» повесть-монологында да сөз етіледі. Кемеңгер жазушымен кездескен, сұхбаттас болған кездерінің әрбір сәті күні бүгінге дейін көңілінде сайрап тұрғандығын автордың үлкен тебіреніс, ыстық сезіммен еске алуынан байқаймыз. Әуезовтің кездесуде сөйлеген сөзі автордың ерекше тебіренісіне толы: «Міне, Мұхаң сөзге кіріскелі тұр. Алдымен ол өзінің мінбеге келуінде қол соғып қарсы алған жұртқа, көкжиектен жарқ етіп жаңа ғана шыққан күннің жылы шуағындай болып, шын көңілімен балаша жымып, қасқа маңдайлы үлкен басын залдың екі жақ шетіне, түкпіріне, тіпті президиум үстелінде отырғандарға дейін кезек иіп, үлкен ықыласпен зор ілтипат жасайды. Жазушы мен оқушы жүрегі әрқашанда жалғас болмақ» [3, 24]. Мұхаңның аузынан шыққан әрбір сөз бен лебездің күдіретін жеткізуде неше түрлі баламаларды қолданғандығын мына тіркестер мен сөйлемдерден де байқауға болады: «Қазақша сөйлесе – тұлпар, орысша сөйлесе – сұңқар...» [3, 23], «Ол – теңіз ырғағы. Бірін-бірі қуып, бірінен-бірі озған теңіз толқынындай...» [3, 24]. Тыңдаушысы да «...жаны толқын қуған қайықтай болып, ырғала шайқалып, теңселе тербеледі: бір сәт дауылпаздай боп биікке самғап, біресе қырандай жүйткіп төмен қарай зымырайды. Содан кейін лап етіп аспанға қайта көтеріледі де, толқынды қуалай толассыз қанат қағады» [3, 24]. Авторлық ұқсатулар мен теңеулердің өзі-ақ шешен өнерінің теңдессіз екендігін мойындатады. Қалың жұртқа Мұхаңды қадірлі еткен атақ-даңқы ғана емес, үздік ой, өнегелі сөздеріне қоса, кішіпейілдігі мен ізеттілігі екендігіне иландырады.

Ә.Нұршайықовты Мұхаңмен жақын таныстыққа әкелген кездесу кейін Алматыда университетте, одан кейін үйінде жалғасын табуы Мұхаң болмысын қарапайым тұрмыстық жағдайда аша түсуге жақсы мүмкіндік тудырған. Сәлем бермек боп имене келген Әзілханды кіші демей құрметтеуі, үйінде қонақ етуі, елдің жай-күйін сұрауы, өз үйінің жандарымен таныстыруы, оған арнап ас әзірлетуі, кітабына қолтаңбасын жазып беруі, шығармашылық кеңесін айтуы, әр сөзімен жаныңа қанат бітіретін қасиеті – бәрі-бәрі Мұхаңның адами болмысын аша түскен.

«Ұмытылмас бейне» бөлімінде ғұлама жазушымыз Мұхтар Әуезовтің білгірлігін, кішіпейілдігін, сыпайылығын, мейірімділігін көрсететін детальдар келтірілген. Әсіресе жас талапкер жазушыларға деген бейілі мен жалын беріп жігерлендіре жүретін қамқорлығы автор тарапынан баяндалатын естелік-әңгімеде үлкен ықыласпен айтылған. Повесте Мұхаң образын кеңірек аша түсуде М.Ғабдуллиннің толғаулары басты қызмет атқарған. Екінші толғаудағы «Бір хаттың тарихынан», Мұхаң мен Мәлік арасындағы жазысқан хаттардан олардың әдебиет майданындағы еңбектері жайынан мағлұматтар алып, аға мен іні арасындағы сыйластықты аңғарамыз. 1955 жылдың 28 қазанында «Қазақ әдебиеті» газетінде басылған Мәлік Ғабдуллиннің «Мұхтар Әуезовке хатының» тұтастай келтірілуі, осы жылдың 11 қарашасында шыққан Мұхтар Әуезовтің «Мәлік Ғабдуллинге жауап хатының» мазмұнын беруі, М.Әуезовтің үлкен талант иесі бола тұра, әділдікке бас ие білетін, әділ сынды қабылдай алатын кішіпейілдігіне сүйсіндіреді. Осы тұста айта кететін бір жайт, бұл хаттардан тарихи шындықтың табы сезіледі. Атап айтқанда, елуінші жылдардағы әдебиет майданы атмосферасындағы келеңсіз жайлардың бір-бірімен көңілі сыйлас аға мен іні арасына да салқындық тигізгендігін түйсінеміз. Алайда адал көңіл иесі болған бұл жандардың үлкен жүрегі ұсақтыққа орын бере алған жоқ. Іні аға алдында кешірім сұрай білсе, аға оны кешіре

алды. Осы хаттарды оқи отырып, ұлы адамдардың мәдениеттілігіне, сыпайылығына тәнті болып, әркез әдеби сын осындай биік дәрежеден көрініп жатса деп ойлайсың.

Повесть – толғауда автор М.Әуезовтің жазушылық қызметінен гөрі адамдық болмысын аша түсуді көздеген. Ол үшін Мұханның бала сияқты кей мінездерін, иланғыштығын, жомарттығын, мырзалығын көрсететін шағын эпизодтарды пайдаланған. Жақан Сыздықов айтқан «Жақанның әңгімесінен» құрдастар арасындағы жарасымды әзіл-қалжыңды, Мұхаң ауызша айтқан жеке сөздердің айтылу тарихын рахаттана оқып, Мұханның жан тазалығына, шешендігіне сүйсінесің.

Әзілхан Нұршайықов деректі прозасымен қатар көлемді эпикалық шығармасында да, атап айтсақ, «Махаббат, қызық мол жылдар» романында да сүйікті кейіпкері М.Әуезовтің бейнесін ұмыт қалдырмады. Роман бас кейіпкер Ербол Есеновтің (прототипі Әзілхан Нұршайықовтың өзі) аузынан баяндалады. Романның басында университетке келген бойда сүйікті әрі қамқоршы ұстазына айналған профессор Мұхит Әуеновтің түпбейнесі Мұхтар Әуезов екенін айнытпай-ақ танысың. Соғыста төрт жыл бойы оның «Абай» кітабын арқалап жүрген Ербол үшін профессордың дәрісіне қатыспай қалу кешірілмес күнәдай. Профессордың Ербол аузынан «Ақын» романын соғыста төрт жыл бойы зат қапшығынан тастамай арқалап жүргендігін, бүкіл солдаттың оны жарыса оқып, ондағы Абайдың ғашығы Тоғжанның сүйікті образға айналғандығын естігендегі толғанысы, осы оқиғаны мақала етіп жазуды Ерболға тапсыруы, ол тапсырманы Әуеновтің көңілінен шығатындай етіп жазып келуі, мұқабасы жыртылып, тозығы шыққан кітапты сыйға тартуы романда әсерлі беріледі. Оқ-дәрінің исі шығып тұрған кітапты қайта-қайта сипалап: «Сен маған баға жетпес ғажап дүние сыйладың-ау, Ербол. Өзім майданға бармасам да, бұл кітап менің бір перзентім болып, соғысқа қатысыпты. Сол перзентті сен аман-есен ертіп әкеліп қолыма тапсырдың-ау менің. Соғыс өрт болса, өртке жанбай шыққан бұл кітаптың жаңа бір бағасын және таныттың сен. Рахмет, қарағым», – деп қатты тебіреніспен толқуы оқырманды да бейжай қалдырмайды. Төрт жыл соғыста болып, жауды жеңіп келген бойда туған жеріне де бармастан, университетте оқуға келген Ербол бойындағы білімге құштарлықты, азаматтықты, журналистік қабілетті бірден байқаған профессор Мұхит Әуенов солдат студенттің жайынсұрап, оның жатаханаға орналасуына қол ұшын береді. Профессор Әуеновтің Ербол шығармашылығына демеу беріп ынталандыруы, жатақханадан орын әперіп қамқорлық көрсетуі, бір жағынан, оның адами болмысын аша түссе, екіншіден, болашақ журналист Ерболдан үлкен үміт күттіргендей әсерде қалдырады. Кішіпейіл де үлкен жүрегімен, табиғи болмысымен шынайы қалпында шығармадан орын алған осы бір қасиетті жанның Ерболға артқан сенімінің ақталарына оның романда келтірілген мақалаларын оқи отырып куә боламыз. Бір жылдай газетте қызмет істеген тұста жазған мақалалардың өзі Ерболдың ел-жұрт қамын ойлайтын, жастарға ақыл айтарлық дәрежедегі азамат болғанын айғақтайды.

Шығармаларында адам жанының күрделі табиғатын танытуға ұмтылған Әзілхан Нұршайықов Мұхандай тұлғаның ішкі әлемін ашу кілті ретінде деректілікпен қатар, көркемдік тәсілдердің бар мүмкіндігін қолданған. Бұл сөзімізге дәлел ретінде Әзағанның кейіпкер характерін іс-әрекет үстінде таныту, әртүрлі ситуациялық жағдайдағы портреттерін жасау, мінездеме беру, кейіпкердің ішкі ойы мен сөйлеу тілін психологизммен ұстастырып отыру, ұқсату, теңеу т.б. көркемдік тәсілдерді түрлендіре қолданғандығын айтуға болады.

Ә.Нұршайықовтың жоғарыда сөз етілген шығармаларын салмақтап қарар болсақ, сол кезеңдегі заман ауқымы, халық тарихы, ұлт мәселесі, қазақтың біртуар азаматтары, оның айналасындағы үзеңгілестері, сол кездегі әр жанның психологиясы кең тұрғыдан сараланады. Ә. Нұршайықовтың М. Әуезов жайында жазған естелігінде мынадай үзінді бар: «Естелікті ескіргеннен кейін жазу керек деген теріс сөз. Ескіргеннен кейін деген – ескермеу деген. Оның арты мүлде ұмыту, жоққа шығару болады. Керек іс кейінге қалдырылмайды. Естелік – орыс әдбиетінің ең бір құнды және жұрт құныға, құмарлана оқитын саласы. Естеліктер арқылы

елдің ардагер ұлдары өз халқымен қоса өмір сүреді. Аландарға ардақты адамдардың тастан қашалған мүсіндері қойылады. Естелік те сол сияқты. Бірақ бұл сөзбен соғылған әдеби мүсін, жанды бейне. Жанды болатыны – оқырман ол мүсінді түрегеп тұрған тас бейне күйінде емес, бір топ адам бірігіп жасайды. Әрқайсысы сол ескерткіш-адамның тірі күндегі өздері көрген, өз ойларындағы бейне, мүсінін қағазға түсіреді» [4, 259].

Жалпы Ә.Нұршайықовтың Әуезов бейнесін сомдаған шығармаларын сараптап қарасақ, кейіпкері ірі тарихи тұлға болғандықтан, оның болмысы мен әдеби портретін қаз-қалпында бейнелеуге ұмтылып, деректі материалдарға жүгінуі бұл шығармалардың тарихи маңыздылығын арттырған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Әуезов. Алматы: Санат, 1997. –352 б.
2. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. –Алматы: Қазығұрт, 2005, Т.3. – 400 б.
3. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. Т.5. – 552 бет.
4. Нұршайықов Ә. Екі естелік: М. Әуезов пен С. Мұқанов туралы хикая, эсселер. – Алматы: Жалын, 1985. – 176 б.

Джакыпбекова М.Т.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

Кыяхметова Ш. А.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

Мырзабек Н.Ж.,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің магистранты

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Өткен тарихи кезеңдердегі халқымыздың заттық және рухани мәдениет лексикасын, рухани-мәдени жүйесінің болмысы мен жаратылысын «Абай жолы» романының тілдік деректері арқылы тану – тіл біліміндегі өркенді арна. Бұл жөнінде ғалым Р.Сыздықова: «Этнографиялық жеке зат, құбылыс, іс-әрекет, сын-сипат атауларын беруде жас жазушы Мұхтар Әуезов өте ұқыптылық пен ізденімпаздық танытқан және мұны көркем шығарма шарттарының бірі деп ұққан. М.Әуезов қолданған этнографизмдердің термин деп тапқандарының едәуір мол тізімі Е.Жанпейісовтің «Этнокультурная лексика казахского языка» (1989) деген кітабында «Қосымша (приложение)» деп берілген. Әрине, бұлардың барлығын зерттеушінің түгел түсіндіріп, мағынасын ашып, түптөркінін көрсетуі мүмкін емес болғаны аян. Оның үстіне бұл еңбектерде Е.Жанпейісов этнографиялық атаулардың көркемдік-стильдік қызметін көрсетуді міндетіне алмаған. Сондықтан талдауға ілікпегендерін

теріп алып, лексикалық-этимологиялық ізденістерді жалғастыру – ғылым үшін де, таным үшін де қажет қарекет болмақ» [1, 24], - деп жазады.

Халқымыздың этностық, ұлттық мәдениетінің тірегі тілімізде этнографизмдердің бойында сақталған. Шығармадағы этнографизмдердің танымдық тұрғыдан зерттелуі оқырманның шығарманы түсінуі мен толыққанды қабылдауына мүмкіндік береді. Ұмыт болған салт-дәстүрлеріміздің тарихына үңілу олардың жалпы мәдени ой-өрісін кеңейтуге жол ашады. Этнографизмдер – тек мәдениетті танытып қана қоймай, мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш.

Қазақ тілі сөздігінде бұл сөзге «Мәдениет – адамзаттың өндірістік, қоғамдық және ақыл-ой жетістігінің жиынтығы» [2, 456], - деген анықтама берілсе, ғалым А.Сейдімбектің бұл сөзге берген анықтамасы да жоғарыдағы пікірге ұқсас. Ғалым: «Мәдениет – адамзат баласының ақыл-ойы мен маңдай терін тудырған жетістіктердің бәрін қамтиды» [3, 14], - деп жазады. Бұдан түсінетініміз «мәдениет» деп халықтың бұл өмірде әрбір жасап жатқан дүниесі мен тіршілік әрекетіндегі табыстарының өркендеуін, яғни алға басуын атайды.

Ғалым А.Сейдімбек өзінің «Қазақ әлемі» еңбегінде мәдениетке берілген анықтамалардың бәрі оның біртұтас болмысын танытып қана қоймай, бұл ұғымның әр түрлі қатынастар жүйесінде көрініс табатынын жазады. Одан әрі ғалым «мәдениет» туралы ойын былайша санамалап тұжырымдайды:

«1. Мәдениет дегеніміз – қоғам өмірінің дара бөлігі немесе оқшау саласы емес, керісінше, сол қоғам өмірінің біртұтас қалпындағы мәнді бейнесі;

2. Мәдениет адам қызметінің тәсілі мен нәтижесі арқылы көрініс табады;

3. Мәдениет – материалдық өндіріс пен қоғамдық сананың, білім мен тәрбиенің, ғылым мен өнердің белгілі сатыдағы даму дәрежесін бейнелейді;

4. Мәдениет арқылы этностың тарихи, мекендік, мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік, этнографиялық болмыс-бейнесі көрініс табады және кез келген мәдениетті қоғам осы талаптардың мүлтіксіз жүзеге асу тетіктерін заң жүзінде қамтамасыз етуі керек» [4, 70].

Байқап отырғанымыздай, мәдениет ұғымы ғылымның қай саласында болмасын, ең бірінші, адамның қоғамдық ортадағы өмірін, кемелденген ақыл-ойы мен рухани және материалдық табысқа жеткен үлкен еңбегін білдіреді. Енді мәдениетті таныту мен жеткізудегі тілдің қызметіне тоқталсақ.

Мәдениет – өзінің қалыптасу және даму тарихымен, ғасырлар бойы бойына жинақтаған мәдени деректері мен кез келген ғылым саласында өзінің нақтылығымен ерекше мәнге ие. Осындай мәнге ие мәдени мазмұндарын тек ана тілдің көмегі арқылы сыртқа шығаруы және сол арқылы мәдениеттің әлемдік сипатқа ие болуы тілдің қызметімен тығыз байланысты екені айдан анық жайт. Яғни тіл мен мәдениетті бір-бірімен қатар дамытын, біріне-бірі тәуелді болуымен ұлттың ұлттық ерекшеліктерін танытатын белгілердің көрсеткіші десек те болады.

Ана тілінің бар байлығының ерекше бір бөлігін қамтитын және халықтың өткен кезеңдегі тарихынан, тұрмыстық өмірінен мол ақпарат беретін этнографизмдерді танымдық тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі зор. Себебі, этнографизмдер – тілдік байлығымыздың негізгі арнасының бірі болып табылады. Қазіргі күні қолданысымызда сирек кездесетін немесе ұмыт болған этноатаулардың астарына үңіліп, мағынасын аша білу – ұлтымыздың мәдениеті мен болмысын танытудың бір жолы. Бұл этноатаулар қазіргі таңда жиі қолданылмауы немесе қолданыста болған күннің өзінде бастапқы мағынасынан мүлде басқа мәнде қолданылуы мүмкін, алайда аталмыш сөздердің көп бөлігі бүгінгі таңда диалектілік лексикада, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің құрамында немесе ауыз әдебиеті үлгілілері мен көркем шығармалардың тілінде сақталынып, бізге жетіп отыр.

«Тіл – адамға қызмет етеді, ал адам үшін ең басты нәрсе, өзі танылған заттық не құбылыстық белгіге атау беру.

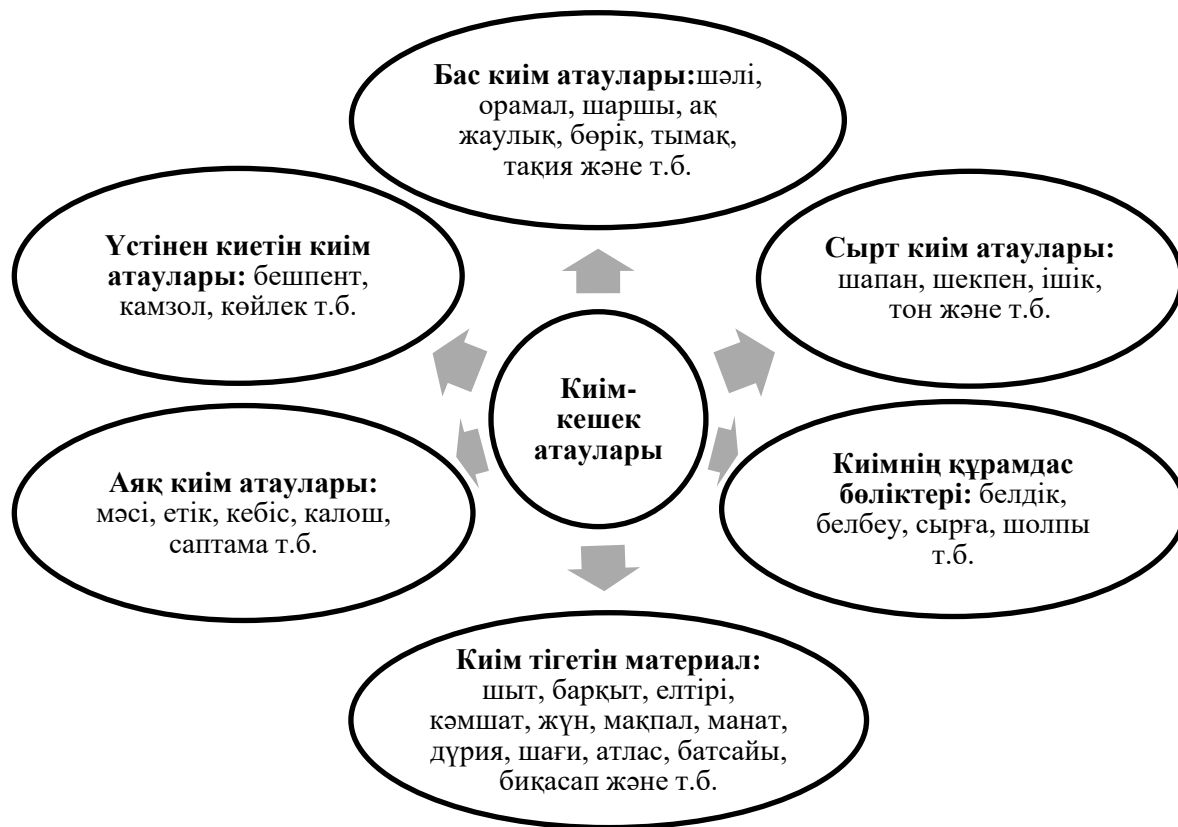
Заттар мен құбылыстардың белгілеріне атау, есім беру халықтың танымымен, ой-санасының өсуімен, ұлттық психология мен менталитетіне байланысты анықталады» [5, 11-15].

Сонымен, тіліміздегі әрбір сөз, соның ішінде этнографизмдер адамзаттың дүниетанымы мен қоршаған ортасының тілдегі көрінісі болып табылады. Адам баласы өзі кәсіп етіп, көзбен көрген немесе танып-білген заттары мен құбылыстарына ғана ат қойып, оны өзге дүниелермен салыстыра алған. Яғни, біз бұдан әр атау мен зат не құбылыстың арасында ерекше байланыс барын түсінеміз.

Заттық мәдениетіміздің ерекше бір түрі – киім-кешек атаулары туралы ғалым С.Кенжеахметұлы өз еңбегінде ұлттық киімнің бай тарихи мұра, ал оны зерттеу дегеніміз – өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып пен салт-дәстүрден бөлек сол кезеңдегі халықтың хал-ахуалынан да хабар беретінін айтады. Сонымен қоса, ғалым қазақ халқының ұлттық киімдерінің басқа ұлттардан, тіпті түбі бір түркі халықтарынан да өзгеше болуын – қазақтың көшпелі тұрмысы мен кең байтақ далада еркін ғұмыр кешуімен байланыстырады [6, 344].

М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы нақты, тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының тыныс-тіршілігінен хабар беретін энциклопедия ретінде сан алуан мәдени, саяси, тарихи т.б. ақпараттарға бай шығарма. Біз шығармада кездесетін киім-кешек атауларын мынадай лексикалық топтарға жіктеп қарастырдық:

Тірек сызба №1



Халқымыздың көнеден келе жатқан заттық этнографиялық атауларының ішінде қолөнер түрлерінің алар орны ерекше. Қазақтың қолөнерінің жақсы дамыған түрінің бірі – зергерлік өнер болып табылады. Аталмыш өнер түрінің тамыры тереңде екенін сан ғасырдан

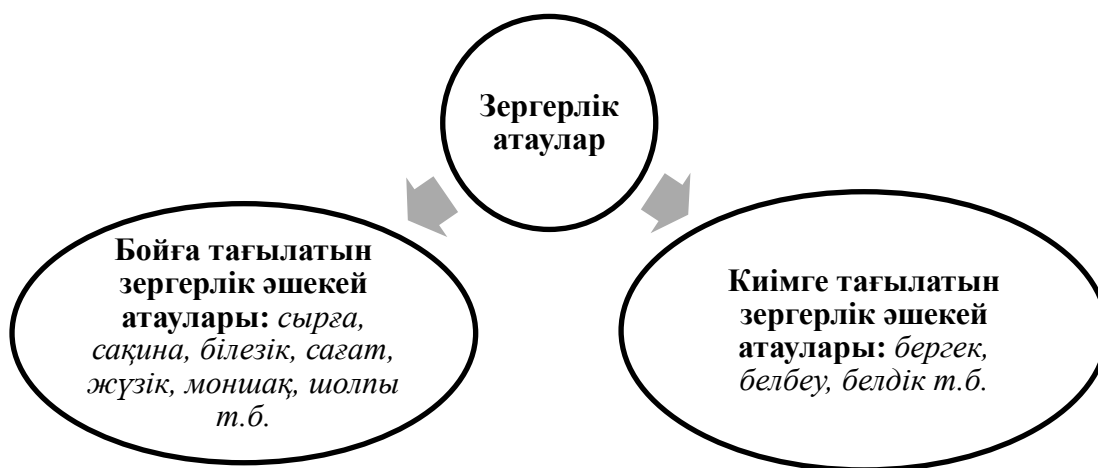
бері қазақ даласында алтын, күміс, мыс, қалайы және қорғасын секілді металл түрлері өндірілгені дәлел. Осы өндірілген металл түрлерін өңдеп, яғни соларды соғу, қалыпқа құю арқылы түрлі әшекейлер мен бұйымдар жасалған.

Қазақтың зергерлік өнерінің дамуына көне дәстүрлерді жалғастыру және көршілес елдер мәдениетінің өзара әсері де негіз болған. Мұны бұйымдардың жасалу технологиясы мен көркемдік ерекшеліктерінен аңғарамыз. Өзге халықтардан үйренген нақыш-бедерлер ұлттық эстетикалық талап-талғамға сай өзгеріске түсіп, көркемдік стильдің өзіндік ерекшеліктерін бұлжытпай сақтай отырып, бұйым жасау технологиясын түрлендіруге жағдай туғызды.

Ғалым Р.Шойбеков өзінің «Қазақ тіліндегі зергерлік өнерінің лексикасы» еңбегінде халқымыздың зергерлік өнері туралы кешенді зерттеу жүргізген. Ғалым аталған еңбегінде зергерлік өнерді халқымыздың кәсіптік өнерінің бір түрі ретінде қарастырып, оны халықтың рухани мәдениетімен, тарихымен байланыстыра зерттейді.

Жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы зергерлік өнердің алуан түрі көрініс тапқан. Біз жоғарыдағы тақырыптық және лексика-семантикалық топтастырулар негізінде көркем шығармадағы зергерлік атауларды екіге бөліп қарастырдық:

Тірек сызба №2



Қазіргі тіл ғылымы тілдің «қарым-қатынастың аса маңызды құралы» қызметімен қатар, танымдық қызметіне, мәдениеттің көрінісі қызметіне айрықша мән береді. Ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі саналы адамның ең басты қасиеті – өзін қоршаған ортаны танып-білуге деген ерекше құштарлығы. Дүниені танып-білудің негізінде зат, құбылыстардың адам санасында бейнеленуі жатады. Адам санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесі арқылы қабылданған ақыл-ой – ол заттардың өзі емес, солардың әсерінен пайда болған білім, ақпарат саналады. Мәдениет тілде таңбаланады дегенде, оның мәдени мазмұнды тілдік бірліктер арқылы, оның тілдік таңбалардағы көрінісін айтады.

Тіл белгілі этникалық ортаның мәдениетін таныту құралы, сол тіл мен мәдениет иесінің, этникалық тұлғаның, өзегін құрайды. Әр тілдік тұлға өзінің этникалық мәдениетін жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді.

Ұлттық мәдениет – дәстүрлі мәдениет. Ол азды-көпті «жаңғырғанымен», әр ұлттың өмір сүру ережелерінің жиынтығы, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының көрінісі, мінез-құлық, адамгершілік нормаларының қоғамдық сана арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан заңдылықтары болып қала береді. Ұлт мәдениетсіз болмайды, ұлттық мәдениетті танытушы құрал Тіл екендігі – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық.

Халық тарихының да, мәдениетінің де дамып қалыптасуы – ұшы-қиырсыз тарихи дәуірлердің түйіні. Тіл иесі өз тарихы мен мәдениетінің қалыптасып даму жолдарынан өту барысында әлеуметтік және табиғи ортада өмір сүрудің қыр-сырын үйренеді, әдістерін, амал-тәсілдерін ойлап табады. Бұлардың бәрі этникалық мәдениетті құрайды. Қай этностың да ақыл-ой санасының, дүниетанымының нәтижесі – материалдық және рухани мәдениеті оның тілінде көрініс табады дегенді белгілі тіл деректеріне сүйеніп айтады. Осындай тіл деректері қатарына халықтың этномәдени байлығын танытатын, ұлттық бояуы қалың да айшықты, ұлттық дүниетаным мазмұнды тіл бірліктері –этнографизмдер жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Көптомдық шығармалар жинағы: монография. А. Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі ин-ты. - Алматы : Ел-шежіре, 2014 . – 295 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / ҚР мәдениет және ақпарат м-гі, Тіл ком.; жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. - Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 965 б.
3. Сейдімбек А. Күй шежіре. – А.: Ғылым, 1997. – 227 б.
4. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 464 б.
5. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Филол. ғыл.канд. ... дисс. 10.02.02. – Алматы, 1999. – 284 б.
6. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2013. – 384 б.
7. Әуезов М. Абай жолы. Роман - эпопея. 1-4 том. adebiportal.kz.

Мекебаева Л.А.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
e-mail: mekebaeval@mail.ru*

Рамазанова Ш.Ә.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
филология факультеті
e-mail: shaigul69@mail.ru*

М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ XX ҒАСЫР ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

XX ғасыр қазақ прозасы жаңа сапасымен ерекшеленеді. Түрлі тарихи бетбұрыстар ықпалын көркем сөз иелерінің жете зерделеп, жаңаша, тың серпіндер жасағандығы аталған кезеңнің көркем прозасынан айқын танылады. Көркем шығарманың өзге компоненттерімен бірге көркемдік-стильдік ізденістің де суреткерлер мұратын тұтқан көркем шындықты бейнелеуге қызмет еткеніне көз жеткіздік.

XX ғасыр прозасы қазақ әдебиетінде қоғамдық жағдайымен бірге ұлт мұраты, өмір-уақыт тынысы, руханият ісі кең көлемде көрініс тапты. Көркем әдебиет жанрлары жетіліп, онда қоғамдық құбылыстардың мәні мен сыры, адам факторы, өмір-уақыт шындықтары, еңбек мұраты, жаңа заманның бет-бағыттары кең орын алды. Демек, қоғамдық ахуалдар туғызған, өмір-уақыт ұсынған тақырыптар қазақ әдебиетіндегі көркемдік-рухани мәселелерден, ұлттық прозадағы идеялық-көркемдік ерекшеліктерден жан-жақты көрініс тапты. Әдебиеттің көркемдік көкжиегі кеңіп, жас қаламгерлермен толығып, тақырып ауқымы артып, мазмұн мен түр ұлғайып, жанр мен шеберлік кең өріс алып, дамудың даңғыл жолына түсті. Басты ерекшелік XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі көркемдік-рухани мәселелер ақын-жазушылар шығармашылығынан да, жанрлар жүйесінен де, ізденіс іздерінен де терең көрініс берді.

XX ғасыр адамзат тарихында күрделі де, көлеңкелі тұстары да бола тұра үлгілі үрдістері, жетістік-жемістері мол кезең болып табылады. Тәуелсіздік тағылымы өткен тарихқа тура қарап, артық-кем тұстарымызды танып-таразылауға мол мүмкіндіктер берді. Айталық, XIX ғасырда Ресейде капитализм берік орнығып, кең қанат жайды. Капитализм белгілері Ресейден тыс Орта Азияға, Кавказға, Сібірге т.б. алыс-жақын елдерге де жетті. Алайда, атап өту керек: «Қазақ ауылында капитализмге дейінгі қатынастар таза түрінде болған жоқ. Олар капиталистік қатынастармен тоғысып немесе ұштасып жатты. Қазақстан халқының таптық құрылымының елдің орталық аудандарынан айтарлықтай айырмашылығы болды. Мұнда ұлттық буржуазияның тап ретінде қалыптасу процесі аяқталмаған еді» [1, 146].

Бұның, сөз жоқ қоғамдық-саяси, мәдени-рухани салаларға да әсер-ықпалы болды. Бұл туралы профессор Б. Кенжебаев: «... XX ғасырдың басынан қазақ арасында оқу-ағарту жұмысы күшейді, қазақ тілінде кітаптар, газеттер шықты. Қазақ халқының сана-сезімі ояна бастады», – деп жазды [2, 3].

Қазақ қаламгерлері әр алуан жанрда ізденістер жасады. Қоғам, адам, өмір шындығы алдыңғы кезекте көрінді. Айталық, М.Әуезов «Қыр суреттері», «Жетім», «Кім кінәлі», «Ескілік көлеңкесінде», «Үйлену», «Сөніп-жану» секілді әңгімелері арқылы қазақ ауылындағы қайшылықтарды, адам проблемасын, терең де шыншыл суреттеді. Ал «Қараш-қараш оқиғасы», «Қилы заман» туындыларында адам мен оның еңбегіне әлеуметтік сипат берілді. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың сыр-сипаттарын ашты. Отаршылдықты әшкерелеп, азаттықты, теңдікті ту етті. Азаттық, татулық, тұрақтылық зор маңызға ие болды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің (Жетісудағы албан қазақтарының) сыр-сипаттарын суреттейтін «Қилы заман» повесінде азаттықты аңсаған, тәуелсіздік жолында неше алуан кедергі-қайшылықтарды бастан өткерген қазақ халқының қажыр-қайраты, үміт сенімдері шеберлікпен, шешендікпен, классикалық қуатпен, көркемдікпен беріледі. Әсіресе, Ресей империясының «кіші халықтарға» жасаған жауыздық, басқыншылық психологиясы, түрлі бағытта жүргізілген содырлы да сойқан саясаты боямасыз, пердесіз-ақ көрінді. «Революциялық шығармада» (Ш. Айтматов) халықтық көтеріліс арқылы отарлау саясатының озбырлықтарын, содырлылық сиқын әлеуметтік-философиялық тұрғыдан, көркемдік таным иірімдері негізінде бейнелеу бар. Осындағы, яки повесте азаттық, тәуелсіздік идеясы, ұлттық характер мен эпикалық тыныстан шындықты шынайы суреттеудің классикалық үлгі-өрнектері терең танылады. Автор бір халықтың басыдағы теңдессіз тауқымет, қасіретті уақыт пен кеңістік ерекшеліктеріне, тарихи-көркемдік талаптарға сай суреттейді. Нәтижесінде, тарихи шындық көркемдік шешім-шеңберімен, дерек-дәйек көздерімен нанымды, табиғи өріс алады.

Осы орайда, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының әдеби мұрасында 1916 жыл оқиғасының айрықша маңызға ие болғанын еске алу артық емес. Осы мезгілде туған түрлі тақырыптағы туындылардан Ресей патшалығының Маусым жарлығына қарсылық Жетісу жерінде, Торғай өңірінде кең өріс алған-ды. Ақиқатында: «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс біртекті болған жоқ. Аудандардың басым көпшілігінде бұл көтерілістің халық-азаттық сипаты басым болды және өзінің бар пәрменімен патша үкіметіне қарсы, империалистік соғысқа қарсы және ішінара феодал-бай элементтерге қарсы бағытталды». 1916 жыл оқиғасы Жамбыл, Кенен, Баттал, Болман, Бөлтірік, Есқайыр, Күдері т.б. ақындар поэзиясында, халық қозғалысының басшылары – Амангелді, Бекболат бейнелері арқылы да кеңінен көрінді. Ендеше, қаламгер М. Әуезовтің Қазақстан жерінде, оның ішінде Жетісу өңіріндегі қазақтардың тағдыр-талайы туралы тарихи повесть туындатуының табиғи қажеттіліктері болды деп білеміз.

Ал, «Қараш-қараш оқиғасында» революция қарсаңындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік, әлдінің әлсізге көрсеткен қорлық-қиянаттары, зобалаң-зардаптары, мұң-шері баяндалады. Повестегі басты тұлға – Бақтығұл «сен-айттың, мен-көндімнің» адамы емес. Жер өртеген, баукеспелік жасаған, барымташылық жолға түскен теріс түсінік, жат көзқарастың сойылын соғатындардың да қатарынан емес. Керісінше, тағдырдың тауқыметті «сыйын» көп көрген, мол өмір тәжірибесін жинақтаған әрекеттің адамы. Автор аталмыш повесі арқылы өмір тезінен өткен, қоғам қайшылықтары мен адамдар арасындағы қарым-қатынастан, кедергі-қиянаттардан дұрыс қорытынды жасай алатын қажыр-қайраты көп, тәлім-тәжірибесі мол қайраткердің биік тұлғасын сомдайды. Сондай-ақ, жарқын болашақ пен үміт-сенімнің жаңа өкілі – Сейіттің ауылдан абақтыны артық көруі ескі өмір-тұрмысқа қайшылықтың, қоғамға қарсылықтың белгісі. Повесть соңындағы Сейіттің: «... сенген көңілмен күн санап ер жетуі» ақжарылқап заманды, келелі келешекті алдан күтуінің дәлел, дерегі. Бұл – қаламгер мұраты, талант қуаты. Демек, «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» повестері – халқымыз басындағы қасіреті көп, мұң-шері мол аласапыран кезеңнің рухани шежіресін көркем де сырлы сомдаған тағылымды туынды: «Жиырмасыншы-отызыншы жылдардағы Әуезов ізденістерінің қорытындысы – «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» повестері. Алғашқысында, отаршылдық кесапатына қарсы ызалы жүректің ашуы, екіншісінде, қорлық-зомбылыққа қарсы бас көтерген шымырқанған намыс, кекті қарсылық бар» [3, 418].

XX ғ.б. қазақ прозасын шағын және үлкен көлемді жанрлармен байытқан, осы жолда қайраткерлігін де қаламгерлігін де танытқандардың бірі С.Мұқанов. Қаламгердің алғашқы әңгімелерінен – «Әсия», «Кер заман», «Әмеңгерлік азабы», «Ақбөпенің сыры» т.б. жаңа өмірдің жаңалықтары, адамдық іс-әрекеттер, теңсіздік жайы кең орын алады. Адам мен оның еңбегі алғашқы кезекте көрінеді.

Ал, «Адасқандар» романында ел көріністері, әлеуметтік күрес-тартыстар махаббат драмасы арқылы өріс алады. Азаттықты, теңдікті ту еткен – Бүркіт пен Бәтес өз махаббаттары үшін күреседі. Бірақ, ата-аналары, ағайындары қарсы болады. Өйткені, олар-аталас, туыс еді. Бүркіт оқуға кеткенде Мүсәпір Бәтеске қамқор көңіл танытады. Уысына мықтап түсіреді. Адал махаббаттың тұнығын лайлаған Мүсәпірді бірбет те өжет Бүркіт атып өлтіреді. Жастар махаббаты күреспен, қақтығыспен, адам өлімімен аяқталады.

Бүркіт, Бәтес бейнелері тартымды, шынайы шыққан. Романдағы тарау аттарының – «Бүркітін сыры» аталуының өзі еркіндіктің, ғашықтық сезімнің сурет-көріністері қалып танытады. Алайда, басты кедергі – қазақ ауылындағы таптық тартыс теңсіздік болатын.

Туынды тұлғалары туралы Ғ. Мүсірепов былай жазады: «Романның бас геройының бірі Бүркіттің жүріс-тұрысын кейде керексіз-ақ тәптіштей жазылғанын мінеп, көп адамдар жазушыға жүрегің соған бұрады деген сын айтты. Бірақ, көңіл қоя оқыған адам Бүркіттің қандай жоғарыдан басталып, қандай төменге құлайтынын көрмеске шарасы жоқ. Әр жазушының өз әдісі бар. Сәбит Бүркітті көрсеткенде, көпке дейін оқушыны «алдаусыратып» отырады. Жүрегі соған бұрады-ау деп қалатының да рас. Бірақ, қорытынды Бүркітті біржолата құлатып шығады. Солай болғасын, жаңағы айып – үстірт кесім. Аттаған сайын тәлтіректен аяғында құлайтын герой, құлағанда ерлікпен емес, адалдық жолында емес, өзін-өзі тонап барып, абыройын төгіп барып құлайтын герой, ол жазушының жанашыры бола алмайды.

«Адасқандарда» жазушының шын жаны ашитын бір жері бар. Ол – қазақ қызы. Оның аты Бәтес болғанмен, заты – қашаннан бері құмарлық болып келген қазақ қызы. Шынында әйел бостандығын теріс ұғынып, аяғы нәпсі құрбаны болған қазақ қызы аз болған жоқ, әлі де кездеседі. Азат заман дегеннің сырты емес, ішін ұқ дейді Сәбит қазақтың қызына. Бұл жөнінде Сәбит қазақ қыздарынан үлкен алғыс алуға тиіс» [4, 290].

Мұқановтанушы, профессор Р.Тұрысбек көзқарастарынан «Адасқандар» ақиқаты айқын аңғарылады: «... ұлттық сөз өнерімізді өркендетуге айтулы үлес қосқан Сәбит Мұқанов – «Адасқандар» туындысы арқылы роман жанрын игеру дәстүріне бірден-бір негіз салып, сол арқылы өмір ақиқаттарын идеялық-көркемдік мақсатқа сай реалистік үлгіде бейнелеп берді. Қазақ өмірінің мәдени-тұрмыстық жағдайлары, етектен тартқан ескілік әдет-ғұрыпқа қарсылық секілді сипаттар өмір шындығы мен көркемдік деңгейде сабақтастық құраған. Міне, «Адасқандардың» қалың көпті сүйсінткен рухани байлығы, сыры мен сымбаты осында» [5, 136].

«Адасқандар» – «Мөлдір махаббат» болып басылуы әлеуметтік өзгерістерді, қоғам, кезең шындығын байыпты талдап, саралағандықтан еді. Достық дастаны мөлдір махаббатқа ұласатын – «Адасқандар» романы өмір шындығын, уақыт үнін терең танытады. Махаббат мерейін, сүйіспеншілік салтанатын биік тұғырға көтереді. Достық, махаббаттың әр жүреkte бүр жарып, мәңгілік алауға айналатыны – «Адасқандар» ақиқаты, тағылымы болып табылады.

XX ғ. 20-жылдарында Ғ.Мүсірепов «Қос Шалқар», «Көк үйдегі көршілер» әңгімелері мен «Тулаған толқында» повесінде төңкерістен кейінгі қазақ өміріндегі өзгерістерді, байларды тәркілеу, халықты ұжымдастыру ісіндегі жағдаяттарды жан-жақты суреттейді.

«Қос Шалқар» әңгімесінде осы аттас көл маңындағы ел өмірі, тұрмыс-тіршіліктері баяндалады. «Қос Шалқардың» алғаш Қосым байдың, кейіннен халық меншігіне айналғанын, еңбек көрігінің қыза түскен сәттері суреттеледі. Ел еңсесі көтеріліп, ертеңгі күнге сенімнің артқанын сөз етеді. «Көк үйдегі көршілер» – колхоз өмірін, сол жолдағы кедергі-кемшіліктер, қастандық әрекеттер нанымды көрсетіледі.

Бұдан басқа – «Алғашқы адымдарда» колхоз құрылысы, шаруашылық ісі сөз етілсе, «Талпақ танау» – колхоз сипатын, шошқа өсірудің қыр-сырын, Есен сынды момын жанның іс-әрекеттерін кеңінен көрсетеді. Ана тақырыбы «Өлімді жеңген ана», «Ананың анасы», «Ашынған ана», «Ұлпан», адам мен оның еңбегі «Қыран жыры», «Өмір жорығы», «Жапон

әңгімелері», «Автобиографиялық әңгіме», «Боранды түнде», «Қаз-қалпы» сынды әңгіме-новеллаларының басты арқауы болды.

Жалпы, Ғ.Мүсірепов қолтаңбасына – қысқалық, шеберлік, суреттілік тән. Қайсыбір құбылыс, көріністі қаз-қалпында көркем, жинақы жеткізеді. Ой-сөз жүйесі айқын, тіл, стиль сұлу, бедерлі болып келеді. Академик-жазушы С. Мұқанов көзқарастары осы реттен де мәнді: «Ғабиттың жазушылығы тұтас алғанда, өзіне тән бірнеше өзгешеліктері бар: бірінші бойына сіңірген тақырыпқа жармаспайды; екінші бойына сіңірген тақырыбын тез жазып тастауға тырыспайды; үшінші – жазатын тақырыбына күй таңдайды; төртінші – шығармасына өте ұқыпты, сондықтан хал-қадыры жеткенше, олпы-солпысыз шығарады; бесінші – тілге үнемшіл, сипаттап отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды; алтыншы – жаркылдақ сөздерді көбірек қолданып, шешен сөйлеуге тырысады; жетінші – адам портретін жасауға, қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі» [6, 23].

Ғ.Мұстафиннің «Ер Шойын» әңгімелер жинағында (1929) қыр көріністері, төңкеріс тұсындағы еркіндік, еңбек сипаттары суреттелінеді. Шойынның бұрынғы-кейінгі өмір белестері уақыт тынысына сәйкес өріс алады. Жазушы Шойын арқылы заман, өмір шындығын, еңбек тынысын кеңінен көрсетеді.

Еңбек сипаты, жұмысшы өмірінің қыр-сыры Е.Бекеновтың «Жаңа жол бойында», «Алтынды жүйеде» кеңінен көрінсе, бұл мәселелер Ж.Тілепбергеновтың «Таңбалылар» повесінде ауыл өмірі, колхоз құрылысымен байланыстырылады. Тұяқбай сияқты байлардың Қалман кедейге зорлығы, ұрда-жық әрекеттері уақыт тынысына сәйкес беріледі. Қалманның келер күндерге үміт артуы, еңбекке адал көзқарастары қалың көпке сыйлы етеді. Ұнамды әсер қалдырады. Ең негізгісі, дәуір үні, өмір-уақыт тынысы, адам мен оның еңбегінің қыр-сыры жан-жақты көрініс тапты. Осы реттен келгенде, әсіресе: «Ол – нағыз әдебиет адамына тән еңбектің азабын тартқан жазушы. Ол заман идеологиясының жолымен емес, шындықтың жолымен жүрді. Оның кітаптарының мәңгілік сипаты да осында. Оларда жазушы өмір сүрген дәуірдің кең жасалған панорамалық суреті мен заман қиыншылықтарын кеше отырып, ілгері ұмтылған жаңашыл халық бар, сол халықтың ісі, қызметі, арман-тілегі бар. Егер «Көз көргеннен» бастап, «Дауылдан кейінге», «Шығанақ» пен «Миллионерге», «Қарағандыға» қарай жүрсек, олардан біз ХХ ғасырдың басынан бастап, жарты ғасырдан астам уақыт ішінде қазақ халқы бастан кешкен күрделі де қайшылықты өмірдің кең жасалған суреттеріне кездесеміз. Заманның қоғам дамуы алдына қойған өткір проблемалары мен оны шешу жолындағы адамның тіршілігін, қимылын көреміз. Бұлардың негізінде отаршылдық пен езгіге қарсы күресе отырып, халықтың өз билігі, азаттығы үшін күресі, рухани ізденісі, адамның қоғамдық өзгерістер легінде жаңаруы, өсуі, өшуі, тағы басқа мәселелер қойылады. Осы тұрғыдан алғанда, Ғабиден романдарының проблемалық сипатын ерекше атауға болады. Ол нені, кімді суреттемесін, сол кездің, геройдың тағдырын дәуірдің өзекті мәселелерімен байланыста ашады. Сол арқылы әрқилы тарихи тартыстар фонындағы адамның тіршілік жолы бейнеленеді» [7, 163-164].

Қазақ прозасының көрнекті үлгілері Ә.Айсариннің «Айшаның азабы», «Болсаң болаттай бол», «Жүректің жұмбағы», «Көн құрысса қалпына барады», Е.Бекеновтің «Жәмилә қалай сауатты болды», М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», С.Сәдуақасовтың «Салмақбайдың ауылында кооперация қалай орнады», «Күлпаш», «Күміс қоңырау» т.б. әңгіме, повестерден терең көрініс берді. Айталық, Ә.Айсариннің «Жүректің жұмбағы» повесінде жалынды жастық, жарасты отбасы мәселелері келісті көрініс тапқан. Автор феодалдық салт-сананың сарқыншақтарын сынға ала отырып, бүгіннен ертеңі нұрлы Алтын, Әбіл, Әшім, Ержан сынды жастар образын кеңес құрылысына, бейбіт өмір салтына сай нанымды бейнелесе, «Көн құрысса қалпына барады» атты повесінде кедей жігіті Сағындықтың өсу жолдарын нанымды ашады.

С. Сәдуақасов прозасында қазақ ауылының көріністері кеңінен қамтылады. «Салмақбайдың ауылында кооперация қалай орнады – қала, ауыл сипатын, кооперацияның алыс елге заман, уақыт тынысын ала келуін көрсетеді.

«Күлпаш» – қалада оқыған, жоғары мәдениеттен тәлім алған қыздың жар таңдау ісіндегі ағаттық, кемшіліктері суреттелінеді. Күлпаштың ауыл жігіті Күдеріні сырт айналып, ақын Жұмажанның алдауына түсуі, өзара тең еместігі көрсетіледі. Жазушы осы көріністер арқылы ауыл-қала сипатын, ақыл-парасат өлшемін алға тартады. Негізінен, С.Сәдуақасов шығармашылығында өмір, уақыт тынысы қоғамдағы адам мұраты, еңбегі мен көзқарас, әрекеттері нақтылы көрініс, шындықтар арқылы шынайы, шебер беріледі.

М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесі өмірден алынған, тақырып, сюжетінде де өзіндік өзгешеліктері бар. Ақындық қуаты жоғары Мағжан мөлдір махаббат, шынайы сүйіспеншілікті прозаның шағын жанры арқылы нанымды өрістетіп, бұл бағыттағы ізденіс-көзқарастарын отбасылық өмір арқылы байытып, бекіте түседі. Мұнда да қоғам, кезек көріністері, өмір, уақыт шындықтары, адам әлемінің иірім-сырлары жан-жақты ашылады. Әңгімеде отбасылық өмір, әсіресе Шолпан мен Сәрсенбайдың бірін-бірі шексіз сүйген көңіл-көзқарастары кең орын алған.

Алайда, сүттей ұйыған жарасымды отбасы арасында Сәрсенбайдың көрші балаларына қызығып, соны әңгімелегені Шолпан жанына, жүрегіне қозғау салады. Алғашқы кезде бала көтеруден бойын-ойын аулақ ұстаған Шолпан ендігі жерде балалы болғанды қалайды. Күндіз-түні бала туралы ойлайды, соны тілейді. Әзімбаймен де осы тұста кездеседі. Феодалдық салт-санаға берік Сәрсенбай Шолпан мен нәресте өмірін мезгілсіз қияды.

Шығарма соңында: «Күнмен таласа Шолпан да өмірмен қоштасты». Неге? Мұның себеп, сыры неде? Әңгіменің бастапқы тұсында Шолпан: «Жасаған-ау, бала бере ме?... әдемі өмірім бұзылады» десе, күйеуі Сәрсенбайдың дос-кұрбысы Нұржанның үйінде балаларын қызықтап, ұзақ отырып қалуы, келген соң: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген даналық сөзге салмақ түсіруі Шолпанға ой салады. Бойында, жанында мазасыздық пайда болады» ... Бала болудың кілті көкте емес, адамның өзінде шығар» дегенге мықтап табан тірейді. Ер мен әйел орны, баласыздық-бақытсыздық хақында әр түрлі ойларға беріледі. Әзімбайды есіне түсіргенде: «Жасы 18-19-дан артық жоқ шығар. Ұзын бойлы. Екі жауырынына екі кісі мінгендей. Ылғи күліп қана тұратын қой көзді. Жаңа шығып келе жатқан қара мұрты қара жібек сықылды» бейнесі көз алдына келеді. Өзара сұхбат құрып, ортақ әңгіме де өрбітеді. Мұның соны белгілі, «түлкі алған жас тазыдай» Әзімбай Шолпан сеніміне кіреді. Бірақ, бұл «сейіл-серуен» ұзаққа бармайды. Сәрсенбай Шолпанды естен тандыра ауыр соққының астына алады. Тілдеп, жәбірлейді. Бұдан Шолпан қайта бас көтермейді: «... өмірі найзағайдың отындай жарқ етіп өтті».

Әңгіме түйіні ауыр әрі соншалықты сенімді, шынайы болса да отбасылық өмір, нәресте тағдыры кім-кімді де алаңдатады. Өмір, уақыт шындықтары, қазақ ауылының ауыр ахуалы, қыр көріністерінің басқа да сүреңсіз суреттері – Шолпанның кінәсі мен күнәсі арқылы сәйкестікте, үндестікте берілуі нанымды әсер қалдырады.

Әңгіменің тұтастай табиғатынан қазақ әйелінің отбасы бақытына арналған өмірін, осы жолдағы алуан кедергі-кемшіліктермен бетпе-бет келуін, махаббатын қорғауын, сенім-сезімге адал да тұрақтылығын айқын аңғарар едік. Автор Шолпанның кінә-күнәсін ұрпақ қалдыру жолындағы әрекеттерімен ғана емес, әйел-ана міндетін де әр қырынан ашып, оны ұлтымыздың әдет-дағды, салт-санасымен, өмір шындығымен, қым-қуыт оқиға, әр алуан көріністермен табиғи байланыстырып, жүйелі, сенімді сөз етеді. Мұның бәрінен, әрине бір отбасының бақытсыздық жағдаяттарымен бірге қоғамдық ахуал, өмір ағыны, уақыттың қатал да сындарлы сәттері терең із береді.

Автор мұратынан: қоғамда орын алған келеңсіз көрініс жат әрекеттерден арылу, отбасынан басталатын өмір арналары, дәстүр өнегелері, тәлім-тәрбие иірімдеріне ден қою айқын аңғарылады.

Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті қоғамдық, мәдени дамумен тығыз байланыста өріс алды. Революциялық өзгерістер халық өміріне де өз бедерін, ізін қалдырды. Қазақстандағы Түрксіб, Қарсақбай, Риддер өндіріс орындары, ауылдағы әлеуметтік жұмыстар (кооперация, қосшы ұйымы) аса маңызды сипаттарға ие болды. Ел өміріндегі саяси-экономикалық маңызы зор мұндай игілікті істер руханият әлеміне де сәулесін түсіріп, оның ішінде көркем әдебиеттің нысанасы болумен бірге, оның дамуына да әсер-ықпал етті.

Қазақ прозасының шынайы үлгілері кеңестік кезеңде қалыптасып, дамыды. Бұған дейін «роман» есебінде көрінген – «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Қамар сұлу» сынды туындылар табиғатынан өлең үлгілері, хикаяттық белгілер болған-ды. Керісінше, 1917-1920 жылдары жазылған Ж.Аймауытұлының «Әнші», «Елес», «Күнікейдің жазығы», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», С. Сейфуллиннің «Жұбату» әңгімелері заманауи мәселелерді, адам факторын алға тартты. Қазақ қоғамы, ауыл кедейі, әйел теңдігі мен теңсіздік мәселесі кеңінен көрініс тапты.

М.Әуезовті ерекшелейтін бір қасиеті – авторлық баяндау мен суреттеуге, мінездеуге көп бара бермейді. Айтайын деп отырған негізгі ойын, кейіпкерінің басындағы хал-күй ретінде көрсетіп шығарма бойына сіңіріп жібереді. Кейіпкерлері ашық түрде өзара сөз қағысу, пікірталасу, сырласу, дауласу арқылы алуан түрлі мінезімен көрінеді. Шығарма түйін мен кейіпкердің ең соңғы шешімдері де көркемдік-стильдік ізденіске бағытталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маданов Х. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. – Алматы: ҚМӘБИ, 1995. – 225 б.
2. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы: Білім, 1993. – 248 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы / Құраст. М. Қаратаев. – Алматы: Ғылым, 2007. – Т.3, 3-кт. – 642 б.
4. Мүсірепов Ғ. Заман және әдебиет.– Алматы: Жазушы, 1982.–352 б.
5. Тұрысбеков Р. Дүниетаным және шығармашылық. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 144 б.
6. Мұқанов С. Ғ.Мүсіреповтың көркемдік әлемі. Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 260 б.
7. Қирабаев С. Әдебиеттің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.

ҚАЗАҚ АЙТЫСЫН ҚАСТЕРЛЕГЕН ДАНЫШПАН ЖАЗУШЫ – М.ӘУЕЗОВ

Кіріспе. Айтыс – қазақ рухани өмірінің ажырамас бөлігі. Қазақ тайпалық одақтарының құрылу дәуірінде айтыстың пайда болуы және олардың синхронды дамуы қазақ халқының рухани өміріндегі таптырмас бөлік. Айтыс - екі ақынның жария түрде поэтикалық сайысы. Сайын даланың төскейінде әр жерден ақындар жиналады, олар алдын-ала дайындықсыз, кезек-кезек импровизация жасай отырып, тапқырлықпен өз ойларын өлең түрінде бейнелейді [1].

Деректерге сәйкес, қазақтар әлемнің бүкіл елінде тұрады. Оның ішінде Қытай мен Моңғолия қазақтарында айтыс өнерін сақтағаны айқын көрінеді [2]. Айтыс дәстүрін сақтау және оны дамыту үшін белгілі бір жағдайлар қажет. Біріншісі - айтыс өнерін бағалайтын ризашылық білдіретін тыңдаушы, екіншісі - айтыс өнерін дамыту үшін қолайлы әлеуметтік орта. Дәл осы жанрдың ұрпақтан-ұрпаққа берілуі қазақ мәдениеті мен жалпы өнерінің дамуына ықпал етеді. Бұл фольклор, аспаптық музыка, әдебиет, халық өнері және басқа да гуманитарлық ғылымдар үшін өте маңызды әрі қазақ ұлтының музыкалық қазынасын, әлемнің көшпелі халықтарының тарихы мен мәдениетін байытуда және жетілдіруде маңызды рөл атқарады[3, 3].

Айтыстар ақындар айтысының поэтикалық даралығына байланысты әр түрлі, ал әуендер бірде-бір тыңдаушыны бей-жай қалдырмайды. Бұл тек ойын-сауық түрі ғана емес, айтыс сонымен қатар шежірелер мен ұрпақтар шежіресі арқылы берілетін ақпарат көзі болып табылады. Бұл оның халық арасында танымал болуына ықпал етеді [3, 4]. Айтыстың мазмұны адамның табиғатпен қарым-қатынасында, жақсылық пен жамандықтың күресінде, әйелдердің теңдікке ұмтылысында, өнерде, тарихта, сезімде, туған өлкесін жырлауда, батырды мадақтауда түрлі өмірлік аспектілерде көрініс табады. Айтыстың тұрақты формасы немесе мотиві жоқ, музыканың қайнар көзі - қазақ халық әндері. Орындаушы дәстүрлі әннің кез-келген бөлігін таңдайды және оны бірнеше рет қайталайды. Әдетте орындаушылар өлең жазады және оларды қайталау түрінде, домбыраның сүйемелдеуімен немесе онсыз орындайды.

Осы тұста айтыс жайлы зерттеу жасаған ғұламаларымыз жетерлік. Соның бірегейі – Мұхтар Әуезов. М.Әуезов жайлы әйгілі кеңес жазушысы В.Иванов «Сенің өлмес еңбектерің сені әлемдік көркем прозаның үздік өкілдерінің қатарына қосады. Мен саған замандас әрі отандас болу құрметіне ие болғанымға қуаныштымын» – дейді [4]. Мұхтар Әуезов көпұлтты кеңестік әдебиеттің дамуына баға жетпес үлес қосты. Алғашқы қазақ роман-эпопеясының авторы, драматург, орыс және еуропалық классиканың аудармашысы, ғалым, ұлы жазушының шын мәнінде сарқылмас әдеби мұрасы. Жазушының шығармашылығы ерекше эмоционалды қарқындылықпен, поэтикалық және лиризммен, кескіннің ерекше икемділігімен, түстердің, кейіпкерлердің, құмарлықтың контрастымен сипатталады.

Десе де М.Әуезовтің тағы бір ерекше тұсы қазақ айтысын ерекше қастерлеуінде. Жазушы қазақ айтысын дәріптеуге арналған бірнеше еңбектерінің арқасында келесі ұрпаққа өлшеусіз, өлмес мұра қалдырды.

Зерттеу әдістері. Қазақ дәстүрін, оның ішінде қазақ айтысын ерекше қастерлеген данышпан жазушының айтыс өнеріне қатысты еңбектерін зерттеу арқылы аталмыш мақаланы жазу мүмкін болды. Ақпарат мәтінге сараптамалық анализ жасау арқылы, сонымен қатар қажетті деректерді жинап, үлкен ақпараттық массивтермен жұмыс істеу жүзеге асырылды. Тиісінше ақпаратты кішігірім компоненттерге бөлу арқылы, деректерді салыстыру жүргізілді. Ақпаратты бағалау арқылы, жазушының ойларын дәйекті түрде жеткізу жолдары

қарастырылды. Фактілермен жұмыс жасау үшін М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» [5, 172] еңбегінде айтысқа арналған тарау және «Жазушы» баспасында 1966 жылы басылып шыққан, Айтыс III том еңбегіндегі «Совет ақындарының айтысы» [6, 10] негізге алынды. Аталмыш мәтінге сараптамалық талдау жасау сапалы зерттеу тобына енеді. Жүргізілген талдау құжаттың мазмұнын, оның құрылымын терең зерделеуге негізделген.

Берілген мақала арқылы автор қазақ айтыс дәстүріне қатысты М.Әуезовтің зерттеулерін, оның ішінде айтысқа қатысты тұшымды ойларын, ерекше зерттеулерін, әсіресе билер айтысы жайлы бірқатар сұрақтарға жауап береді.

Кез-келген құжатты не ақпаратты сараптамалық тұрғыдан талдау өте күрделі еңбекті талап етеді. Пайдаланылған әдебиеттерден бөлек электронды ресурс пен зерттеу әдістеру, сонымен қатар айтыс дәстүріне қатысты басқа әдебиеттерге жіті зерттеу жүргізілді.

Таңдалған зерттеу әдістерін кеңінен қолдана отырып тақырыпты ауқымды тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік болды.

Талқылау. Қазақ прозасы мен драматургиясы XX ғасырдың басында қалыптасу процесін бастан өткерді. Көркем әдебиетте ауызша халық шығармашылығының әсері айқын көрінді. Осы тұста М.Әуезовтің есімі ерекше екені анық. Оның шығармашылық әдісі реализм мен эпикалық халықтық дәстүрлердің пропорционалды үйлесімін қамтиды, оның кітаптары поэтикалық қазақ фольклорымен тығыз байланысты және сонымен бірге олар әлемдік әдебиеттің қазіргі заманғы түрлерінің жарқын көрінісі.

Жазушының Абайтанудың негізін қалаушы екені мәлім. Дегенмен оның қазақ айтысына қосқан еңбегі орасан зор. Жазушының «Әдебиет тарихы» еңбегінде «Айтыс өлеңдер» деп аталатын алтыншы бөлім бар. Алғысөзді жазушы айтысты айтыс өлеңдердің қазақ ескілігінің бір түрі деп бастайды. Ауызша әдебиет ішінде өлеңнен көп кездесетіні жоқ деп пайымдайды. Сонымен қатар ықылым заманнан бастап, бүгінгі қай рудың ортасында болмасын айтысы жоқ ел кездеспейді деп тұжырымдайды. Оның себебін қазақтың айтыссыз тойды қызықсыз деп санайтын ұғымымен байланыстырады [5, 172].

Жоғары поэтикалық техника, тапқырлық, динамикалық импровизация қабілеті - мұның бәрі айтыс бойынша қарсыластарға да, импровизатор ақынның әр сөзіне немесе сағынышына жанды жауап беретін көптеген тыңдаушыларға да қажет екені белгілі. Көптеген ақындар өздерінің импровизациялық қызметінде айтыстың түре-айтыс және сүре-айтыс түріне сүйенеді. Білетініміздей түре-айтыста белгілі бір талаптар жоқ, ақындар еркін айтысады. Сұрақ пен жауапқа негізделе отырып, қысқа бір шумақтармен шектеледі. Ал сүре айтыстада ақындар үлкен аудитория алдында өнер көрсетеді, ешбір шектеулерсіз, өздерін толық көлемде көрсете алады.

Ал жазушы қазақ айтысын тек қазаққа тән өлең түрі деп ерекшелейді. Себебі кез-келген елдің әдебиет тарихын сараптағанда айтысқа арналған бөлім жоқ не олар өте аз кездеседі деп тұжырымдайды. Осылай дей келе, қазақ айтысын француз әдебиетіндегі тенсондармен салыстырады. Салыстыра отырып толыққанды анализ жасайды. Айтыстың негізгі ерекшелігі ақынның өз жанынан суырып салма етіп айтатындығында екенін ерекшелей келіп, тенсондар да солай шұғыл ауызша шығарылатын өлең екенін келтіреді. Тиісінше тенсондар айтысқа ұқсас келеді деп бағамдайды. Сондай-ақ мұнда да екі ақын ел алдында сөз жарыс жасайды. Кейін француз әдебиеті ғана емес, араб әдебиетінде «Мұғалла хат» деген өлеңдердің болғанын тізбелеп, десе де мұның нағыз айтыс емес, өлең жарысына көбірек келеді деп саралайды. Ең бастысы, басқа елдерде мұндай өлең түрлері кездескенімен дәл қазақ айтысы секілді әдебиет тарихының бір бөлімі болатындай емес деп бекітеді [5, 173].

Импровизатор-ақындардың сөз сайыстары поэзияда да, вокалда да жоғары шеберлікке ие болуымен, кең интеллектімен, білімімен және мәнерлі қимылдарымен сипатталады. Айтыс тез, ұшқыр ой және поэтикалық импровизацияда қатысушылар бір-бірінен асып түсетін, диалогтық түрдегі ән айту сайысы болғандықтан, мұнда тыңдаушы мен ақын арасындағы

эмоционалды байланыс маңызды. Осы орайда айтыстың тапқырлық және ой ұшқырлығына қатысты қазақтың «сөз тапқанға қолқа жоқ» мақалы мәйек бола түспеді. М.Әуезов те осы ойды жалғай келе, тіпті келіннің де шымылдықтың астында тұрып айтысуына мүмкіндік барын көрсетіп өтеді. Тоғжан есімді ақынды келін ретінде шымылдық тұтып әкеле жатқанда, баяғыдан жеңе алмай жүрген бір ақын кемсіту үшін (Тоғжан ауыраяқ болып келеді):

«Жамағат шымылдықтан серпіліңіз,
Ақынсыған немені келтіріңіз.
Үйінен буаз келген мұндар қарды
Жұрт көзіне көрсетпей өлтіріңіз», -

дегенде,

Тоғжан:

«Орманшы жиылыпты жамағатың
Әлі санға толған жоқ азаматың
Ұл туса, керек қылар қолғанатың
Қыз туса, керек қылар қанағатың
Оның несін бетіме салық қылдық
Ініңнің сақтап келдім аманатың», – дейді [5, 175].

Жазушы өз ойын Тоғжанды сол заманның елі сөздің кестелі әрі жүелі болғаны себепті абыройсыз деп сөкпеді деп пайымдайды. Сол арқылы біз айтысты тек ойын-сауықтың емес, аруақты шақыратын жанды сөз деп айқындайды.

Жазушы қазақ айтысының қадір-қасиетін ұлықтай келе, билер айтысы деп тағы бір бөлім қосады. Бір қарағанда екі түрлі дүние секілді көрінетін бұл бөлімнің түпқазығы айтыста дейді. Билер айтысы мен айтысты бір түрге ықшамдайтыны ру жігі деп тұспалдайды[5,176].

Ақындар айтысы – импровизация өнерінің шыңы. Ол халық мерекелерінде, жәрмеңкелерде өткізіледі. айтысқа қатыса отырып, ақындар күтпеген сұрақтарға тез тапқыр жауаптар тауып, қарсыласының кемшін тұсын тауып алуға тырысады. Айтыстың қай бағытта дамидынын ешкім алдын ала болжай алмады. Негізгі шарт - шешендік шеберлік, қарсыласқа тез ауызша қарсы тұру қабілеті [7, 325].

М.Әуезов айтысты сипаттағанда айтыс өлеңдерінің ішінде мұң мен зар, өсиет айтылмайды деп көрсетеді. Тағы бір ерекшелік айтыскер ақын мен биді біріктіретін руға қызмет деп айқындайды. Сонымен қатар ақындар тарапынан руға қатысты сөздердің көп кездесетін атап көрсетеді. Мысалы Біржан мен Сараның айтысындағы «Арғынның көз жеткісіз аймағы бар...» немесе «Найманда қара Керей, Сыбан, Мұрын» деген секілді өлең жолдары бұл сөзін дәлелдей түседі [5, 178].

Жазушы өз еңбегінде бас мінесу, рулардың арасындағы жуандық, зорлық тәсілдеріне де тоқталып өтеді. Айтыстың сыртқы түрін қайым өлең және қара өлеңге бөледі. Сонымен қатар бұл өлеңдердің мазмұнын ашып көрсетеді. Кейін билер айтысын ерекшелеп үшке бөледі. Біріншісін ру жігімен, екіншісін әділ билікке таласпен, үшіншісі жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас билік.

Жазушының айтыс тақырыбына арнаған тағы бір тақырыбы «Совет ақындарының айтысы» екені жоғарыда айтылған болатын. Осы еңбекте жазушы бүгінгі айтыста советтік өрнек пен өң бар дейді, дегенмен айтыстың дәстүріне сәйкес бұрынғыдай екі ақын сөз жарыстырып, топ алдында өз өнерлерін паш етеді. Сонымен қатар советтік кезеңдегі айтыст айтыс атаулыға ортақ ұқсастықтар сақталғанын жасырмайды. Десе де ескіше руды мақтау емес, мұнда ақынның арқа сүйейтіні колхозы, ауданы, облысы [6, 11].

Жазушы бұл тұстағы айтысты сынның, атап айтқанда өзара сынның өткір құралы деп санайды. Осы тұста бай мен кедей тақырыбы, әсіресе теңдік алған кедейдің еркін дауысы анық көрінеді. Бұл тақырыптан бөлек ескіден ғұрыпқа айналған бірнеше әйел алу, бәйбіше мен тоқал мәселесі еркін көтеріледі. Осы арқылы айтыстың мазмұны кеңі түскеніне назар аударады.

Нәтижелер. Мұхтар Әуезовті қазақ айтысын ерекше зерттеген, қастерлеген данышпан жазушы деп тануға болады. Қазақ айтысын дәстүрлі ескіден жеткен ауыз әдебиетінің құралы ретінде зерттеп қана қоймай, билер айтысымен салыстыру әдебиет тарихына әкелген жаңа леп. Аталған тараппен ғана шектелмей кеңестік кезеңдегі айтысты зерттеу, дәстүрлі айтыспен салыстыру жазушының еңбегін ерекше байытады.

Әр ұрпақтың өз ұрпағын дәріптейтін өз ақыны, оның көрнекті өкілдері, демек батырлары, билері, балуандары мен айтыс ақындары. Кеңестік тұстағы айтыстарда дәстүрлі қазақ қоғамының өзекті мәселелері көрініс тапты. Олар сондай-ақ махаббат, ескірген кейбір әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрді әшкерелеу, әйелдің теңдігі мәселелерін қозғады.

Зерттеу барысында анықталғанындай жазушы өз оқырманына айтыстағы әрбір ерекшелікті ұтымды жеткізеді. Ескі айтыс пен кеңестік тұстағы айтысқа жасалған анализ бүгінгі күнгі айтысқа сараптама жүргізуге сұранып тұр. Себебі зерттеу барысында байқағанымыздай бүгінгі айтысты дәл М.Әуезов секілді талдау жоқтың қасы. Сол себепті әлі де бұл тақырып зерттеуді қажет етенін байқатады.

Жазушының өз еңбектерін әрбір тұжырымына айтыс өлеңдерді ұтымды қолданады. Мағынасына қарай жуандық не зорлық көрсету айтыс өлеңін көрсету үшін Сабырбай мен Тасыбайдың айтысын таңдап алады. Мысалы:

Сабырбай:

«Ақтайлақтың баласы Сабыр ермін
Бәйгеден күнде келген қарагермін
Қанай төбет елімді екі шапты
Бәлем, арғын етінді тірі жермін.»

Тасыбай:

«Мені өлтірсең пышақ ал, маған таян
Мені қылған қылығым алдаға аян
Мен өлместен еліңді екі шапса
Мен өлген соң боларсың бақа-шаян.» [6, 181]

Сондай-ақ мағынасына орай ескі айтыста сирек кездесетіні білім таласы деп тұжырымдайды. Ол кездегі білім дін білімі болғандықтан діни тұрғыда жұмбақпен тартысып, құран аяттарын өз сөздеріне тірек етеді.

Ал, кеңестік кезеңдегі айтыс ақындарында бәрі бөлек. Мұнда рушылық, жуанға зорлық көрсету жоқтың қасы. Керісінше өз ақылы мен білімі, ауылына арқа сүйеу басым. Жазушы еңбектерінде айтыс ақындарының қарсыласына қатысты қолданатын ұтымды тәсілдері аса маңызды сипатқа ие. Әсіресе мағыналарына қарай жіктеу, түріне қарай бөлу, екі дәуірдің айтысын жіті зерделеу көрінеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ айтысының бағасы мен нарқы әлі күнге төменге түспеді деуге болады. Бүгінгі күні айтыс қазақ мәдениетінің бірегей құбылысы ретінде мемлекеттің мәдени саясатында орны ерекше. Айтыс қазақ ауыз әдебиетінің бірегей жанры ретінде халық арасында танымалдылығын тұрақты түрде сақтап келеді және оның дамуы қазақ халқының мәдениеті мен ұлттық сана-сезімін дамытуға өз үлесін қосады.

Өз дәуірінің кемеңгері, жазушы М.Әуезовтің қазақ айтысы жайлы еңбектері арқылы айтыстың жалпы сипатын, мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік мол. Жазушы өз еңбегін жаза отырып, жазба түрде жетпеген ауызша өз деңгейінде таралып үлгермей, жоғалып кеткен қанша айтыс бар екеніне қынжылады. Тиісінше айтыс сөздерінің жайылу аумағына қарап, қазақ елін «ақындықтың теңізі» деп атайды. Бұл өлең арқылы қазақ халқына берілген керемет баға деп санауға болады.

Қазақ айтысын өзімен өзі салыстырып зерттеп қана қоймай басқа да елдердің әдебиетінен айтысқа ұқсас өлеңдерді іздеп саралауы айтыстың бағасын арттыра түседі. Себебі дәл айтыс өлеңдер әдебиетте ерекше орын алып отырған тек қазақ ұлтына тиесілі.

Сонымен қатар айтысты тек ойын мен сауықтың, қызық пен думанның ұйытқысы емес, сүбелі сөздің жемісі екенін айшықтап өтеді. Әсіресе жиын мен тойда жиналған қауымға ой салатын жұмбақ айтыстардың кездесетіне тоқталып өтеді. Бұл айтыс өлеңдер тек қыран-топан күлкіге қарық қылып қана қоймай, тыңдаушының ой-өрісін арттыруға ықпал етеді.

Айтыс өлеңдері көшпелі қазақтардың сөз өнерінің шыңы болды десек артық емес. Айтысты жіті зерттеуде М.Әуезовтің айтысқа қатысты зерттеу еңбектері әлі де толық зерттеуді қажет ететіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011.
2. [Қазақтар диаспорасы — Уикипедия \(wikipedia.org\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Казактар_диаспорасы)
3. М.Жолдасбеков, С.Негимов. //Айтыс. Т. III. (Кеңестік кезеңге дейінгі айтыс)/ Астана, «Күлтегін» баспасы. – 2014. – 400 б.
4. Электронды ресурс. URL: <https://smekni.com/a/136218/mukhtar-aezov/>
5. М. Әуезов //Әдебиет тарихы/: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 бет.
6. Айтыс III том.// «Жазушы» баспасы – 1996. – 619 бет.
7. А.Байтұрсынұлы// Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: «Ел-шежіре», - 2013.Т.І:-384 бет.

Жақыбай Б.,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

Филология факультетінің докторанты

Ғылыми жетекшісі: Сарбасов Б.С.,

филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

XV-XVIII – ғасырларды қамтыған жыраулар поэзиясы халқымыздың жүздеген жылдар бойы жадында сақталып, бүгінде қазақ әдебиетінің бір кезеңі болып қалыптасып отыр. Сөз қадірін білген қазақ халқы түйінді, иірім жолдарды талай аласапыран кезеңдерден алып өтіп, қазіргі әдебиетімізге аманат етіп тапсырды.

Елбасымыз Ұлытауда берген сұхбатында: «Қазақ хандығы біздің еліміздің түп-тамыры. Бұл тұңғыш мемлекетіміздің болашағын белгілеген үлкен тарихи оқиға. Біздің болашағымызға бағдар ететін ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел!» деген еді.

Қазақ хандығының тарих сахнасына мағлұм бола бастау кезеңін анықтаудың ғылыми да, саяси да мәні зор. Әсіресе, тәуелсіздікке қол жеткізіп отырған бүгінгі таңда оның маңызы, мәртебесі, тіпті арта түспек.

Елбасы «Тарих толқынында» кітабында: «Бұл оқиғаның саяси һәм қоғамдық мән-маңызы Қазақ хандығының Орта Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғанында жатыр. Оны өздерінен бұрын өткендер немесе тарихи бабалар емес, қазіргі бар түркі халқы құрады» [1], – дейді. Сол қазіргі түркі халықтарының бір бұтағы қазақ халқы болып саналады.

Түркі халықтарының бір бұтағы саналатын Қазақ елінің әдебиет тарихының түп негізі көне дәуірге – түркі тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Туыстас түркі руларының бір тобы қазақ деген атпен бөлініп, өз мемлекетін құрумен байланысты. ХҮ ғасырдың орта шенінен бастап дербес қазақ атымен аталатын әдебиет қалыптасады.

Қазақ әдебиетінің ортақ арнадан оңаша жол тартқан алғашқы қадамдарының өзінен-ақ келелі, өте көркем келісімге жетуі заңды болса керек.

Сол дәуірдегі түркі халықтары сөз өнерін аса жоғары бағалап, өздерінің ақын-жырауларына бас иген. Араб әдебиетінің тарихын жазған профессор Ханна аль-Фахури: «Басқа жұрттың сөзінен гөрі, ақынның сөзі өтімдірек келетін; кейде оның беделі мен билігі, тіпті, ру көсемінен де артық болатын», – дейді [2, 51-52]. Көшпенділер арасында тіл өнерінің қадірлігі сондай, сөз зергерлерін халық қастерлеп, жоғары бағалаған, құрметтеген. Қазақ жыраулар поэзиясында елдің бірлігі, тұтастығы, тарихы мен мәдениетінің өркендеп дамуы айқын көрінеді.

Қазақ хандығы дәуіріндегі ақын-жыраулар поэзиясының басты көтерген тақырыптары, негізінен ата-қоныстары, отаншылдық, елтанушылық, адамгершілік, тәлім-тәрбие, ұлттық дүниетаным, әсіресе қазақ халқының қасиетті ата-қоныс мекендері үнемі сөз арқауына алынады.

Жырау деген атау «жыр» сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған. Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары - туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау.

Жыраулар поэзиясы – дербес мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген Қазақ хандығы атты дәуірдің әдеби мұрасы. Көрнекті ғалым-жазушы М.Мағауиннің айтуынша: «Қазақ халқының жалпы түркілік ортақ этнос құрамынан бөлініп, дербес Орда құрған хандық заманы төрт ғасырға жуық ұзақ дәуірге созылды». Ол тағы бірде «XV–XVIII ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды. Өзіндік түр тауып, айқын ұлттық сипатта қалыптасты. Алаштың жайсаң жанын, өр рухын бедерлей таңбалап, келер ұрпақ үшін ешқашан ескірмес үлгілер тудырды. Көркемдік танымның асқар биігіне көтеріліп, әлемдік өредегі ұлы шығармалар қалдырды», дейді. Яғни, жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнерінің әлемдік классикалық шығармалар шоғырына қосылатын біздің ұлттық рухани қазынамыз [3].

Жыраулар поэзиясының құндылығы неде? Ғалым М.Әуезов: «Бұл дәуірдегі әлеумет тіршілігінің, ең шешуші мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың ел қамын ойлап, күніренген қария – Асан. Бұл заман сыншысы сөйлесе, шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді, өзі туған заманның белгілерін қарап, келешек заман не айтарын болжайды: сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйленеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып айтып бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қып айтады. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да көптің мұңы, көптің жайы туралы, не көпке арналып ақыл, өсиет есебінде айтылады», – дейді [4]. Ғалымның осы ғұламалық пікірінде жыраулар поэзиясының идеялық-көркемдік мәні терең ашылған.

Халқымыздың осы зергерлік сөз тұнығына әрі ақын, әрі ғұлама Шәкәрім де ден қойған. Ол «Ескі ақындық» деген өлеңінде халық мұрасын, ауыз әдебиетін, жыраулар поэзиясын аса жоғары бағалаған:

Тақпақ пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық,
Айтады олар ойланбай,
Сыпыра жырау, Шортанбай,
Үмбетей мен Марабай
Алды-артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,

Жел жетпейтін құландай.

Шәкәрім ескі ақындар поэзиясында «терең сыр» барын таниды. Олардың жырында «қыран құстың ұшқаны», «ақбөкеннің жүрісі», «жайдақ желдің желісі», «мөлдір қудың аққаны», «жел жетпейтін құландар жүйріктігі», «адам жанының жайма шуақ кезеңі» – бар-баршасы, көшпелі қазақ өмірінің бүкіл әлеуметтік, рухани тіршілігі бейнеленген деп керемет ой түйген. Жыраулар поэзиясын айтулы сөз зергері Мағжан Жұмабаев та «Батыр Баян» поэмасында:

Бұқар мен Тәтіқара жырлағанда

Толқынды тұңғыық боп төгілді жыр, – [5].

деп аса қадірлеген.

Демек, жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген, өшпес, өлмес мұрамыз.

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ойсанасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де бағалы.

Жыраулар поэзиясы соны философиялық терең ойға толы. Олардың поэзиясы өсиетнама түрінде келеді. Сондықтан да жыраулар поэзиясында нақыл, афористік сөз оралымдары мол.

Қазіргі таңда Елбасымыз қолға алып, қайта жаңғыртып отырған «Мәңгілік Ел» – идеясы сан ғасырлар рухының алып күші, алтын дінгегі. Ұлт болашағын кемелдікке бастайтын – ғасырлар аналардың бесік жыры. Ұлт тарихының өткені мен бүгінін тоғыстырған киелі кадам, алтын көпір. «Мен кім?» деп кезінде Мағжан ақын толғанған тарихи сауалға жауап беретін – ұлтқа ортақ таным. Ұлт арманы – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты «Мәңгілік Ел» болу еді. Иә, сол армандарды ақиқатқа айналды. Сонау көне түркі әлемінен өз бастауын алатын бұл ұлы идеология, қазақ әдебиетінің әр кезеңінде кеңінен көрініс тапқан. Әсіресе, қазақ жыраулар поэзиясында өзіндік ерекшелігімен дараланды.

Жыраулардың өз толғауларында көтерген негізгі тақырыбы қандай? Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы – туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлы қоныс, ырысты жер іздеген Асан қайғының: «Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер» – деген ақылгөй сөзі – сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да «Қайран менің Еділім» – деп еңіреп өткен. «Еділдің бойын ел жайлап, шалғынына бие біз байлап» – деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым... он кісіге жараса, бір кісіге асқан тамағым», – деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Халқы үшін қан майданда шайқасқа түсіп, елін, жерін сыртқы жаудан қорғаған әйгілі халық батырларының ерліктерін жырлаған.

Мысалы, Тәтіқара ақын:

Бөкейді айт, Сағыр менен Дулаттағы,

Деріпсәлі, Мандайды айт Қыпшақтағы.

Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын

Сары менен Баянды айт Уақтағы.

Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,

Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,

Найзасының ұшына жау мінгізген

Еменәлі Керейде, ер Жабайды айт, – деп дәріптеген [3].

Жыраулар өмір жайлы, достық жайлы, адамгершілік, ерлік жайлы, тіршілік жайлы жыр шерткен.

Олар өмір диалектикасына да терең көз жіберген, дүниенің бірқалыпта тұрмайтынын («мынау жалған дүние кімдерден кейін қалмаған» – Шалкиіз), үнемі өзгерісте болатынын дұрыс пайымдаған. Жыраулар поэзиясында адамгершілік этика, мораль мәселелері кең орын алған. Оларда бүгінгі жастар ғибрат, тағлым алар дүниелер молшылық.

Ел ертеңіне деген оптимистік сарын «Мәңгілік ел» идеясына бастайтын рухани серпіліс еді. Сол себепті де, әдебиеттанушы М.Мағауин «Қазақ жыраулары 15-18-ғасырлар шегінде бүкіләлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады» деп тебірене жазған еді [3].

Соның бір мысалы Доспамбет жырау мұралары:

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым өкінбен.
Тобыршығы биік жай салып,
Дұспан аттым өкінбен,
Тоғынды сарты нар жегіп,
Көш түзедім, өкінбен.

Сөз зергері өз толғауында көшпенділер мінезіне тән дала ерінің болмысын паш еткен. Толғауда өз атынан сөйлей келе, далалық мәдениеттің философиясын тереңнен танытады. Отан, туған жер, досқа деген сүйіспеншілігін, дұшпан алдындағы қайраты мен айбатын тілге тиек етеді. Жыраудың патриоттық оптимизмге толы жалынды жырлары ұрпақтан-ұрпаққа таралып, ғасырдан-ғасырға көшіп келеді.

Жалпы, жыраулар бедері мен беделі – сонау көне түркі дәуірінен қалыптасқан үрдіс. Ол туралы М. Жолдасбеков өзінің «Асыл арналар» деген еңбегінде былай дейді: «Түркі халқын әдетте хан басқарған. Ханның ордасы болған. Ордада ханмен бірге әр уақытта ақылшы жырау тұрған» [6]. Сондықтан, қашан да «шер толқытқанда» сөйлеген ерлік жыршыларының асыл сөздері тарихымыздың әр кезеңінде зор бағаға ие болса, оның түп қазығы бабалар салған сара жолдың негізінде жатса керек.

Сондай-ақ, жыраулар шығармаларында әміршіге тікелей арнау да, мадақ өлеңдер де, болмыс туралы философиялық толғаныстар да, ізгілік пен зұлымдық, жақсы мен жаман, достық пен дұшпандық туралы толғаулар молынан. Жыраулар өз туындыларын, толғауларын кейінгі ұрпақтарына мәңгілік мұра етіп қалдыру жолында көркемдігі жоғары поэзия тілімен, таптырмас теңеулер, жарқын метафоралар, синтаксистік және психологиялық параллельдер арқылы баяндаған. Бұл туындылардың Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуына тигізетін ықпалы орасан зор деп білемін.

Жыраулар поэзиясын оқыту арқылы ұлттық құндылықтарды орынды қолдана отырып, келешек ұрпақ бойында ұлттық ділдің қалыптасуында негіз қаланады. Олар баланың ата-бабалар мұрасының маңызын дұрыс түсініп, бағалай алуына жол ашады. Әдеби шығармалардың тарихтың көркем шежіресі ғана емес, ең алдымен, сол тарихты ұлт мүддесіне қарай бұрудың да негізгі тетігі болғандығын түйсіндіру оқушының қазақ сөз өнері тундыларының халық тағдырымен ортақ сипаттарын тануына тұғыр қалайды.

Жыраулар поэзиясының заман талабымен ұштастырыла оқытылуы ғана оның болашақ ұрпақ тәрбиесіндегі рөлін артырары сөзсіз, сондықтан да қазіргі жаңа білім беру мазмұнына жыраулар поэзиясын көбірек оқытуға назар аударылса, ұлттық рухани құндылықтарымыз қалыптастыруда әдебиет сабағында айтарлықтай сапалы білім нәтижесіне қол жеткізуге болады.

«Мәңгілік Ел» – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының негізгі мәні мәңгілік – мақсат-

мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті.

Жыраулар шығармашылығы осы идеяны жүзеге асырудағы үлкен қозғаушы күш болып табылады. Жыраулар – Қазақ хандығы халқымыздың барлық жастағы адамдарының асыл, саналы қасиетті болуын мұрат еткен нағыз тәрбиешілер. Жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнеріндегі шынайы ұлттық сипаттың негізгі көркемдік іргетасы. Сондықтан, халықтық тәрбие дәстүрін жыраулар поэзиясы арқылы тереңдете ұғындыру – өмір талабынан туындаған мәселе.

Қорыта айтқанда, Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясының басты тақырыбы – халықтың топтасқандығы мен бірлігі және әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Бұл туындылардың Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуына, болашақ «Мәңгілік Ел» болуына тигізетін ықпалы орасан зор деп білеміз.

«Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетіміздің ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн», – Елбасы айтқандай, «Мәңгілік Ел» – жас ұрпақ үшін маңызды мәселе болып табылады. Қазақ елі үшін бірлігін сақтауға, мемлекеттілігінің тұтастығын қамтамасыз етуге жыраулар поэзиясының беретін тәлім-тәрбиелік жақтары ұшан теңіз. Бүгінгі ұрпақ – Мәңгілік Елдің болашағы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999
2. Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. Т. 1, М, 1959.
3. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет – Алматы, 1993
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991
5. Елеуқенов Ш. Мағжан Жұмабаев. –Алматы: Жазушы, 1990
6. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы, 1991.

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ БАТЫРЛАР ЖЫРЫ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ОЙЛАРЫ

Қазақ әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі – батырлар жыры. Бұл жырлардың көпшілігі халықтың отанды сүю, басқыншы жаудан елді қорғау, халық үшін ерлік жасау идеясынан шыққан. Басқыншы жаудың шабуылдарына қарсы аттанған, одан ел-жұртын қорғаған батырларды, олардың ерлік істерін ардақтап халық аңыз-әңгімеге, жырға қосқан.

Батырлар жыры туралы көптеген ғалымдар зерттеу еңбек жазды. Солардың ішінде көш бастайтын, көрнекті орын алатын фольклортанушы ғалым М.Әуезовтің еңбектері.

М.Әуезов студенттік кезінен бастап ғылыми зерттеу еңбегімен айналысқан. М.Әуезовтің халық әдебиетін зерттеушілік көзқарасының ерте қалыптасуына табиғи тумысынан ерекше зерделілігі, ес білгеннен үлгілі, өнегелі фольклорлық дәстүр мен ортада өмір сүріп, ер жетуі басты себеп болған.

М.Әуезов өз зерттеу еңбегінде қазақ эпостарының ең көне үлгілерін нағыз халықтық деп бағалайды. Мәселен, Едіге, Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Сайын, Шораны «Ұлы батырлар» тобына жатқызып, бұлардың туыс жаратылысы басқалардан өзгеше олардың қолдаушы, дем беруші иелері, пірлері бар сондықтан да халық қиялында орны басқалардан жоғары» деп бағалайды. Ал кіші батырлар: Алпамыс, Қамбарды бергі заманның батырлары, халық қиялы сөне бастаған заманның жасағандары. Мұнда аға батырлар мен іні батырлар жырының айырмашылығын көрсете келе, аға батырлар жайындағы жырларда негізгі қаһарман жеке бастың қамынан гөрі әлеуметтік мүддені көздесе, ал іні батыр қаһармандары халық қамы үшін емес, қара басының күйін күйттейтіні айтылады.

Батырлар жырының кейіпкерлері Қобыланды, Қамбар, Тарғын, Алпамыс, Сайын батырлар ноғайлы нәсілінен деп жырланады. Өйткені, бұл жырлар қазақтың дербес саяси одағы құрылмаған кездегі дәуірді сипаттаған [1, 188].

Эпостық жырлардың шығуы жайлы сөз болғанда, олар тұрмыс-салт жырларының негізінде туған жыр екенін, «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының жауға аттанар алдындағы үй-ішімен қоштасуы, Алшағыр шауып әкеткеннен кейін бұғауға түскен ата-анасының батырды жоқтауы сияқты дәлелдерді мысал ретінде алады.

Эпостық жырлардың өзегін тұрмыс-салт жырларының құрайтындығын жырдағы ұрпақтан-ұрпаққа айтылып келе жатқан дербес дастанға айналып дамымаған кәдімгі «жоқтаудың» дастанға қалай айналғанынан сезуге болады дейді.[1, 190].

Қазақ халқының батырлық эпосының ішіндегі ең тамашаларының бірі –«Қобыланды батыр» жыры. М.Әуезов өзінің зерттеу еңбегінде Қобыланды батыр жырында Қазан қаласының сөз етілуі жырдың тарихи негізі бар екенін айғақтайды дейді. М. Әуезов жырдағы оқиғалардың Қазан және Еділ бойында өрбуіне орай Қобыланды батырдың қай ғасырда өмір сүргенін, бұл жырдың шығу мезгілін де өздігінше топшылайды. [1]

«Қобыланды батыр» жыры – ескі ел әдебиетінде ірі орын алатын жырдың бірі. Мұның жыры күшті ақындықпен айтылған. Жырдағы Тайбурылдың, Құртқаның үйден алып шыққандағы еркелеуін суреттеуі, Қобыландының үй-ішімен қоштасуы, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының айқасы – міне осы жерлердің бәрі көркем тілмен суреттелген жырлар.

«Қобыланды батыр» жыры тәрізді Ер Тарғын, Ер Сайын жырлары да бір сарындас болып келеді. Аталған батырлық жырларында сюжеттік алшақтықтар бар. Дегенмен Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Сайын батырлардың батылдығы, ерлігі дастанда бірден баяндалып отырады. «Қобыланды батыр» жырындағы сараң, күншіл Қараман бейнесі, Қазан, Алшағыр, Көбікті сияқты дұшпандары да бір-бірін толықтырып тұратын дербес образдар. Бұл жырда әйелдер образы да өте көркем бейнеленген. Қобыландының қарындасы Қарлығаш пен анасы Аналықтың, Алшағыр ханның анасының тамаша бейнесі, Қобыланды батырдың қамын жеп, шын достық ниеттегі дана махаббат бейнесіндегі Құртқа мен нағыз ғашық жанның, махаббатың бейнесі ретінде Қарлығаны суреттейді. Жыршының жырда әйел бейнесін сомдауы арқылы ана мен қарындастың, ғашық жардың нағыз тілекші, жанашырлығын суреттей келе, әйел адамның қоғамдағы орнының маңызды екенін көрсеткісі келгенін байқауға болады. Бұл пікірі арқылы Әуезов өзіне дейінгі фольклорды зерттеушілерде тапшы болған эпосты талдау әдісін байытты. Қобыланды, Құртқа, Тайбурыл, образдарына әдебиеттану ғылымында тұңғыш рет ғылыми сипаттама берген [2].

Батырлар туралы әңгіменің ең көлемдісі Ер Тарғын. Ер Тарғын да қазақтың өз батыры емес. Ер Тарғын өзге батырлар сияқты алып күштің иесі. Ер Тарғынның батырлығына тәнті болған ханның қызы Ақжүніс Тарғынды өмірлік жар ретінде таңдайды. Кез келген батырлар жырында жыршы қаһарманның бейнесін толыққанды көрсетуде оның жүйрік аты, қару-жарағымен бірге ақылды, көрікті жарымен қоса суреттейді. Сол сияқты бұл жырда да қаһарманның айнымайтын, бірден-бір сүйеуі – оның жары Ақжүніс екенін көрсетеді.

«Ер Сайын» жырында басқа жырлардағыдай алты жастағы Сайынды алып күш иесі ретінде суреттеп, әкесі Боз Манайға қарсы шыққан тоқсан құлмен қарсыласқанынан бойындағы ерлікті көретін болсақ, ал кейінгі ерліктері қалыңдық іздеп, құда болып Аюбикешке үйленуіне байланысты жырланады. Сондай-ақ, жыршы Сайынды батырлығымен қоса өркөкірек, даңғой ретінде суреттейді. Сайын қарт батыр Қобыландының тілін алмай, соғыста мерт болады. Батырдың жары Аюбикеш майдан даласына іздеп келіп, жан тәсілім еткен күйеуін сиқырдың күшімен тірілтіп алады. [1, 195]

Бұл жыр арқылы жыршы батыр бойына лайықсыз жағымсыз қасиеттерді: тіл алмаушылық, өзімшілдік пен шыдамсыздықты мінеп, сынайды. Дастанның басты қаһарманы қатал сындардан өтіп, нағыз батырға лайық қасиет табады.

Қорыта айтқанда, фольклоршы М.Әуезов қазақ фольклорының күрделі салаларының бірі батырлар жырын жүйелі зерттеп, ғылыми негізін жасаған алғашқы ғалым. Сонымен қатар, қазақ батырлар жырын аға батырлар жыры мен іні батырлар жыры деп екіге жіктеп, олардың әрқайсысына жеке тоқталып өткен. Сондай-ақ, батырлар жырындағы басты қаһарманның бойындағы батырлық, ерлік қасиеттермен қатар, батырлардың қанатына айналған жүйрік аттары мен ақылына көркі сай асыл жарларының бейнесін талдап, эпостық жырдың тұрмыс-салт жырларының негізінде пайда болғанын дәлелдеген, өзіндік дәйектемелерін ұсынған фольклортанушы ғалым.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М.Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.17. Мақалалар, зерттеулер. Алматы «Жазушы» 1985жыл 352 б.
2. <https://stud.kz/referat/show/54772>

Мамежанова Әсем,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі: Карбозов Е.,
филология ғылымдарының кандидаты

ДӘСТҮРЛІ ӨНЕР – ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Поэзия – жүректен шыққан сөз. Жұдырықтай жүректен шыққан сөз кем дегенде жүз жүректе қайнап жатқан биязы сезімнің бұлқына бас көтеруіне түрткі болады. «Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар» деген қанатты сөздің өлеңге де толық қатысты. Жүрек түкпіріндегі сезімді оятып, алпыс екі тамырынды буырқандыратын жыр, тегін өнер болмаса керек.

Адам жанындағы жасаңдық пен қасаңдық, өнер мен өлеңнің эстетикалық әсерінің молдығына тікелей байланысты. Өйткені адамның тәні жастықтың жалынынан алыстаған сайын, оның жанын қасаңдықтың тас қамалынан аулақтатып жасаңдыққа, жасампаздыққа жақындата түсетін рухани күштердің бірі – өнердің эстетикалық құдіреті екендігін өмірдің өзі сан жылдар бойы дәлелдеп келеді.

Қай ақын болмасын, өзін туғызған заманнан, қоғамнан тыс тұйық тірлік кеше алмайды, қайта сол заманның жыртығына жамау болуға тырысады. Ол үшін сол заманның аяқ алысын, бағыт-бағдарын, бітім-болмысын жете білу аз, адамдардың ара қатынасын, ақыл-ой, мінез-кұлқын, салт-санасын бір сөзбен айтқанда, түп тамырын түгел тану да таршылық етеді, көрген-білген, жиған-тергенінді жинақтап, іріктеп, сұрыптап, сараптап, кәміл қажеттісін ерте де емес, кеште емес, дер кезінде қолдана білу игі. Ақын өнерін, өрісін, өрнегін сөз ете отырып, біз осындай бір мүлт кетпес қырағылықты, дау туғызбас дәлдікті, иі қанған икемділікті, сазы сиқыр сүйкімділікті сезінеміз. Ақын әлемін әңгімелей отырып, төрт құбыласы түгел тұтастықты байқаймыз. Ақын өнерінің өрісі – халықта, өрнегі – парық, әлемі – адамдар да, әр демі – жалаулы ар. Халық – сан ғасырлық өнер тарихы бар батыр халық, сан түйеге жүк болардай өлең-жыры бар ақын халық. Демек, айтқалы отырған негізгі қағида – сол халықтың қағидасы, қазақ халқының қағидасы. Әр ақын соны өз ошағының отына суарып, заман ұғымына сай зерделеп, пернелеген. Өнерпаздың басты міндеті де сол, өйткені «өнер – бейнелі ойлау».

Шеберліктің шырағы – көл көсір білім мен толысқан тәжірибе, өнерге деген өлмес құштарлық, орынды ойшылдық, сарабал суреткерлік. Ақын Қадыр Мырзалиевтің шығармашылығынан осының бәрін көруге болады. Жалпы тұтастық – ақын өнерінің негізгі тіпті басы қасиеттерінің бірі. Қай кітабын ашып қарасаңыз да, туған топырағының табиғи қасиеттерін бойына жинаған, төрт құбыласы түгел, ошағының түтіні түзу тұтастық. Енді бір сәт «Домбыраның» құлақ күйін келтіріп, бірнеше әуенін тыңдап көрейікші. Тұтастық демекші, «Домбыра» жинағының құрылымының өзі көз тартады; үстіңгі ішек; әр перненің әуезі бөлек, күйі – күрделі, сыңғыры – сенімді, адамдары – аруақты: «саулығынан жусан исі», «қозылағынан – уыз исі», «киіз үйінен – күн исі», «месінен – тобылғы исі», «қырынан – жастық исі», «қызынан – гүлдің исі» аңқып тұр.

Ауыл осы түлігін жамыратқан

Атаң аңау түспейтін қоңыр аттан.

Ерлік исі шығады ер-тоқымнан

Тарих исі шығады шаңырақтан [1, 171].

Осы өлең айшықтаудың бір түрі – кезекті қайталау. Өлеңнің бүкіл айтар ойы да, тарқатылар түйіні де, әр шумақтың соңғы екі жолына жайғасып, қайталанып отырады. Ақын

шығармашылығының бір ерекшелігі – осында. Өлеңдерінің көпшілігінде ойдың алтын арқауы артына сақталады, хас жүйрік бар өнерін соңына сақтап, сөреге жақындағанда жұлдыздай ағып өте шығады. Қадыр Мырзалиевтің қай өлеңі болмасын, белгілі бір ой түйіндейді, өзіңіз күнбе-күн көріп жүрген құбылыстардан көркем шындық туғызады, көп нәрсені тауып айтады, таңдандырып, толқыта айтады, келелі ой толғайды, пікір түйеді.

Күйдің әсем әуенмен төгіліп орындалуы, ол, халқымыздың атадан балаға мұра болып келе жатқан ұлттық аспаптарымыздың бірі – домбыра.

Домбыра – қазақтың киелі аспаптарының бірі. Домбыра үнінен шыққан әрбір күй адам жанының нәзік қылдарын шерттіп, ішкі жан-дүнесін қозғайды. Домбыраның көмейінен төгілген күйді Қадыр Мырзалиев былайша суреттесе:

О, құдірет, о, ғажап!

Отырмын мен қасында:

Бүкіл өнер бармақтың ілулі тұр басында!

Мұзбалақ ақын Мұқағали Мақатаев:

Өсірген өнерімді қызыр бабам,
Үніңнен айналайын бұзылмаған!
Киелі пернеңе бір қол соқпасам,
Шектерің жетімсіреп ызындаған.
Домбырам, досым менің күй аңсаған,
Өзімді, өмірімді қиям саған.
Шағымда шабыттанған, қиялданған,
Шанағың бар шаттығын құяр маған [2, 51].

Домбыра іштегі шер-шемен болып қатқан мұң-зарды, қайғыңды жібітіп, бөліседі. Жаныңды қуаттандырады, шуақтандырады.

Ақын Қадыр Мырзалиев:

Бәрін тастап осы күн

Жеткен ұлы мұратқа.

Домбыра мен бесігін

Тастамаған бірақта? [1, 173]

Ақынның айтайын деп отырғаны да ата дәстүрін сақтау арқылы мұратыңа жетерсің деген ой ғана емес, жас ұрпақтың бойында ұлттың мінезді тәрбиелеуге ат салысу, өйткені ұлтының қамын ойламаған адамның қамын ұлты да ойламас. Қадыр мен қазақ ұлтының арасындағы ақындық қарым-қатынас бірте-бірте жойылып, туыстыққа айналғалы қашан.

Ұлт өмірін ұлы адамдарсыз елестету мүмкін емес. «Өткенге топырақ шашсаң болашақ саған тас атады» [3, 51]. Ақын ұлт ұстаздарын айналып өте алмайды. Қ.Мырзалиевтің ауық-ауық оралып отыратын алтын қазығы да осы ұлт ұлылығы.

Көңілденіп үстінде құрақ шыттың,

Күй сапырып, осылай жыр ашыттың.

Көбік шашқан сезімге қойып кетіп,

Келешектен бардың да бір-ақ шықтың [4, 151].

Күйлері көбік шашқан кім екенін айтпай-ақтанып отырған боларсыз. Бұл жолы күйлері көбік шашқан Құрманғазы емес, сезімі көбік шашқан Құрманғазыны көз алдымызға елестетеміз. Көбік шашқан сезім деген баламаның өзі су жаңа. Ал күй сапырған, жыр ашытқан жанды естідіңіз бе? Жоқ, бірінші рет естіп тұрсыз, бірақ құлағыңызға соншалықты сіңімді, жүрегіңізге соншалықты жақын. Ақын ұлттық образды бейнелеу барысында ұлттың ұғымындағы сайдың тасындай сөздерді іріктеп алып, ірі-ірі түйін түйеді. «Сапырылған күй», «ашылған жыр» – күй атасының қуғын-сүргінімен өткен қышқыл ғұмырынан хабар бергендей.

Өнер, соның ішінде күй тақырыбы қазақ поэзиясындағы жаңа тақырып емес, талай ақын толғаған тақырып. Әбділда Тәжібаев пен Хамит Ерғалиев сынды ақындарымыз күй туралы поэма да жазған болатын. Жүмекен Нәжімеденов бұған басқа қырынан келген еді. «Егер біз Лениндік сыйлықтың лауреаты, Литваның көрнекті ақыны Эдуардас Межелайтестің «Кардиограмма» атты кітабы мен қазақтың жас ақыны Жүмекен Нәжімеденовтің «Күй кітабын» қолымызға алып қатар қойып оқысақ, екеуінде де өнер құдіреті, өнерпаз тағдыры әсерлі, тебіреністі жыр кілтімен ашылғанын аңғарамыз» [5, 43] – деген Жүмекен жинағы туралы сыншы Әбдіраш Жәмішев.

Кітапқа Құрманғазының, Паганиннің, Дәулеткерейдің, Динаның, Тәттімбеттің, Ахмет Жұбановтың шығармашылығы мен өмір материалдарына негізделіп жазылған өлеңдер енген. Жүмекеннің күйшілердің бәрін бірдей ала бермей, халық санасына терең ұялап, шығармалары халық арасына кең тараған композиторлардың күйлерін күй-өлеңдерінің тақырыбы етеді.

Жүмекен Нәжімеденов – күйші ақын. Ол өзінің бұл ерекшелігін шығармашылығына ұтымды пайдаланған. Оның күйшілігі қазақ әдебиетінің алтындай бағы болғандығын мойындау керек. Әдебиетте күй сазының мазмұнын беруге талпынушылық бұрыннан бар, бірақ дәл Жүмекендей әр саздың тамырын сезе жазу сирек кездесетін құбылыс. Саздың шатты, мұңды, жігерлі түрлері болады. Қай халықтың әуезі болса да оның осы «тілін» кім-кімде түсінеді. Әр түрлі сезімдегі саздарды сөзге айналдыру және жай саз емес, поэтикалық ырғақпен мазмұндау үлкен жаңалық, батылдық деп түсінген абзал. Ол өзінің жемісін де береді. Күйді тыңдай отырып, оқушы саздағы нақты іс – әрекеттерді поэзия тілімен ұғынады. Музыка мазмұнын айқындауда Жүмекен оған, әрине, тарихи тұрғыдан келді. Ақын өмір кешкен заман елестеріне өз дүние танымы биігінен қарап, тарихи шындыққа реалистік шешім таба білді. Ол шабыттана толғаған «Күй-өлеңдер», негізінен, күйдің туу туралы азды-көпті аңыздарды арқау етеді. Алайда ақын күйдің туу тарихын баяндап, оқушыны мезі етпейді, қайта сол сюжетті өлеңге енгізбей, ойда ұстауды дұрыс деп біледі.

Мысалы, «Қайран шешем» күйінің дүниеге келу тарихы қысқаша былай екен: Құрманғазының анасы түрмеде жатқан күйшіні іздеп барыпты. Кездесу сәтінде Құрманғазы осы күйді тартыпты-мыс. Анасы: «Неге жылайсың, не қылған боркемік едің, мен сенің көз жасыңды көрейін деп келгенім жоқ» [5], – деп жағынан шапалақтап тартып жіберіпті дейді халық аңызы. Мұны ақын ұзақ-сонар баяндап жатпайды. Бұлардың бәрін халық біледі деген есеппен ойда қалдырады да, тек күйдің өз табиғатын ашуға ғана мән береді. Кітаптың ұлы күйшіге арналған бөлімінде композитордың «Қайран шешем», «Түрмеден қашқан», «Адай», «Алатау», «Балқаймақ», «Ақсақ киік» деген күйлерінің тақырыбы мен құпиясын ашуға әрекеттенген. Өлеңдер Құрманғазының тек өнер адамы емес екенін, заман тағдырына, халық өміріне біте араласқан алып тұлғалы адам болғандығын айқын ашып берген.

«Қайран шешем» деген өлеңінде ардақты анасының алдында бар сырын тебіріне төккен күйші толғанысын естиміз.

Әр күн сайын басыңа бір уайым қосылды,

Әр күн сайын шашыңа бір уыс ақ қосылды.

Бұл үзіндіден көз алдымызға өзінің көрген азабын есепке елмай, оның салмағы аяулы анасының иығына түскендігін ұғынған азамат бейнесі елестейді. Кейіпкер заманның ауыртпалығын айта келіп өзіне де, анасына да жігер бере сөйлейді. Халық аузында айтылғандай, көз алдымызға «көз жасына ерік берген Құрманғазы» емес, қайыспас, мұқалмас, жігерлі ер тұлғасы келеді. «Ертең кетем» деген күйдің сазын ақын тұтқынның күзетшіге арнаған сөзі қылып сайратқан. Күй сазында болашаққа сенім, романтика жатқанын, өлең жолдарынан айқын сеземіз.

Көп қадалма қыр ұлына,

Көзінді құр талдырады.

Өзім кетсем орыныма

Кісенімді қалдырамын.

Қандай қиын жағдайда да кейіпкердің мұнаюды білмейтінін көрсетуге Жүмекеннің юморлық тәсілі де көмекке келеді.

Сен мені мүсіркейсің,
Ал мен сені аяп тұрмын, –

деген жолдар тұтқын көңілінің күзетшіден де биік тұрғандығын көрсетсе, әзілқойлығын:

«Қану үшін ұйқың бүгін
Тұтқын болам тағы бір күн.

сенімділігін:

Жаппай-ақ қой қораны да,
Бақпай-ақ қой түрме есігін:

жігерлілігін:

Кетем-кетем ар үнім шын
Солай деді, көну керек, –

деген өлең шумақтары дәлелдей түседі.

«Түрмеден қашқан» өлеңінде даласымен табысқан, кеңшілікті аңсаған, бостандыққа ұмтылған күйшіні танимыз. Бір ғажабы күйші түрмеден қашып келе жатса да, оның ойында әуен бірге жүреді екен.

Ақын осыны шебер берген.

... Ыстық ұрды маңдайға, –
Көкірегінде бірте-бірте еріді үн.
Күйшіге тек кеңдік болса болады.
... Шөп ызыңы бостандықтың өлеңі
Мынау жер ме әлде сансыз перне ме?

Өлеңнің әр жерінен алынған үзінділер өнер адамының ерекше қасиетін баян етеді. Күйші қашып келе жатып та өнерімен бірге болып, көңілінде жаңа саз оянады.

«Адай» күйін тыңдаған адам, сөз жоқ, зулап келе жатқан тұлпардың, бір емес, көп жылқы дүрмегінің көсіле, мақсатты бағытты бетке алған шабытты шабысын, қазақтың Адай руының адуын да қажырлы жігер-қайратқа толы мінез-құлқын сезінеді.

Күй ырғағы ерекше жігерді, қым-қуыт қимылды бейнелейді [6, 28].

Екі ішек бірі бостау, қатты бірі,
Бес саусақ беретіндей ат дүбірін, –

дей келіп, ақын күй атымен аталған осы өлеңді адамды жігерлі әрекетке, күреске ұмтылдыратындай нақты детальдарға толтырып жібереді. Мұнда күйшінің қайраты да, мұңы да қатар көрінеді.

Секілді қорғасын сел балқып ағып,
Асығып арна салып аңқыды анық.

Осы селге батып шықан түбірімен жұлынған бұта, шағала құстың шаңқылдап, аспанға самғауы, мың сұлудың бір қызыққа ұмтылғандай орамалдары желпілдеп бара жатқаны, толқынның жойқын күшімен төңкерілген қайық, қоңырайған жартас – бәрі жүйкені жұлқылаған саусақ күшінен сезіледі. Ақын оқырманға осы ғажайып құдіретін өзің ұқ та, өзіңше түсін дегенді меңзейді.

Кірсе егер құлағыңа күй әдемі,
Не жек көр, не бір затты аңсап түсін.

Өлең мінезінен жаны дүбірлі дүрмек тынышсыздықты аңсаған күрескер күйшінің жүрегін түсінеміз. «Алатау» өлеңінде ақын асқақ Алатауды көрген күйшінің ішкі толғанысын берсе, «Балқаймақ» атты күй – өлеңінде қазақ қызының бал қаймақтай балбыраған жұмсақ мінезін, ұяңдығын, ізеттілігін, әдептілігін, бір сөзбен айтқанда, қазақ қыздарының характерін

ашқан, ал «Ақсақ киікте» жаралы киікті заман оғынан жараланған күйші тағдырымен салыстырады.

Жинақтың елеулі бөлімі – XVIII ғасыр аяғы мен XIX ғасырдың орта шеніне дейін өмір сүрген Италияның ұлы скрипкашысы және композиторы, қазіргі скрипкада ойнау стилінің негізін салушы Паганинидің өмірі мен өнерін бейнелейтін өлеңдермен қамтылған. Шығармаларда Паганинидің портреті, құдіретті таланты, тыңдаушысын баурап аларлық сиқырлы өнері, асқан дарын, бірақ тағдыр соққысын көрген ер жүрек өнерпаз көз алдымызға келеді.

Кітаптың «Паганини» атты бөліміндегі «Концерт» деген өлеңге назар аударсақ. Көз алдымызға сахнада скрипкада ойнап тұрған ұлы өнер иесінің суреті келе қалады. Ойналған шығарманың көрермендерге еткен әсері-ақ скрипкашының қандай адам екенін білдіреді. Өлеңдері бейнелі сөздер оқырманға ерекше әсер қалдырады.

Тентек үн кетіп елді дауылдап бір....

Аңқиып әр жерде бір ауыз қапты.

Бұл тармақтарда бүкіл тыңдаушылардың ән басталған кездегі қалпын бейнелейді. Ән сазының әр адамға әр қилы әсер еткені шебер суреттелген.

Әннің қаруы – үн, сондықтан ол өз жауынан өшін ән сазымен алады.

Шаңғырта тартады ол, қырғышпенен

Жауының басын кесіп жатқандай-ақ.

Ақын Паганинидің бес монологы арқылы оның тағдырын баяндап береді. Бірінші монологында музыкант сиқырлығына күйінеді. Сондай-ақ ол барлық жақсылық пен жамандықты баяндаған. Скрипкашы өмірі тек үнге байланысты екенін ақын мына жолмен білдіреді:

«Менің үшін барлығы кеткені ғой үн болып».

Ал қалған монологтарының бәрінде скрипкашы өзін қоршаған дүниедегі әділетсіздіктер жөнінде айтқан. Өзінің құлағына өтірік-өсектер, азап, қасірет, жағымпаздық басқа адамдардың көңіл-күйлері арқылы жететіндігін айтып, музыкант қатты күйзеледі. Ұлы музыкант талантының бұғауланып, тұмшаланып ұсталатындығын баяндайды.

Жүмекен Нәжімеденов бұлардан басқа Дәулеткерейдің, Динаның, Ахмет Жұбановтың өнер дарындылықтарын айтумен қатар, олардың өз замандарына сай әлеуметтік характерлерін де ашып берген.

Ақынның өнер тақырыбындағы шығармаларынан өнердің адамның өмірінде алатын орны ерекше екендігі білінеді.

Ақынның да өнер, қазақтың ұлттық аспабы туралы жазылған шығармаларын тек өлеңдерінен ғана емес, баллада, поэмаларынан да көре аламыз. Мәселен, «Домбыра» деген баллададан қаралы қарт кемпірді көреміз. Ол отыз жыл бұрын соғысқа кетіп, ерлікпен қаза тапқан ұлының домбырасына ешкімнің саусағын тигізбей қастерлейді. Себебі домбыра – баласы мен өлген келінінің көзі. Екі асылынан айырылып, аңыраған ана домбыраға екі қар шүберек байлаған. Кемпір мұны қазір қасиетті құралға айналдырған. Ананың балаға деген өшпес махаббатының куәсіндей, қақ төрден орын алған. Баллада ана махаббатының шексіздігін және мәнділігін жыр еткен.

Лирикалық өлең – ақынның бір сәттегі жалт еткен сезімінің жемісі. Ақын өзінің жан толғанысын, жүрек үнін сонымен өрнектейді. Өлең оқырманды бей-жай қалдыра алмаса, тебіrentсе, жүрегіне эстетикалық нәр берсе, шынайы өнер туындысы болмақ. Өлең көбіне бір сезімнен туады. Ал кейде бірнеше сезімнен тұтасып, көп жайларға ұласады. Демек олардың сезімдердің бірінен-бірі туындап, бірін-бірі көбейтіп, атомның ұсақ бөлшектеріндей тарам-тарамдарға бөліне жөнелетіні поэтика әлемінде дәлелденгеннің үстіне дәлелденуде.

Алпысыншы жылдардың басында-ақ жарқыратып, нәзік лирикалық өлеңдерімен әдебиет сүйгіш жұртшылықтың назарына іліккен, болашағына әдебиет жанашырлары үлкен

үмітпен қараған жас ақын өзінің көлемді шығармаларын лирикалық дастан жазумен бастады. Ақынның өз тұңғышы – «Кішкентай» [7, 59]. «Балауса» атты алғашқы жинағында жарияланған шығармасын «толғау» деп атайды. Әйтсе де, дастанның табиғатын бойына мол дарытқан туындыны біз шағын лирикалық дастан деп қарастыруды жөн көрдік.

«Кішкентай» – қазақ халқының өнері туралы, өнерпаз жас туралы шығарма. «Атын «Кішкентай» қойғанмен, автор үлкен-үлкен ойларды айтуды естен шығармаған» [8, 101], – дейді Қадыр Мырзалиев. Толғау бірінші жақтан айтылады, яғни лирикалық кейіпкер атынан беріледі. Кейіпкер бойында тасқындаған мол күшке ие, бірақ әлі де қалыпқа түсіп, орнықты арнасын таппаған жан. Ол жас та болса өмірден көргендері мен түйгендері бар адам. Аласапыран тіршіліктегі қым-қуыт тағдырлар туралы көкірегі қысқан сөзі бар, ол – биікке құлаш ұрған парасатты да, ұлағатты сөзі болуы, адамдар жанына сәуле шашардай, олардың кәдесіне жарайтындай болуы керек. Ол – лирикалық кейіпкердің арманы, ұлы арманы, ғұмырлық арманы.

«Сөз өнері дертпен тең» деп ұлы Абай айтқандай, сол дерт кейіпкердің де тынышын алуда. Бойындағы бұла күш оған «жерді оярдай нық бастырып, салмағы жарты қадақ болмаса да», ілгері ұмтылдырады.

Ол тағдырына:

Берсеңші, тағдыр, жүрсе заңын, маған

Мінезін бір өзеннің арындаған, –

деп жалбарынады.

Лирикалық кейіпкердің талабы зор, ол әлі көрмегенді көргісі, білмегенді білгісі келетін жігерлі адам. Сондықтан оның жаны тыныштық таппайды.

Бір кезек ақын Асан бабасының арманын еске алады. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды армандаған Асан бабаға қандай адам айып таға алады дей келе, өзінің арманы бұдан кем емес екендігін айтады: «Мен де өзімді Асанша армандаумен асырағам» деп армансыз адам болмайтындығын, оның адам бойындағы ерекше қасиет екендігін, сонымен бірге арман әр жаста болуға тиіс табиғи нәрсе екендігін нықтай түседі. Әр талапкердің бұлай етуге толық мүмкіндігі де, құқы да бар, өйткені табиғат адамды биік талпыныстарға ұмтылу үшін жаратқан. Әлемді сарай деп білсек, жері – еден, әйнегі – күн, шатыры – аспан ғажайып тіршілікте армандамай, пенділік күллі қасиеттің таңдаулысы – сәулелі ұмтылыстар жасамай өту қиын деп ұқтырады. Жігерлі кейіпкердің үміті зор, ол еш уақыт алғы күндеріне сенімсіздік білдіріп, тоқырап тұрып қалмайды. Себебі, алғашқы талпыныстары сәтсіз емес.

Қарекетсіз құс арман, әрине, өздігінен орындала салмайды. Сол жолда игі ізденіс керек екенін мына символдық жолдар арқылы берілген үзінділерден көреміз.

Мен енді сізді көлге жүздіремін,

Жас құсым балақ бауын үзді менің...

Таланттың бақыты неде? Сәл де болса қолы тиген дарынның бақыты – өзі жеткен өнердің жемісін халқына ұсынып, шөлдеген таңдайына нәр боп таму. Кейіпкер осы аз ғана жетістігін үлкен іс тындырғандай үлкейтіп көрсеткісі келмейді. Қайта осы болмашыны елей отыра, молын болашақтан күтуге мегзейді. Бұл тек алғашқы талпыныстар екеніне оқырман назарын аударады. Құнарлы топырақта өскен табиғаттың уызына жарыған жас шәкірт «кішкентай көкірегіңде дүрсілдеп соққан өмір сағаттарын – тірлігіңнің тірегі болар еді» деп білдіреді.

Ақынның көкірегінен шығар сырлары мол, ол халқының өткен тарихы, бастан кешкен ауыр тағдыры, сол күнгі өмірі. Қазақтың тарихи өткенін қысқаша ғана нұсқалы шумақтармен бір шолады да, қазіргі өзі көрген заман болмысы жөнінде толғанады. Демек, жырлар тақырыптың, жыр көлемінің көп екендігін нұсқайды. Әр қаламгер, ең алдымен, өз суреттерін өмір аясы етіп туған елінің, туған халқының жер-суының, табиғатының, тарының қауызына сыйғызғандай төрт-ақ жолмен халқымыздың жүріп өткен жолын шеберлікпен елестетеді.

Бұрын табанының астында жатқан байлықты білмеген, білуге де мүмкіндігі болмаған кезбен қазіргі өркениетке жеткен, техника дамыған сәттердегі жаңа ашылулардың нәтижесінде кең даламыздың ұшан-теңіз әлемді таң қалдырған қазба байлықтары мен егін молшылығын мақтан тұтады. Даланың бұл ерекшелігі аз ғана поэтикалық жолдарға енгізілген:

...Төсінде қара вагон қайқаң қағып,
Бұл өлке миллиардтан дән береді...

Сол даланы мекендеген қазақтың дарқан мінезі, қонақжайлылығы, ерлігі, қарапайымдылығы, тасқын өнері қандай?

Күй үшін тек баяғы күмбірлеген,
Дүкеннен домбыра алды бір-бірден ел.
Басына Қаратаудай мұң шексе де,
Қонағына ештеңе білдірмеген.

Қазақтың бұл қасиеттері әркімді де толғандырады. Осынша жер, ел байлығын, жан-жүрек, көңіл байлығын жырлап суреткер болу, туған халқыңды әлем алдында таныта білуді мақсат етіп қойған ақын болу – бақыт. Халқын сүйген, оның отына күйіп, суығына тоңа білген ақын болу – ел алдында да абырой деп біледі автор.

Ақынның өзі өсіп-өнетін нәрі, құнарлы топырағы бар. Қу тақырға ештеңе өспейтіні сияқты, өнер дәстүрі мен өнер тамыры топырағында халықтың үлкен өнер иелері тумайды. Ал қазақ ондай халық емес, оның әдебиеті де, өнері де дәстүрге бай, талай жырауларды, әнші-композиторларды, ақындарды дүниеге келтірген ел, сондықтан лирикалық кейіпкер – талапкер ақын өзінің алдында мектебі, мәуелі бәйтерегі бар екенін, өзінің ғайыптан пайда болмағанын, ұлы өнерпаздардың артында қалдырған мұрасынан сусындап, үлкен талпыныстарға құлаш ұрып отырғандығын айтады. Ұлылықты сұлу сөз кестелерімен өрнектейді. «Құлагерін бір бұтаға байлаған Ақан сері», «Арынын ақ өзеннің тонап алған Мұхит», «тағдырдың темір торын талқандаған Балуан-Шолақ», «әні айлы кеште жел аударып, толқыны барып-барып баяулаған Жаяу Мұса», «дәптерін даласынан дана ақылдың қабына мәңгілікті салып кеткен Абай», «батыстан соққан желдей Құрекең-күй» – бәрі-бәрінің де шапағаты жас таланттың талпынысына, шеберлігін шыңдауына жол көрсеткен, демеу болған. Ақын осындай алыптар тұрғанда өзінің өнерпаз болмасқа мүмкіндігі болмағандығын алдымызға тартады. Олардан рух, қуат алғанына сендіреді. Сөйтіп, ұлылар рухына ризашылық білдіреді.

Өнер жолы –шалқыған шаттықтың жолы емес. Лирикалық кейіпкер осыны жақсы ұғынған. Сондықтан қиындықтан тайсалмайды. Өйткені тандағаны сол қиындық. Сондықтан да ол «кәтерлер қайығында тербелгісі» келеді. Себебі ол «дүние қасіретіне жасымаған» Қасымнан үлгі алған. Өзін «Қасым-оттан шашыраған бір ұшқынға» балайды. Бірақ қаншама батыл болса да, кеудесін соқпайды, болмашы істеріне насаттанбайды.

Залында өнерлі ойдың толған адам,
Мен тұрмын батпай қарап өсігінен.

«Батпай қараса» да, алдына қойған мақсат – өнерді игеру жолынан тайсалмақ емес. Ол қандай қиындықты болса да бастан кешуге дайын. Әйтеуір бір іс тындырмай қайтпайтынына батыл ант бергендей.

Шынайы талант суреткерліктің тылсым сырына жеңіл-желпі әрекеттерімен, «Жеңілдің асты, ауырдың үстімен» жетуі мүмкін емес екенін лирикалық кейіпкер терең сезінген. Сондықтан оның қимылы қарапайым іс-қимылдар емес, жан өзегін қиынға салған тегеурін. Ақын лирикалық кейіпкердің мұнша құлаш сермесін романтикалық бейнелермен көрсетеді:

Сәуірдің аспанында бұрқыраған,
Бір құлаш ақша бұлттан жыртып алам.
Үңілем кеудесіне дүниенің
Түк емес сұлулықтың сырты маған.

Иә, кейіпкер дәл топшылайды. Сұлулықтың сыртына алданғаннан дүниенің құпия сырларына жетіп, небір тылсым қырларды білуге ұмтылу – парыз. Ол «алтын күннің қызуына балқиды», «май сынды отқа ериді», «көңіл сілкіндіреді». Осылардың бәрін де тындырғысы, жаман болғысы келмейді, себебі ол «Мұхтар мен Махамбеттің жерлесі».

Әр қаламгер – өнердегі өз үнін, өз жолын таба білуі жөн. Әйтпесе, нағыз өнерпаз болудың жолы алыс. Ақын «қиқуға ерте салар желікпе емес», «еліктеген көп кездері болса да» өмірді тек өзінше ұққысы келеді.

Өзінше жырлау, өзгенің салған жолымен жүрмей, өз соқпағын тыңнан салу – шығарашылық мақсат.

Өзге боп күлгенімнен әртіс құсап,

Мың артық өзім болып жыланғаным, –

деп ант су ішеді. Ақын өз мінін жасырмайды. Тек «әрі ессіз, әрі жауыз, әрі надан» адамдардан сақтана түңіледі. Шығармашылық сапарының басында Жұмекен шағын лирикалық поэмасында өзінің қаламгерлік қасиеттерін өзі де сезіп бейнелеген. Жұмекен «нәзік үндерімен», «арындамай», «көзге түспей», «түнгі судай толқып», «жыр жүзіне түгі судың әжімін» дарытып өтті. Шын мәнісіндегі тереңдік Жұмекен жырының табиғаты еді.

Поэманың басынан аяғына дейін жігерлі оптимизм сарыны ілгері жетелеп отырады. Талпынған жасқа дейін қанат бітірердей рухы бар шығарма ешбір оқырманын бей-жай қалдырмайды. Мақсатты іске ұмтылған талантқа еш қиындықтан тайсалмауды үйретеді. Әсіресе, поэзия сияқты өнердің биік шыңына ұмтылушыларға үлгі-өнеге ұсынардай ұлағаттылық беріледі. Автор діттеген ой осындай.

Поэманың атында да астарлы мағына жатыр. Жасы жиырма беске толған ақын бұл шығармасын таланттың алғашқы кішкене талпыныстары деген ой айтады. «Тамшыдан – теңіз» дегендей, бәрі де кішкенеден басталады, оқырманын болашақ биікке үміттендіреді.

Өнердің ұлттық бітім-болмысының сол күйінде сақталып ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келуі оңай дүние емес. Қазақтың ұлттық белгі, бояулары мол өнерінің көшін поэзия бастайды. Тұрмыс тіршілік, күн көрісі тұтастай жырмен жымдасып жатқан ұлттық ұғым көшін де поэзия бастайды. 60-80 жылдардағы қайбір ақынды алып қарасаңыз да, шығармаларының жасалуы жеңіл, жолы айқын, ұғымы ұтымды, тілі тартымды екенін жоғарыда талданған шығармалар дәлел екенін көресіз.

«Туған тауларынан түлеп ұшып, кең жазықты бетке алмаған бүркіт қыран емес, бар болғаны балапан ғана. Ұшқан ұясына қайта оралмаған құс – қыран да емес, тіпті қарға да емес» – деген Расул Ғамзатов. Біздің осыған қосып айтарымыз бір-екі ақ ауыз сөз. Ақындар өнері – туған даласынан түлеп ұшып, тәкәппар тауларды бетке алған ақиық өнер, туған ұясының ұлпа мамығының қызуы кетпеген ұлттық өнер.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Арна. Алматы. «Жазушы», 1988.
2. Мақатаев М.. «Дариға, домбырамды берші маған», Өмір-өзен. – Алматы: «Жазушы», 1970.
3. Тютчев Ф.И. Стихотворение. Письма. 72 с.
4. Мырзалиев Қ. Көш. Алматы, 1973. – 255 б.
5. Жәмішев Ә. Жыр жанары – Алматы. Жазушы. 1970, 53 б.
6. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Жазушы. 1975.
7. Нәжімеденов Ж. Балауса – Алматы: Жазушы. 1961.
8. Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры – Алматы: Жазушы, 1982, 196 б.

Төлебай Ә.М.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
2-курс магистранты,
Ғылыми жетекшісі: Сарбасов Б.С.,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

ЕЖЕЛГІ ӘДЕБИ МҰРАЛАРДАҒЫ АҒАШ ТОТЕМІ

Қазақ аңыз-ертегілеріндегі мықан ағашының (бәйтеректің) нысаналық белгісі – заман, мәңгілік өмір. Қазақ үшін о дүние мен бұ дүниенің шекаралық белгісі – шоқ терек. Ер Төстік те, Керкұла атты Кендебай да, Тазша бала да бәйтеректің түбіне келіп, осы өмірге оралады. Олар біз жайлаған кеңістіктен өзге кеңістікте өмір сүріп келген. «Күн астындағы Күнікей қыздағы» алтын ағаш та сондай құдіретке ие, мықан ағашы (бәйтерек) – мәңгілік уақыттың символы.

«Ер Төстік» те, «Керкұла атты Кендебай» да, «Күн астындағы Күнікей қыз» да Түркі қағанаты мен оғыз-қыпшақ дәуірінен бұрын шыққан ертегілер. Мүмкін, оқиға құрылымы жағынан өзгеріске ұшырап, бір желі қосылып, бір желі алынып тасталған болар, бірақ, ежелгі дәуірдің нысанасына айналған бәйтерек аңыздың түп қазығы болып қалған. Бұл нысана «Қозы-Көрпеш Баян сұлуда» – бестерек, «Қыз Жібекте» – жалғыз курай. Ку ағаш (Төлегеннің панасыздығын меңзеу), «Абай жолында» шынар, алып бәйтерек ретінде көрініс тапты.

Мықан ағашы (бәйтерек) – түркі тілдес ұлттардың түп атасының бейнесі. Қыпшақты тілге тиек етер болсақ, қазақ шежіресі бойынша қыпшақтар қазақ орта жүзінің алты үлкен тайпасының бірі.

«Оғыз-намеде» Ұлық Орда бек Етіл суынан өту үшін ағаш кесіп, сал жасайды. Ол жайында «Оғыз-намеде» Оғыз қаған әскеріндегі өзі *бек*, өзі *ер* Ұлық Орда бек деген белгілі жауынгер болған делінген. Ол Оғыз әскері Етіл суынан өте алмай қысылған кезде, тапқырлық жасап, қалың қолды Етіл суынан сол салмен өткізеді. Үлкен қызмет етеді. Оғыз қаған: «Ай, ай сен *мұнда бек бол*» [1, 91] – дейтін эпостың айтуынша Қыпшақ Ұлық Орда бекті Оғыз қаған Етіл өңіріне бек етіп тағайындайды. Яғни, Қыпшақ Ұлық Орда бек Етіл өңірінің әкімі, иесі... Алайда ол Оғыз маңына топтасқан көп ұлыстың бірі ретінде суреттеледі. «Әрине, мұнда мотив өте көне болып, оның географиялық ортасы жаңа болуы мүмкін. Бұл қыпшақтардың VIII–XI ғасырларда осы өңірде болуы жағдайына байланысты қайта жаңғыруы да мүмкін» – дейтін ғалымдардың пікірі оғыздар тарихының түрлі кезеңдерінің бір кейіпкер маңына топталу процесін меңзейді.

Ал Әбілғазы шежіресіндегі деректер бойынша жорықта ағаш қабыршағында дүниеге келді делінетін «Қыпшақ» атты бала Оғыз қағанның өкіл баласы ретінде соның қолында тәрбиеленіп, кейін сенімді батыры, әйгілі қолбасшысына айналады. Дон, Еділ бойындағы халық Оғызға қарсы толқып наразылық білдіргенде, хан соларды күшпен басуға көп әскермен Қыпшақты жібереді. Қыпшақ бек наразылықты басқан соң, осы жерде ұзақ жылдар бойы билік құрып, кейін 4000 жылдай тәуелсіз өмір сүрген Дешті Қыпшақ мемлекетінің негізін салады. Сол қалың Қыпшақ елі осы баладан тараған ұрпақ еді дейді Әбілғазы шежіресі [2].

Мықан ағашы, алып бәйтерек – ата-бабамыз Алып Ер Тұңға. Оның атасы Қыпшақ, тегі түрік Ишбақай, Ишбақайдың арғы атасы – Тарғытай. Тарғытай да бәйтеректің саясында, найзағайлы дауылда дүниеге келген. Ұлы Герадот дегдар «Адам ата-Хауа ана» дәуіріне апарды. Ал Адам ата мен Хауа ана бейіштегі жақсылық пен жамандықтың паркын танытатын киелі ағаштың жемісін жеген соң біз жаралдық-мыс емес пе.

Мықан ағашы (бәйтерек) – аңыздарда дүниенің кеңдігінің символы. Ол табиғат пен өмірдің жалғасқан айнымалы шексіздігін меңзейді. Фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов «... Бәйтеректің басына ұя салған самұрық (не алып құс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, иә болмаса жер бетіне шығарады. Зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түрі. Мұны қазақтардың айдалада өсіп тұрған жалғыз ағашты қадір тұту салтынан да көруге болады» дегенді айтады. Бұл ойымызды Шоқан Уалихановтың мына пікірі қуаттай түседі: «Жапанда өсіп тұратын жалғыз ағаш немесе бұта қадірленіп, адамдар оның басына түнейді. Қасынан өтіп бара жатып, адамдар ағаштың бұтақтарына шүберек байлайды. Ыдыс тастайды. Тіпті, құрбандық шалады. Я болмаса аттың жалын түйіп тастайды», «орман тәңірінің киесі атады» деп жалғыз ағашты кестірмейтін, жас талды сындырмайтын әдетіміз күні бүгінге дейін жалғасып келе жатуы да сол кездегі түсінік-түйсіктерден қалған болса керек» [3, 45].

Пайғамбарымыздың атасы Абдулмутталиб былай деген: «Бір жолы ұйықтап жатып түсімнен шошып ояндым. Дереу бір көріпкелге барып, жорытайын деп ойладым. Оған барғанымда ол бетіме қарап «Ей, Құрайыш басшысы! Саған не болды? Жүзіңнен әлдебір беймазалық көрініп тұр. Әлде бір нәрсе болып қалды ма?, - деді. «Иә, бір түс көрдім, бұл туралы ешкімге тіс жарған жоқпын» деп оған айтып бердім: Бүгін түсімде өте үлкен бір ағаш көрдім. Бір ұшы аспанға жетіп тұр, бұтақтары шығыс пен бастысқа таралған. Ол ағаштан сондай бір нұр шашырайды, күн оның қасында жай нәрсе болып қалды. Бірде көрініп, бірде жоқ болады. Адамдар соған бет бұрған еді. Барған сайын нұры арта түсті. Құрайыш тайпасының кейбір адамдары сол ағаштың бұтақтарына жабысуда, кейбіреулері ол ағашты кесуге ұмтылуда еді. Бір жас адам ол ағашты кескісі келгендерге тосқауыл болады. Ол адамның жүзі әсем, бүкіл денесінен де хош иіс тарап тұр еді. Ондай адамды мен өмірімде көрген емеспін. Мен де әлгі ағаштың бір бұтағынан ұстағым келді, бірақ қолым жетпеді», - дедім. Түсімді айтып, болғаннан кейін оның өңі бозарып, «ол саған бұйырмайды», - деді, мен «кімге бұйырады?» дегенімде «Сол ағаштың бұтағынан ұстағандарға», - деді. Сосын «Сенің тегіңнен бір пайғамбар келеді, барлық жаққа үстемдік жүргізеді, адамдар соның дініне кіреді», - деді. Сосын қасымдағы Әбу Тәліпке қарап, «Бұл оның көкесі болып қалар», - деді. Әбу Тәліп бұл оқиғаны пайғамбарымызға пайғамбарлығы білдірілген кезде айтқан және «Міне, сол үлкен ағаш – Әбул Қасым Әл-Әмин Мұхамед алейһиссалам» деген [4, 30-31].

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) «Құрманың жапырағы жерге түспейді. Мүміннің де жасаған дұғалары жерге түспейді» (яғни, қабыл болмастан кері қайтарылмайды)» деген екен. Құрма пальмасы – Иса пайғамбарды босанған кезде Мәриям анамызға пана болғандығы Құранда айтылады. Құранның аяттары ең бірінші құрма ағашының жапырақтарына жазылған. Мәдинадағы алғашқы мешіт, құрма діндері мен кірпіштен соғылған. Құрма талшықтары Алла Елшісінің төсеніші болған.

Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с) жасы ұлғайған шағында бір құрма талының діңін құтпа оқитын орын ретінде тұрақты пайдаланады. Ол құрма ағашы Пайғамбарымызға тірек ретінде қызмет ететін-ді. Кейін, Алла Елшісіне құтпа оқитын арнайы мінбер орнатылғанда, ол сол жаңа орынға ауысады. Пайғамбармыз өзінің әдеттегі орны болған құрма діңінен басқа орынға жайғасып, құлшылықтан алдында құтпа оқи бастағанда, Алла Елшісінен ажырап қалған құрма ағашы сәби балаша (баланың жылағанына ұқсас дыбыспен) жылаған екен. Әрі ол құрма діңінен шыққан дыбыс, Пайғамбар (с.ғ.с) төменге түсіп, қолын оның үстіне қойғанынша тоқтамаған көрінеді [4, 201].

Ислам әлемінде жәннаттық жеміс саналатын құрманың орны ерекше. Құран аяттарында құрма пальмасы бірнеше рет аталған. Әрі он бес жере құрманың Алла Тағала тарапынан адамзатқа берілген сый екендігі айтылады. Алла елшісі құрманы адам үшін ең жақсы тағам деп санаған. Сондай-ақ жүрек ауруларының емі ретінде құрманы пайдалануды өсиет еткен.

Халық арасында тараған тағы бір аңызда осы құрма аманат ретінде жүреді. Бұл Арыстан баб әулиенің Қожа Ахмет Яссауиге Алла Елшісінің аманаты тапсырғаны туралы эпсанада айтылады.

Ағаш – адамның күнкөріс қарекеті мен рухани өмірде ерекше орын алатын табиғат нысаны. Анимистік дүниетанымға байланысты туындаған наным-сенімдер бойынша ағаштарда жаны бар «тіршілік иесі». Әлемнің көптеген халықтары Ағашты қастерлеп, табынған.

Саян-Алтайдағы түрік халықтары Ағашқа құрбандық шалып, сан түрлі жора-жосындар атқарды. Олардың ағашты ерекше қастерлеуі орманды өлкенің тұрғындары болғандығымен байланысты болса керек. Мысалы, ирkit руы өздерінің «әкесі ырғай, анасы қайың» деп санайды. Ал қазақта қыпшақ руының арғы тегі ағашпен байланысты айтылғаны белгілі.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі, оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстары да түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк, және ол Тәңірінің нышаны болып дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

Қазақ фольклорындағы ағаш культі жайында С.А. Қасқабасов: «Ертегілерде үш әлемді, яғни бүкіл космосты, сөз еткенде үлкен зәулім ағаш суреттеледі. Бұл ағаш көп жағдайда мифтік үш әлемді вертикальді түрде жалғастырып тұрады. Ғылымда оны «әлемдік ағаш» (мировое дерево) немесе «космостық ағаш» (космическое дерево) деп екіге бөледі. Осы космостық ағаш бейнесі көне мифтермен бірге шамандық нанымға да кіріккен. Жалпы, әлемдік ағаш туралы мифтік ұғым қазақтың ертегілері мен шамандық нанымында да кездеседі. Рас, онда жоғарыда айтқан көне мифтердегідей емес, реликт түрінде кездеседі. Мәселен, кейбір қазақ ертегілерінде зәулім бәйтерек суреттеледі. Ол кейіпкердің өмір жолында өте маңызды рөл атқарады. Бәйтерек түбінде айдаһарды өлтірген кейіпкер аспан әлеміне көтерілуге немесе жер астынан шығуға мүмкіндік алады: бәйтеректің басына ұя салған Самұрық (не алып қарақұс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, я болмаса жер бетіне шығарады. Міне, мұндағы зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түр» – дейді [3, 86-87].

Ежелгі заманның ұлы бақсылары: «Менің тұрағым – Көк Тәңірі, Күн мен Ай, анам ағаш, жел мен су» [5, 601] – деген екен. Сондай-ақ ғалым космостың ағаш бейнесінің шамандық нанымда жақсы сақталғандығы, қазақ бақсыларының қолына ұстаған асатаяғының (асай-мұсей) осы космостық ағаштың өзгерген элементі деген ойлар ұсынады. Жалпы ағаш тотеміне қатысты ғалымдардың түрлі тұжырымдары бір арнаға тоғысады.

Шамандық сенімдегі, болашақ бақсының құтын аспан әлемінің рухтары – құстар алып кетеді де, қасиетті ағаштың басындағы ұяға апарып тәрбиелейді. Мұндай Әулие ағашты сахалар Ыйық мас деп атаған. Бақсы неғұрлым күшті болса оның құты ағаштың жоғарғы жағында, әлсіздеу болса төменгі бұтақтарындағы ұяда тәрбиеленетін болғандығы туралы Ш. Ыбыраев пікірлер түйіндеген [5, 601]. Осындай тәрбие кезінде бақсының құты аққу құсқа айналдырылған. Кейін бақсының өзіне қайтарылып берілген.

Кумандардың сенімі бойынша өлген құдайдың қызынан туған Құрылтайдан тарайтын бақсылар тумай тұрғанда оның «бәйтерегі» басқа бір мифтік елде өсе бастайды» екен [6, 103]. Әлемдік ағаш, аспан, жер және жер асты әлемін байланыстырушы, сондай-ақ екі дүние арасында дәнекер жалғастырушы қызметін атқаруы И. Кастанье жазып алған бір бақсылық сарында сақталған:

Он бесімде жабысты,
Жиырмада табысты.

Көнбес ескі көндерде,
Қу ағашқа түнерде [7,45].

«Мұндағы «он бесінде жабысып, жиырмасында табысқан дерт» бақсылықтың қонуы екені даусыз, ал «қу ағашқа түнеу» де сол Сібір шамандарының түсінігіндегі ана-құстың бақсы құтын ағаштағы ұяға түнетуі болса керек» – деп көрсетеді Ш. Ыбыраев [5, 601].

Сондай-ақ «Қорқыт ата кітабындағы» Ораздың ағашқа сиынып, онымен тілдесуі осы байырғы тотемдік түсініктердің сілемдері (екінші жыр). Жалғыз көзді дәуді өлтіретін Бисат өзі туралы:

Атам атын сұрар болсаң, қаба ағаш,
Анам атын сұрар болсаң, күркіреген арыстан,-

деуі Оразды гәуірлер қол-аяғын байлап, дар түбіне әкелгенде оның дар ағашына қарап:

«Атың ағаш десең, шамданба ағаш! О, Мекке мен Мәдиненің есігі болған ағаш! Құдаймен тілдескенде, Мұсаның асасы болған ағаш! Ерлердің ері Әлидің дүлділіне ер болған ағаш! Зұлпықарға сап болған ағаш! Хасан мен Хұсайынға бесік болған ағаш! Ерге де, әйелге де қатер болған ағаш! Мені саған асар болса, құлап түс ағаш! [8, 56] деп сөйлеуі Ағаш культімен байланысты көне ұғымдар. Ол қасиетті адамның не бақсының атасы (анасы) ретінде ағаштың аталатындығы тағы да сол құттың мекені болумен ұштасып жатыр. Көне түркілік ұғымда ағашты ана санау, адам жанының ағашқа барып паналауы сияқты ұғымдар орын алғандығын зерттеушілер жазған.

Оғыздың болашақ жарын ағаш қуысында кездестіріп ғашық болуында осы көне түсініктердің ізі жатыр. Сондай-ақ эпоста белгілі бір этникалық атаудың берілуінде де осы ұғымның ықпалы бар. Мәселен: «Оғыз-наме» кітаби эпосында Етіл (Еділ) өзенінен әрі өтіп, Үрім (Рим) қағанмен соғысқан Оғызға, Ұлық Орда деген шебер кісі ағаштан сал жасап, дүние-мүлкімен аман-есен бері өткізеді. Ұлық Орданың бұл ісіне сүйсінген Оғыз қаған: «Сен осы жерге бек бол, «Қыпшақ» бол, – дейді. Әбілғазының «Түріктер шежіресінде» ағаш қуысында туған балаға Оғыз қаған «Қыпшақ» деп ат қояды. Себебі, «қыпшақ» – ағашта туған деген мағынаны білдіреді екен.

Көне замандарда төл топырағымызда жасалып, сақталып келе жатқан мұралар да аз емес. Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 280 б.
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
3. Қасқабасов.С. Жаназық. Әр жылғы зертеулер. – Астана: Аударма, 2002. –584 б.
4. Рамазан Айваллы Хазірет Мұхаммед алейһиссаламның өмірі –Алматы, 2014.-586 б.
5. Ыбыраев Ш. Қорқыт және шаманизм. //Қорқыт ата – Алматы, 1899. – 601 б.
6. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980 –103 с.
7. Кастанье И. Из области киргизских верований // ВОУО. –1992. – №3 (с 45)
8. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1986. – 216 б.

Намаз Мурсалы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты

АЛМА ҚЫРАУБАЕВА ЗЕРТТЕУІНДЕГІ АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІ

Қазақ әдебиетінің қалыптасуы, даму тарихында түркі өркениеті және ислам діні мәдениеті ықпалдаса, тоғыса дамыған кезеңдер ұлттық сөз өнерінің кейінгі дамуына берік негіз болды. Ислам діні кең тараған Қарахан мемлекеті (X-XIII ғ.ғ.) және Алтын Орда-Қыпшақ (XIII-XIV ғ.ғ.) кезеңдердегі түркі әдебиеті мен ғылымының аса көрнекті өкілдері Әбу Насыр әл-Фарабидің, Махмұд Қашқаридың, Жүсіп Баласағұнның, Қожа Ахмет Ясауидің, Ахмет Йүгінекидің, Сүлеймен Бақырғанидың, Насреддин Рабғузидің, Құтыбтың, Хорезмидің, Хұсам Кәтибтің, Сәйф Сараидың әдеби мұралары ұлттық мәдениетіміздің көп ғасырлық шынайы болмысын бейнелейді. Мұхтар Әуезов ислам дінінің таралуының сөз өнеріне жасаған игі ықпалын атап көрсетеді: «..ең әуелі әдебиет жұрнақтары шығады. Құдайға дұға айтып шұбыртқан тақпақ өлеңдер шығады. Діни мейрамдар сияқты әдеттер туады. Құдайлар мен әруақтар туралы толып жатқан әңгімелер тарайды. Бұл дәуір тілді байытты. Өлгі әңгімелер себеп болып, сөйлер сөз көбейді» [1, 15]; «Мұсылманшылыққа ауысқан соң қазақ белден асып кеткендей болды» [1, 19]. Демек, ислам діні, қасиетті Құран кітабы қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірінен бастап кейінгі ғасырларға ұласуында тұрақты тірек-желі болды. Бұл орайда Құран кітабының қазақ әдебиеті тарихындағы аса елеулі ықпалы да айқындала түседі.

Құран кітабындағы сүрелердің идеялық-композициялық жүйесіндегі сюжеттер бойынша әлем халықтарының әдебиеттерінде талай көркем туындылар жазылды. Олардың біразы-қазақ әдебиеті тарихындағы көрнекті шығармалар. Құран кітабының «12-Юсып» сүресінің [2, 236–248] сюжеті ізімен әлемге кең таралған «Жүсіп-Зылиха» қиссасы жүздеген жылдардан бері ақындарды, драматургтерді, суретшілерді толғандырып келеді. Осы көркем дүниенің эстетикалық құндылығына қызыға қарап, тамсанбаған ұрпақ немесе халық кемде-кем. Бұл – бүкіл тіршілік иелерінің ішінде адам баласына ғана тән, шынайы сезімді, адал махаббатты жырлай білген шығарманың терең деңгейіндегі халықтық сипатының куәсі. Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздың жалпыадамзаттық мәні мен аса өміршендігі туралы айта отырып, көрнекті шығыстанушы Е.Э. Бертельс былай деп жазған болатын: «Алуан түрлі эпизодтардың алмасып отыруы – алаңсыз балалық шақ, отбасындағы ұрыс-жанжал, жан түршіктіретілік құлдыққа сату оқиғасы, бұрынғыдан да қорқынышты құлдырау, түрмеде болған жан түршігерлік жағдайлар, жаңадан басталған шарықтау сияқты оқиғалардың бәрі бұл аңызды бірнеше ғасырлар емес, тұтастай мыңжылдықтар өтсе де ұмытылмайтын, өшпейтін әдеби мұра қатарына қосты» [3, 166].

Уақыт өте келе бұл аңыз әрбір дәуірдің әлеуметтік сипатына сәйкес түрленіп, таралған сайын сан алуан өзгерістерге ұшырап отырды. Біздің заманымыздың VII ғасырында ол исламның қасиетті кітабы Құранға енді. Ондағы махаббат сезімінің тазалығы мен құдіреттілігі туралы идея енді мұсылман рухында қайта жаңғыртылды. Енді Жүсіп пен Зылиха туралы аңыз тек діни кітаптар шеңберінде ғана қалып қоймай, аса кең таралып, көптеген көркем шығармаларға негіз болды. Жүсіп пен Зылиханың махаббат хикаясына рухтанған Шығыстың көптеген ақындары оны асқан шеберлікпен дамытып, соның нәтижесінде аңыздың сюжеті кеңейтіліп, көркейе түсті.

Рабғузи қиссаларының жалпы идеясы – ислам діні көзқарастарына негізделген. Ғалым Х.Сүйіншәлиев: «Ол кездегі ескерткіштерден дін араласпаған шығарманы тауып аламыз деу –

бос әурешілік. Осы қиссадағы діни қауызды аршып тастап, ондағы адамгершілік тұрғысындағы нәріне көз жіберсек қана, оның әдебиет тарихы үшін керектігіне көз жетеді. Оның үстіне бұл қиссаның жанрлық өзгешелігін де ескеру керек», - деп орынды атап көрсетеді. [4, 165].

Алма Мүтәліпқызы қазақ әдебиеттануында жиырмамыншы ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдарынан бастап қарқынды дамыған тың тақырыптың зерттелуіне бар ғұмыры мен қажыр-қайратын арнаған ғалым. Ол өзінен кейінгі буынның Алтын Орда әдебиеті, оның ішінде Хорезмидің «Махаббатнамасын» терең зерттеп білуіне, сондай-ақ «нама» жанрын зерделеуге жол ашқан әдебиеттанушы десек, қате айтқандық емес. Ғалым Алма Қыраубаева Түркі халықтары әдебиетінің жанрында араб, парсы терминдері «Қисса», «Хамса», «Нама», т.б. көп қолданылады деуі арқылы, қазақ әдебиеттануында «қисса, хамса» секілді «наманың» да өзіндік орны бар екенін меңзейді. Сонымен қатар қазақ әдебиеті тарихында «наманы» жанрлық формаларына қарай топтастырудың үлгісін жасап, оны ХХ ғасырдың соңғы ширегінде әдебиеттанушылар назарына ұсынған да осы Алма Қыраубаева болатын.

Алма Мүтәліпқызы 1974 жылы «Қисас-и Рабғузи» мен «Махаббатнаманың» идеялық-көркемдік ерекшеліктері» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. 1985 жылы Хорезмидің «Махаббатнама» дастанын тұңғыш рет қазақ тіліне аударды. Тиянақты зерттеу мен тыңғылықты ізденіс барысында 1988 жылы «Ғасырлар мұрасы» атты еңбегін жазды. Араға жылдар салып, 1997 жылы «Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Сонымен қатар ол қазақ ғылымының қоржынын 1988 жылы «Түркі әдебиеті», 1999 жылы «Ежелгі әдебиет», 2001 жылы «Ежелгі дәуір әдебиеті» сынды оқу құралдарымен толықтырды. «Ұзақ ғасырлар бойында жарияланбай келген «Махаббатнама» жыры соңғы кезде ғана шет пұшпақтап тексеріле бастаған.

Әдебиет тарихында ертеде жазылып, бүгінге жеткен түркі өркениетіне ортақ әдеби жазба ескерткіштер молынан кездеседі. Арада мың жылға жуық уақыт өтсе де өз құнын жоймаған, түркілердің өшпес өнегесіндей болған ортағасырлық асыл мұралар жетерлік. Сондай құнды жәдігердің бірі – Хорезмидің «Махаббатнамасы». Бұл жайлы ғалым: «Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет өкілі Хорезми «намашылдыққа» алғаш жол ашты. Оның «Махаббатнамасы» – көне дәуірдегі жазба ескерткіштердің ішіндегі ең бір мәнді, қызғылықты дастан» деп баға береді.

Алма Мүтәліпқызының «нама» жанрына алғаш классификация жасауы бүгінгі қазақ ғылымында «наманың» жеке жанр ретінде қарастырылып, нама жанрына қатысты жаңа көз-қарастар мен ортақ заңдылықтардың қалыптасып, зерттеу тәжірибесінің әрі қарай дамуына жол ашты.

Алтын Орда – Қыпшақ дәуіріндегі қазақ әдебиетінің көрнекті мұраларын арнайы зерттеудің маңызы зор. Қазақ әдебиетінің жазбаша дәстүрлі дамуындағы исламдық-ағартушылық сипатын айқындаған осы кезең шығармаларын дәстүрлік және көркемдік тұрғыдан қарастырудың зәрулігі айқын. Сондықтан Рабғузидің «Қисас-ул анбийа» ескерткішін зерттеу әдебиеттану ғылымның қазіргі көкейкесті талаптарынан туындайды.

Қазақ әдебиетінің көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан тарихындағы рухани құндылықтарымызды іргелі зерттеу еңбектері арқылы ғылыми айналымға енгізу жұмыстары жаңаша қарқынмен жалғасуда. Бұл орайда, Алтын Орда-Қыпшақ дәуіріндегі көрнекті шығармаларды тарихи поэтика, тіл тарихы, методологиясы бағдарымен қарастырған зерттеулердің үздіксіз жүргізіліп келе жатқанын айтамыз.

Аталған еңбектерде осы кезеңдегі туындылар, оның ішінде Рабғузидің «Қисас-ул анбийа» жазба ескерткішіндегі шығармалар әртүрлі қырларынан зерттелді. Тарихшы, тілші ғалымдар бұл кезеңдегі туындыларды түркі халықтарының тарихына, тілдік аспектілеріне қатысты мәселелермен байланыстыра қарастырады.

Рабғузи қиссаларының ең көне қолжазба нұсқасының толық мәтіні Лондондағы Британия мұражайында сақталған. Сол мәтіннің жеке үзінділері (П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов жариялаған) ғана мәлім еді. Сондықтан, «Қисас-ул анбийя» ескерткішіндегі «Жүсіп Сыддық» қиссасының қазақ тіліне аударылуы, түп-төркіні мен поэтикалық ерекшеліктерін саралау ежелгі мәдени мұрамыздың ұлттық әдебиеттанудағы лайықты орнын табуына мүмкіндік жасайтындығы ақиқат.

Қортындылай келе, XIII-XIV ғасырдағы Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиетінің дамуын нәзира-әдебиет, төлтума әдебиет деп қарастырған зерттеуші А. Қыраубаева, алдымен, сол кезеңнің тарихи шындығына, мәдениет пен өнердің, оның ішінде көркем сөз өнерінің дамуына жасалған тарихи-әлеуметтік ықпалдарға ғылыми сараптама жасайды. Орталық Азия, Оңтүстік Сібір, Орта Азия, Каспий, төменгі Еділ жағалауында ежелден өмір сүріп келе жатқан түркі халықтарының тіршілігіне үлкен әлеуметтік өзгеріс әкелген Алтын Орда мемлекетіндегі негізгі тұрғын халықтың құрамы өзгермеді. Мемлекеттің тілі жергілікті тіл болды, мәдениет пен әдебиет те сол тілде жасалды. Ал оларды жасаушы сол жерде бұрыннан мекендеген ежелгі түркі халықтарының өкілдері болатын. Уақыт өте келе Дешті Қыпшақ даласында сауда дамыды, бұрынғы қалалар қайта жанданып, жаңа қалалар салынды. Алтын Орда кезеңіндегі түркі әдебиеті өзіндік дәстүрі бар, әлемдік мәдениетпен үндесе туған өрісті әдебиет болды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінік. – Мілади, 1991. – 604 б.
3. Беретльс Е.Э. Узбекский поэт Дурбек и его поэмы о Иосиф Прекрасом. В кн.: Дар-Альманах. – Ташкент, 1994. – 380 с.
4. Х.Сүйіншәлиев. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.

Молдағали Б.Ғ.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты*

ҚАЗАҚ ДЕТЕКТИВТІ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Қазіргі таңда қазақ прозасындағы детективті жанрды әдебиеттану тұрғысынан зерделеу өзекті. Себебі отандық оқырмандар рационында баллетристикалық әдебиет үлесі күрт көбейіп, әдеби-рухани процесте қалыптасқан пікірлердің қайта қарастырылу үстінде. Қазақ прозасында детектив жанрының өз қалыптасу тарихы мен алғышарттары бар. Батыс әдебиетімен салыстырмалы тұрғыдан қарайтын болсақ, қазақ прозасындағы детектив әлемдік стандартта қалыптасқан детектив жанрынан ерекшеленеді. Себебі Батыс детективі үшін жанрдың ең маңызды өзегі тек қана құпия болса, қазақ прозасында детективті сюжеттер құпиямен қатар реалистік өмір бейнесі мен характерлердің психологиялық жай күйін сипаттауды да мақсат тұтады. Бүгінде детектив жанрының психологиялық, саяси, тарихи, фантастикалық, криминалды, полицей туралы т.б түрлері белгілі. Қазақ прозасындағы детективті шығармалардың типологиялық ерекшелігінде полицейлік, криминалды және психологиялық детектив элементтері жиі кездеседі.

Қазақ детективі жанрдың қалыптасқан классикалық канондарынан стереотиптік мінез-құлық пен кейіпкерлердің типтік психологиясына байланысты ерекшеленеді. Мұнда жеке себептер бойынша жасалған қылмыс (қызғаныш, кек т.б) мәселелер көтеріледі және тергеудің

негізгі элементі күдіктілердің жеке қасиеттерін, олардың сүйіспеншілігін, ауырсыну нүктелерін, сенімдерін, наным-сенімдерін, өткенді нақтылауды зерттеу болып табылады.

Детектив жанрын көркем әдебиеттің бір бөлігі ретінде қарастырып, тану үшін осы жанрда қалам тартқан қазақ жазушыларының шығармаларын саралау маңызды. Қылмыстық оқиғаны кейіпкердің психологиялық күйімен, қалыптасқан мінез құлқымен, қоғамдағы рөлімен байланыстыра отырып әшкерелеу қазақ жазушыларына тән ерекшелік. Атап айтқанда: Ә.Файзуллаұлы, Ә.Дүйсенбек, К.Баялиев, Б.Бодаубай, А.Әбілов, О.Асылбаев, Ш.Күмісбайұлы, Б.Исаев, М.Анарбекұлы т.б қаламгерлер шытырман сюжетті шығармаларымен танылған. Детектив сюжеті шытырман оқиғаға негізделгенімен, детективті туындының көркемдік мақсаты қылмысты әшкерелеуді ғана толыққанды түсіндіріп беру емес. Көркем шығармада автор оқиғаның дамуына байланысты керекті ақпараттарды эстетикалық, психологиялық елегінен өткізіп, көркемдік міндетті атқаратын тұстарын оқырманға іріктеп береді. Осы тұста өзінің детективті сюжеттерімен оқырман талғамына сай келген, кейіпкер психологиясының ерекшелігі айқын көрінеді бірнеше детективті шығармаларға тоқталып өтейік.

Ә.Файзуллаұлының «Кінәсіз құрбандық», «Үйден қашу», «Жалдап» атты детективті әңгіме-повестері бар. Автордың «Кінәсіз құрбандық» және «Үйден қашу» хикаяттарында алдыңғы планда динамикалы қозғалыста айқындалатын кейіпкерлер – қылмысты ашушы ізкесушілер. Олар қылмыстық әлемнің өз ерекшеліктерін ескере отырып, еңбек тәжірибелеріне сүйене қылмыскердің психологиялық-моральдық сипаттарын бағалай әрекет жасайды.

Мысалы, «Кінәсіз құрбандық» шығармасында милиция қызметкері шытырман оқиға барысында тығырыққа тіреліп, тынымсыз ізденумен болады. Жұмбақ оқиғаға сәуле берер фактілердің бірден табылмауы оқырманды қызықтыра түседі. Сюжеттің түйіні күтпеген тың ақпараттың ашылуымен барып анықталады

Таң енді ғана қылаң бере бастаған кезде қалалық ішкі істер басқармасының қылмысты іздестіру бөлімін әбігерге салған – саябақ ішіндегі 12-13 жасар баланың табылған мәйіті еді. Повестің бас кейіпкері подполковник Жанайдар Аламанов аяусыз жасалған қылмысты анықтамағанша, тыным таппай іздестіру үстінде, түрлі болжамдар торында жүреді. Қылмысты айқындау барысында құрбан болған баланың айналасындағы адамдар, қылмыс орнындағы айғақтар, бала отбасысының өзара қарым-қатынасы, қылмысқа қатысты емес көлденең мәліметтердің штрихтары, басқа да криминалистикалық атрибуттар негізге алынып, ізкесушілердің зерттеу объектісіне айналып отырады. Қылмыс орнында ешбір із қалмауы, куәгерлердің жоқтығы милиция қызметкерлерінің қолын байлайды. Құрбан болған баланың ата-анасы берген қосымша ақпараттар із кесушілер назарын бұрыс жолға түсіреді. Жұмбақтың сырын тарқатуға себеп болған ақпарат – Қадыржанның жан досы Бисеннің әңгімесі болады. Милиция қызметкерлерінің жан-жақты іздестіруімен балаға қатысты тың ақпараттар мен отбасылық құпия жарыққа шығады. Өзінің іс тәжірибесіне сүйенген милиция подполковнигі бала өлімін үш ай бұрын саябақта өлтірілген әйелмен байланыстыра келіп «бір қолтаңба» деген болжам құрады. Түрлі фактілерді ортаға салған жаңа кейіпкерлердің сахнаға шығуы, күдікті баланың анасына түсіреді. Шым-шытырық оқиғаның астарында туған ана мен өгей шешенің арасындағы талас суреттелген. Өгей шеше құрған торға түспей әрбір детальға мән аударған подполковник Жанайдаров өзінің алыстан болжай біліп нағыз ізкесушіге тән қасиеттерін танытады.

Саналы ойланбайтын, агрессияға және педанттық іс әрекетке бейім, өз дегеніне жету жолында авторитарлық ұстанымға ие, шімірікпей қастандыққа бара алатын өгей шешеге психологиялық тұрғыдан эпиплептоидтық тип тән. Яғни күрделі құрылымға ие адам бойындағы түрлі сезімдер детективті шығармаға негіз болар қастандықтың стимулы екеніне көз жеткізе аламыз.

Қылмысты оқиғада әділеттілік үшін аяғына дейін аянбай күресіп жүретін капитан Нұрымов «Үйден қашу» повесінің бас кейіпкері. Үйінен қашып, қайтып оралмаған жасөспірімді іздеумен айналысқан капитан, ақшасына сенген бастықсымақтармен күресуіне тура келеді. Бұл шығармада соттың тәуелсіз екендігі айтылғанымен, оны белден басып өте шығатын «дәрежелі» адамдардың кездесетіні негізгі сюжет арасында эпизодтық деңгейде сынға алынып отырады. Үйден қашқан бала психологиясының бұзылуын, ішкі жан дүниесінде орын алып жатқан ойларды түсіну үшін милиция қызметкерлері батыл қадамдарға барады. Қарапайым үйден қашудың, үрей мен күмәннің, жалғыздық пен жатсынудың астарында – адам намысының тапталуы, жалған айып пен әшкереленбеген бірнеше адам өлімі жатқандығы шығарманың тосын оқиғаға толы екендігін көрсетеді. Мұнда қоғамды жайлаған парақорлық, қарны тоқ, қайғысы жоқ азған адамның бейнесі, ақшаға құнығып қылмысқа ойланбай баратын дүниеқұмарлық, қоғамды жайлаған екіжүзділік суреттеледі.

Ә.Файзуллаұлының «Жалдап» атты әңгімесінде сюжет оқиғасы қысқа әрі ізкесуші образы көрінбегенімен қылмыс шырмауына түскен бақытсыз жанның психологиясы мен қылмыскер мотиві қоғамның кеселді де көлеңкелі тұстарын көрсетеді. Қаламгердің оқырманға детективті әңгіме деп ұсынған шығармасында кісі өлтіруге жалданған мерген жайын баяндайды. «Әлсіз жандарды көзіне де ілмей, құмырсқа таптағандай жүре беретін «шелсоқырларға» деген ашуы күшейіп, асқына берген.. Тек бүгін.. алғаш рет санаға саңылау түскендей. Қараңғы шатыр ішінде мұнымен сөйлескен кім? Қанның да сұрауы бар деді ғой» [2, 24] деген жолдар қылмыскердің екіге жарылған санасын суреттеп, күрделі психологиялық жағдайын баяндайды.

Қоғамдағы мықтылардың әлсіздерге көрсететін басымдығы көптеген қылмысты істердің қозғаушы күшіне айналады. Қылмыстық мінез-құлықты туғызатын себептерді сонау заманнан бері зерделеп тануға тырысқан ұмтылыстар бүгінге дейін жалғасуда. Адам санасындағы түрлі құбылыстар, күрестер, ойлар мен сыры ашылмаған тебіреністер әдебиеттің де объектісіне айналған. Әсіресе детективтегі қылмыскер психологиясы тіпті күрделірек. Жоғарыда аталған Ә.Файзуллаұлы шығармаларының сюжеттік негізі нағыз жантүршігер қылмыстық оқиға, ал идеясы қоғамның көлеңкелі тұстарын бүкпесіз көрсете отырып, қылмысқа баратын адам жанын суреттеу. Қылмыскер мотиві характер мәселесі. Сонымен қатар, автордың оқырманға ұсынған көркемдік идеясы да қылмыстың шығу мотивімен түсіндіріледі.

Қылмыстың шығуына қарасты пікірлерді ежелгі философтардың еңбектерінен де таба аламыз. Мысалы Платон «Горгий» трактатында: қылмыс себебін қылмыскер жанының дерті ретінде емес, мемлекет ауруы деп қарастырған. Философ қылмыс себебі адам тұлғасына емес, қоғамның әлеуметтік тамырында жатыр деп есептейді. Аристотель де қылмыс себебін әлеуметтік жамандық ретінде таныған. Уақыт өткен сайын қылмыстық іс-әрекетке итермелейтін факторларды ғылыми тұрғыдан да қарастыру негізге алынды. Мысалы, антропологтар қылмыстық мінездің қалыптасуына біз көріп, естіген нәрселер, сыртқы дүниеге деген бүкіл көзқарасымыз қатысады деген пікірді алға тартады [3, 54]. Қылмысты әлеуметтік мән деп қарастырған Л.П.Мануврие адам әрекетінің табиғаты мен сипатын толықтай сыртқы орта анықтайды деп түсінген. Яғни қоғамның кеселді тұстары қылмыстың орын алуына апарады. Жоғарыда атап өткен шығармаларда бейнеленген қылмыстық оқиғаның сыртқы факторлардың, әлеуметтік жағдайдың, психологиялық күйдің әсерінен туындап отырғанын байқауға болады. Жақсы өмір сүру үшін қылмыс құрбаны болған намыссыз Ештай да, Ажар да, жазығы жоқ Нәдір мен Ақшора да, мол ақшаға құныққан Вагид те («Үйден қашу») әлеуметтік жағдайдың салдарынан психологиялық күйзеліс пен торығуды бастан кешеді.

Яғни, Әлібек Файзуллаұлының тек қана детективті белгілермен шектелмей, шығармаларына әлеуметтік мәселелерді де қамти отырып, дүниеге құмартқан адам психологиясының өзгерісін көрсете білуі аталған туындылардың идеялық салмағын ауырлата түседі.

Атақты журналист Әділ Дүйсенбек шығармашылығында атап өтер бірнеше детективті хикаяттар бар. Автордың: «Тергеу әлі біткен жоқ», «Жасырынбақ», «Құмдағы қуғын», «Көмескі із» шығармалары нағыз детектив жанрында жазылған туындылар.

Ә.Дүйсенбектің психологиялық тұрғыдан күрделі шығармаларының бірі – «Көмескі із» повесі. Оқиғаның орын алатын көркемдік кеңістігі – Жаңа талап ұжымшарының мал жайылым учаскесі. Осы шаруашылықтың көмекші шопаны Ұзақбайдың әйелі Жамал мен бастығы Арқабайдың үй ішін біреулер өлтіріп кеткендігі мәлім болып, оқиға сюжеті шығарма аяқталғанша шым-шытырық құпиялармен дами түседі.

Қылмыскер адам психологиясын зерделегенде қылмыскерді көптеген белгілер арқылы жай адамнан ерекшеленетіні анықталған. Мәселен қылмыскер адам оңашаланып, ортаға тез бейімделмейді, импульсивті және агрессивті мінездерімен ерекшеленеді. Қылмыскер адамның саналы және бейсаналы қалпында қылмыс мотиві ақырындап қалыптаса бастайды. Осы тұста қылмыс мотивінің екі түрлі қалыптасу жолын байқаймыз: бірі – адам саналы түрде ұғынатын қажеттіліктен туындаса, екіншісі – бейсаналық қалыптағы ішкі «меннің» қалауы. Осы екі түрлі деңгейдің бір-бірімен тығыз байланысы қылмыстық істің орын алуына жол ашады.

Шығармада сөз болып отырған бірнеше адамның аяусыз өліміне кінәлі – Ұзақбайдың өзі. Мұншама жауыздыққа итермелеген нәрсе, оның ойында бұрыннан жиналған қызғаныш пен ашкөздік. «Уақыт қатал сыншы. Күн өткен сайын Жамал құлпыра түсіп, Ұзақбай қартая бастады. Жас келіншекке ары-бері өткен жігіттер көз салып, реті келгенде, бір ауыз қалжың айтып қалуға тырысады. Мұндайда Ұзақбай еріксіз жұдырығын түйетін.. Адам бір затқа күмәнданса, соның түйіні шешілгенше, өзіне келе алмай жүреді ғой. Енді бұған Жамалдың күлгені де, еркелегені де сезік тудыра берді.. біреумен көңіл қосып жүр ме деп те ойлайтын» [4, 77]. Ұзақбай бойына жиналған қызғаныш пен күмәнді арам ойлары оны сорақы қылмысқа итермеледі. Оның бойындағы әйеліне деген қызғаныш пен жек көрініш, Арқабайға деген көре алмаушылық пен дүниесіне қызығушылық сезімдері бірте-бірте күшейіп, оның еркінен тыс зұлымдыққа барғызды. Қылмыскер психологиясын зерттеу нысаны ретінде қарастырған ғалымдар: «..импульсивность, тенденция поступать по первому побуждению, под влиянием эмоций, застревание аффекта, склонность к подозрительности, злопамятность, повышенная чувствительность, а также отчужденность, уход в себя, стремление к соблюдению дистанции между собой и окружающим миром более всего характерны для лиц, виновных в совершении грабежей и разбоев и эти черты встречаются у убийц, насильников..» [5, 11] деп қорытқан пікірлері қылмысты адам күйін ұғына түсуге жол ашады. Ұзақбай психологиясына әсер еткен түрлі сезімдер легі мен пендешілігі: «Бәрі ішкіліктің салдары ғой.. әйелімді қызғандым... Арқабай ақшасына қызықтым..» [4, 109] деп бармақ тістеуімен аяқталды.

Детективтік шығармаға негіз болған осы бір адам бойындағы зұлымдық А.Шопенгауэрдің: «Адамдар жабайы хайуан сынды, өркениет пен мәдениет жуасытпаған қорқынышты әлдекім» деген ойы мен З.Фрейдтің: «адам өзге адамдарды күйретуге құштар және оның бұл қайғылы оқиғадан айналып өтуі екіталай» [3, 92] деген пікірлерінің растығына қабылдауға тура келеді. Ұзақбай бойындағы қылмыстық психология фрустрациялық күйдің әсерінен де қалыптасқан. Мұндағы: уайымдау, түңілу, мазасыздық пен ашуланшақтық, торығу сезімдері соның дәлелі. Яғни фрустрацияның бар болуы агрессивті күйдің пайда болуына әсерін тигізген.

Осындай күрделі қылмыскер психологиясын шытырман сюжетті оқиғамен тығыз байланыстыра білу асқан шеберліктің белгісі. Жазушы, журналист Әділ Дүйсенбектің детективтік шығармалары адам жанына, жан толғанысына тереңірек үңіле отырып, жақсы мен жаманның қозғаушы күші – адамның өзі деген көркемдік-идеялық астар ұсынады.

Қазақ детективті прозасындағы психологизм жанрдың ерекшелігіне сай қылмыстылықпен, құпиямен астарласып жатады. Бұл қазақ детективінің өзіне тән ерекшелігі болмақ. Себебі батысқа қарағанда қазақ қоғамы, танымы, түсінігі қылмыстылықты

«жамандық» категориясы ретінде танып, оның шығу көзіне барлау жасап, барлығы адамның моральдық құндылығынан бастау алатынын көрсетіп өтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Дүйсенбек. Көкжиек: әңгімелер, повесть. – Астана: Фолиант, 2002. – 288 б.
2. Файзуллаұлы Ә. Жалдап. – Жұлдыз, 2002. – №3, – 18-25-бб.
3. Т.Кехстейи. Анатомия детектива. – Будапешт.: Изд-во Корвина. 1979. – 268 с
4. Ә.Дүйсенбек. Тергеу әлі біткен жоқ: Қылмыс хикаялары. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 128 б.
5. Алауханов Е.О. Криминология: Учебник. – СПб: Юридический центр-Пресс, 2013. – 608 с.

Томирис Төлеген,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 4-курс студенті*

ӘЛЕМ ТАНЫҒАН ӘУЕЗОВ

Ғасырлар бедері мен уақыт сынынан сүрінбей өтіп, бүгінгі ұрпақтың санасына сәуле, кеудесіне шамшырақ орнатқан – Абай мұрасы, ақынның шығармашылық жолы еді. Қазақ халқының ардақты ақыны Абайдың өлеңдері ұлттық құндылықтарды, адамгершілік пен игілікті жырлау арқылы поэзияның алып шыңына көтерілді, сол арқылы адамзаттық ойларды алға тартты.

Алайда, ақынның өмірі сияқты оның шығармашылығы да небір күрделі кезеңді бастан өткерді. Абай Құнанбайұлының бай да мол мұрасын сақтап алу, оны жарыққа шығару, болашақ ұрпаққа аманаттап тапсыру Патшалық Ресей, одан әрі Кеңес Өкіметі тұсында қиынның қиыны болған. Сонда да осы бір бұралаң соқпақтардан айқын да анық жол тапқан Мұхтар Әуезовтің еңбегі Абайдың есімімен бірге өзінің қолтаңбасын да әлем әдебиетінің бетіне алтын әріптермен жазып кетті.

Мұхтар Әуезовтің осы бір еңбегі таңды таңға жалғап айтар әңгімелердің қатарынан саналады. Сонымен қатар, жас Мұхтардың ХХ ғасырдың басында Алаш оқығандарының қатарында ұлттың мүддесін көздейтін қоғамдық, саяси оқиғалардың төңірегінде жүргені оның азаматтық қайраткерлігін танытады. Ол осы уақытта ел арасында ағартушылықпен айналысып, өз туған халқының санасын жетілдіруге, сауатын ашуға барынша күш салды. Тіпті, 1918 жылы жарық көрген «Абай» журналын ұйымдастыру ісі кезінде небір жанкешті істерге бара отырып, қазақ халқының қоғамдық, әдеби өмірден хабардар болып отыруын қалады. Өзінің рухани ағасы Жүсіпбек Аймауытовпен қатар шығарған аталмыш журналы ақыр соңында содыр саясаттың қыспағына тап болды. Ал дәл осы кезеңде Мұхтар Әуезов саяси элитада өзіндік орны қалыптаса бастаған тұлға болатын. Оның артынан шам алып түсушілердің де қатары молая түсетіні де белгілі. Осы бір оқиғалар 1930 жылы Мұхтар Әуезовті абақтыға қамады.

Алайда, қайсар жазушының сағы сынбады. Қанша қыастық пен қиындық көрсе де, өзінің негізгі бағытынан таймады. Бұл туралы ғалым Шериаздан Елеукенов: «Мұхтар Әуезовтің сол тар жол, тайғақ кешуінің өзі бір үлкен психологиялық романға татырлық. Қараңғы үйден қалай құтылудың амалын ойластырған ол, пәледен машайық қашыптының керін істегенгенге ұқсайды. Большевиктік өкімет орындарына Ашық хат жазып, «Менің – әдебиет пен саясат жолында қандай адам болғандығым туралы Қазақстан партиялық кеңестік

жұртшылығы өзінің қоғамдық сынын айтқан болатын. Ол сын ашық, нық айтылған дұрыс сын еді. Ондағы берілген баға бойынша мен «байшыл, алашордашы одағындағылардың салт-санасын әдебиет жүзінде іске асырушы кісі болғам», – дей келе, өзінің бұған дейін қаламынан туған «Еңлік-Кебек», «Хан Кене», «Бәйбіше-тоқал», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек», «Қилы заман» сияқты шығармаларынан «Қазақстандағы мәдени төңкерістің жол бағытымен» үйлеспейтіні себепті түгел бас тартатынын мәлімдеді» – деп өзінің еңбегінде осы бір жайтты атап өтеді. Егер Мұхтар Әуезовтің осы ашық хатына көз жүгіртер болсақ, ол сатқындық пен жаланың желеуімен жанын сақтамақты жөн көрмеді, оның негізгі ойы – халықтың тағдыры, Алаш идеясы тұрды. Қалайда болсын, Алаш идеясын ақырына дейін жеткізу – М.Әуезовтің басты мұраты еді.

Осы күрделі де қиын жолда ол шығармашылықпен де айналысты, қоғамдық істерге де араласты. Бірақ, түптеп келгенде, бұл істің бәрі ұлттың көркеюі бағытында жасалған дүниелер еді. Ұлттық құндылықтарды алға тарта отырып, ол әлемдік әдебиетке жол ашты. Қазақ әдебиетінің деңгейін әлем әдебиетінің деңгейіне көтерген оның шығармаларын бүгінде бүкіл әлем таниды. Ұлттың аясынан шығып, бүкіл адамзаттық ойларды арқалаған оның шығармалары адамгершілік пен ақиқатты, шеберлік пен көркемдікті айқын бейнелейді.

Бүгінде қазақ әдебиеті форма, құрылым, мазмұн тұрғысынан үлкен өзгерістерге ұшырап, жаңа шығармалар дүниеге келіп жатыр. Жаңаша бағытта жазылған дүниелердің тағылымы мен өнегесі де баршылық. Алайда, әлі күнге дейін оқырманның дені Мұхтар Әуезовтің көркем шығармаларына бойлауды құп көреді. Бұл әлемдік әдебиеттің төрінен орын алған М. Әуезовтің қаламының шеберлігін, шығармашылығының кеңдігін көрсетеді. Заман бедері өзгерсе де, жылдар жылжып, уақыт сырғыса да, Әуезов шығармашылығы өзінің бәсін жоймайды. Ол сонысымен де құнды.

III

М.О. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ

Раушан Әбдіқұлова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
доцент, филология ғылымдарының кандидаты

М.ӘУЕЗОВТІҢ АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» ЖАЙЛЫ ТОЛҒАМДАРЫ

Қазақ халқының ұлы ақыны, кемеңгер ойшылы Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінің» жанры мәселесі бүгінгі күнге дейін зерттеліп, зерделеніп келгені белгілі. Осы орайда, Абайдың «Қара сөздерінің» жанры мәселесін ғана емес, оның қоғамдық-әлеуметтік мәнін, танымдық-тағылымдық сипатын, көркемдік табиғатын өз кезеңінде танып-талғап соны пікір білдірген А. Байтұрсыновтан кейін алғаш ғылыми тұрғыда зерделеген ғалымның бірі М.Әуезов екені белгілі. Бұдан кейін Абайдың «Қара сөздерін» зерттеу ісі Ж.Аймауытов, С.Мұқанов, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Қоңыратбаев, Х.Мұхамбетқанов, Р.Бердібаев, Р.Нұрғалиев, З.Ахметов, Р.Сыздықова, С.Қасқабасов, М.Мырзахметов, Қ.Өмірәлиев, Ж.Дәдебаев, Д.Ысқақұлы, Ж.Шойынбет секілді т.б. зерттеушілердің еңбектерімен толығырақ түсті деуге болады. Бұл авторлардың бірқатары ақынның «Қара сөздерінің» тек жанры мәселесіне тереңдеп, бұлжымас байлам айтқан болса, қайсыбірі алдыңғы айтылғандарды қайталап, толықтыра түсуге ұмтылыс жасайды. Енді бір топ зерттеушілер «Қара сөздерді» антропология, көркем рецепция, герменевтика ілімдерінің көру нүктесінен терең саралап, жаңашыл тұжырымдар қалыптастыра бастады. Бұл Абайтану ілімінің тәуелсіздік кезеңінде жаңа бағытта өріс жайып келе жатқандығының белгісі болса керек. Расында, ұлы Абайдың шығармалары бүгінде пәнаралық зерттеулердің нысанына іліккені де даусыз. Сондықтан, Абайдың «Қара сөздерінің» жанрлық табиғатының әралуан болып келуінің сыры мен сипаты да зерттеушілерді әлі де осы бағыттағы ізденістерге бастай беретіні айқын деуге болады. Алайда, М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» (1959) еңбегіндегі «Абайдың қарасөздері» атты мақаласындағы толғамдарының абайтанудағы, жанртанудағы мәні зор екенін байыптауға болады. Ал, әдебиеттануда, оның ішінде әлемдік жанртану ілімінде «жанр» деген ұғымның күрделі тарихи категория екені белгілі.

Жанр туралы тұжырымдардың бастауы көне замандарда жатқандығы көркем әдеби үдерістің үздіксіздігін айқындайды. Көркемсөз туындыларын ерте кезден эпос, лирика, драма деп аталатын үш текке бөлу дәстүрі, ақынның өз атынан сөйлеуі лирикаға тән екені, шығарманы кейіпкерлердің пікір алмасуына құру және ақынның кейіпкерлер сөздеріне араласпауы трагедия мен комедияға тән болуы, ал өз сөзін бөгде сөзбен біріктіруі әрі арасында өз атынан сөйлеуі эпосқа тән екендігі Сократ, Платон, Аристотель, Гегель пайымдарынан танылады [1, 308].

Ұлттық әдебиеттануда ғұлама ғалым А.Байтұрсынов «әдебиет сөзін» әуезе, толғау, айтыс деп үш «тапқа» бөледі. Әуезеде «әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқарғы ғаламда болған істі әңгіме қылатынын, толғауда толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алатынын», ал «айтыс қазақта ауыз әдебиет түрінде болғанмен, айтыс-тартыс түріндегі сөздер басқа жұрттарда жазу сызу, өнер ғылым шыққан уақытта болғанын» пайымдай келіп, «қазақтың Абай сөздерінен басталатын

Европа үлгісіндегі сындар дәуірі әдебиетіндегі айтыс-тартыста ақын өз басындағы емес, басқаның басындағы уақиғаны көрсетіп, өз басынан, өз көңіл күйінен еш нәрсе қатыстырмайтынын тұжырымдайды [2, 407; 409; 457]. Көрнекті зерттеуші В.Шмид «Нарратология» атты еңбегінде көркемсөз жанрларын үш текке бөлу б.з.д. IV ғасырда өмір сүрген Диомед «Грамматикасында» да көзге түсетінін, жалпы орта ғасырда жанрларды сөйлеуші инстанциялар белгісіне қарай ажырату-жанр типологиясына жол ашқанын байыптайды [3, 109].

Аристотель үштігі әдеби шығармашылықта дәстүрлі және бөлінбес үстемдікке ие болғанмен, «тектен тыс», дәстүрлі емес формалардың да романтизмнен кейінгі өнерде тамыр жайғанын, сондықтан платон-аристотель-гегель үштігін қазіргі уақытта аз да болса қайта қарастырудың қажеттігін пайымдауға болатындығын уәж ете келіп, әдебиет теоретигі В.Е. Хализев XX ғасыр әдебиеттануында В.Д. Днепровтың романды, Я.Е. Эльсбергтің, Ю.Б. Боревтің сатираны, кино теоретиктерінің сценарийді текпен қатар қойып, төрт, я бес тек ұғымын негіздеп, дәстүрлі үштікті, толықтыруға әлденеше рет ұмтылыс жасағанын алға тартады [1, 332]. Десе де, жанртанушылар эпос, лирика, драма тектеріне толық жатпайтын тектен тыс шығармалар бар екенін жоққа шығармайды. Оларды тектен тыс жанрлық түрлер сипатында танытады. Зерттеушілер сондай түрлер қатарына көркем очерктерді, «сана ағыны» әдебиетін, сондай-ақ, қазіргі заманда оқырман ықыласына ерекше ие болған лирикамен үндестіктегі эссеистиканы қосады. Біздің осы орайда, көне заманнан бергі көркемсөз үлгілерін текке бөлу тарихына шолу жасауымыздың басты себебі, А. Байтұрсыновша айтсақ, қазақтың сындар дәуірі әдебиетінің бастаушысы болған ұлы ақын Абай Құнанбайұлының қара сөздерінің жанрлық сипаттарын байыптауға ұмтылыс болып табылады. Бұдан Абайдың қара сөздерінің сыры мен сыны, түрлік сипаты бұған дейін зерттеу нысаны болмады деген ұғым тумайды. Әрине, Абайдың қара сөздері (проза үлгісі) жоғарыда айтқанымыздай, күні бүгінге дейін көптеген ғылыми, публицистикалық, әдеби мақалалардың және ғылыми диссертацияның да зерттеу нысаны болғаны анық. Соған қарамастан, біз сол ғылыми ой-пікірлерді жинақтай қарастырып, әсіресе, ақынның қара сөздерін жанрлық-стильдік тұрғыда зерделеген еңбектердің мән-маңызына үңілуді және өз бағдарымызда ой-пікір түйуді жөн көрдік.

Зерттеушілердің қай-қайсысы да Абайдың қара сөздерін ғылыми тұрғыда зерттеудің бастауы М.О. Әуезов еңбегінен өрістейтінін тұжырымдайды. 1959 жылы жарық көрген М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» еңбегінің «Абайдың қарасөздері» деген бөлімінде ғалым Абайдың толық жинағында, 1890 жыл мен 1898 жыл арасында жазылған бір алуан шығармалары «қарасөз» деп аталатынын, олардың жалпы саны қырық алты бөлек шығарма екенін, оның алты-жеті үлгісі қысқа келетінін (16, 18, 19, 20, 24, 31, 45 сөздері) көрсетеді. Жалпы қарасөздерден мазмұн, тақырып жағынан өзгешерек тұратын - 46 сөз тарихтық мақала-очерк тәрізді екенін, қазақ халқының қайдан шыққандығына арналған, дәлелді, дәйекті, қысқа зерттеу екенін байыптайды. Өзге қырық бес сөздің ішінде көлем жағынан ең мол шығарма, бұрын Абайдың қолжазбаларында «Ғақлиат, тасдиқат» деген атпен бөлекше көшіріліп жүретін дін, мораль мәселелеріндегі, Абайдың бір үлкен ой-толғауы қатарында 38- сөзді атаса, 25-сөзді мысал, өсиет деп көрсетеді. Ал, 37 сөзін «өзгешерек қалыптанған», «тұтас құрылған бүтін шығарма емес», «бір араға бастары құралған афоризм» екенін айтады. 27 сөзді Абайдың өз сөзі емес, аударма ретінде бөлек қарастырады. Сөйтіп, Абайдың анық «қарасөз» атты мұрасы отыз бес сөзден тұратындығын байыптайды [4, 168].

М.Әуезов осы 35 сөзді қарастырып: «Стиль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінше, адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді» [4, 170],-дейді. М.Әуезов «Қара сөздерді» Абайдың өзі тапқан көркем сөз түрі дегенімен, «кейбір сыр-сипаттарына қарағанда, Лев Толстойдың «Круг чтения» деп аталатын еңбегіне ұқсастығын» пайымдайды. Дегенмен, М.Әуезов Толстойдың «оқушыларымен тыныш, тату әңгіме

өткізетінін, сөз бастағанда, әрбір жайлардан өз ойларын келтірмейтінін атап өтеді [4, 170]. Қазірде бұл пікірді ақын қара сөздерін зерттеушілер жиі қайталайды. М.Әуезов Абай қарасөздерінде барлық жайлардан өзі сөз бастап, өзі әңгіме-дүкен құрып отырып, және сол әңгіме үстінде, адамгершілік мәселелерінен: әделет, ақтық, турашылдық, шындықты сүйгіштік, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық сияқты жайларды айтып немесе, осылардай адамдық сипаттың жауы болатын: аярлық, жалғаншылық, бәлекұмарлық, мақтаншақтық, мансапқорлық, өсекші, өтірікшілік, еріншектік әралуан арамтамақтық сияқты мінездердің барлығын айтқанда, Абай сол жайларды тыңдаушының көңіліне, көкейіне қонымды ету жағын, алдымен ойлайтынын пайымдайды. Сондықтан, кейбір қарасөздерінде, бұрынғы өлеңінде айтылатын ойлар, қарапайым, жеңіл, оңай ұғымдармен қайтадан айтылатынын тұжырымдайды[4, 170].

Ғұлама М.О. Әуезов дін тақырыбындағы қара сөздерінің де мән-мағынасын да терең танығанына шүбә келтіруге болмайды. Дегенмен, сол кезеңдегі саяси ахуалдың ғалымның Абайдың діни көзқарастары туралы терең де мәнді ойларды қозғауына тұсау салғаны белгілі. Әйтсе де, М.Әуезов осы орайда: «Оқушы мен көпшілік тыңдаушыларының өз тұсындағы сенім-нанымдарын еске алғандықтан, ақын дін тақырыбын көбірек сөз қылады. Әрине, оның өз нанымы өзгермейді. Сондықтан өлеңіндегі сияқты, дінді адамгершілік моральдің, тәрбиенің қараңғылыққа қарсы, шартты түрдегі өткелі есебінде бағалайды» [4, 170], – деп жазады. М.Әуезов Абайдың барлық қара сөздерін он-он бір тақырыпқа бөліп қарастырады. Абайдың қара сөздеріне тән өмірбаяндық дерек сипатын, халықтарды салыстыруының мәнін ашады. «Қара сөздердің» әзіл, мысқылдық сипатын, ақынның шын сыншыл ойларын танытады.

М.Әуезов ақынның «Үшінші сөзін» тақырып жағынан алып, бөлекше қарастырады: «Бұнда қазақ сахрасын билейтін әкімдер, тергеуші, билер, соттар туралы сөйлейді. Сол күндегі ел тірлігінің қайшылық, ауыртпалықтарын молайтып отырған патшалық аппараты туралы да ой қозғайды. Ел ішіндегі дау оңай шешілу үшін, әделетпен аяқтау үшін, патшалық өкіметі сайлаумен қойып жүрген билер болмаса екен дейді. Оның орнына третей билікті ұсынады. Абайдың осы пікірі Герценнің «Былое и думысында» жазылған, соттар турасындағы пікіріне өте дәл келеді. Бұл жөніндегі Абайдың кемшілігі, қаталығы Шоқанның бір қаталық пікірімен үйлес келеді. Екеуі де ендігі билер ауыспайтын өмірлік би боп сайлансын дейді. Бұл ескі феодалдық қалыпқа тартар еді» [4, 172]. Әрине, ғалымның бұл көзқарастарын заманауи деңгейде жаңаша қарастыру қажеттігін пайымдауға болады.

Ғалым ақынның сын сөздері қатарында «Төртінші сөз», «Бесінші сөздерін» ал сол сын ойлары мен үгіт, өсиет сөздері қайталанып келіп отыратын қара сөздерінің тобын да атап көрсетеді. Сын, үгіт, өсиет сөздер қатарына «Алтыншы», «Сегізінші», «Тоғызыншы», «Онныншы», «Он төртінші», «Жиырма үшінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Отыз тоғызыншы», «Қырқыншы», «Қырық бірінші», «Қырық екінші» сөздерін жатқызады. Ел жайын, бірлігін, болыс-билердің, ел билеуші әкімдерінің келеңсіз мінез-құлықтарын кекесін-әжуа еткен сөздер қатарына «Қырық үшінші сөз» сияқты үлкен бір топ сөздерін атайды. Ақынның ел мінезіне күйініп, шамырқана толғанып, жалған мінездерді «ащы сия, улы тілмен» осып, сынап айтқан, ащы сатираға құрылған «Тоғызыншы сөз», «Он төртінші сөз», «Жиырма үшінші сөз», «Жиырма алтыншы сөз» аталатын сөздерін жатқызады. Ал, жоғарыда аталмаған «Жиырма төртінші сөзінде» мақалдарды шенесе, аталған «Отыз үшінші сөзінде» ел мінезіне сын айтылады, еңбек адамын бұзып, аздыратын жаман қылық, әдет-салттарды сынағаны көпшілікке белгілі.

Ал М.Әуезовтің көрсетуінше, халық басындағы қоғам ішіндегі ауыртпалық күйдің бәрін теріп көрсететін осы топ сөздердің бір алуаны – «Қырық екінші сөз» жұмыссыздыққа арналады. Осы бір топ сөздердің ең соңғысы – «Қырық үшінші сөз» – алғашқы жолдарында Абай санасындағы дуализмді көрсеткенмен, педагогикалық, психологиялық үлкен жүйрік ойды танытады. [4, 173]. Алайда, ғалым Абайдың қара сөздері ішіндегі көлемдісі ретінде осы

«Қырық үшінші сөзді» көрсетеді. Ақынның «Жетінші сөзі», «Он бірінші сөзі» тақырып оқшаулығымен ерекшеленетінін көрсетеді. Ақынның «Жетінші сөзі» жас бала психологиясына, тәрбиесіне қатысты, тәрбиенің бұзылу себептерін талдаған сөз болса, «Он бірінші сөзі» ел ішіндегі ұрлық-қарлықты қоздатып, соған өздері жолбасшы болып отырған ұлықтарға қарсы айтылған сыншыл ойын ұқтырады.

М.Әуезов: «Қарасөздердің ішіндегі тағы бір қайталай түсетін тақырып дін мен мораль, тәрбие жайларын қозғайды. Олар:12, 13, 27, 35, 36, 38 және 45 сөздерде. Осы сөздердің кейбірінде Абай, құдайға құлшылық етудің мәнін айтып, иман жәйін сөз етеді. (12,13 сөздер). Бірақ, сол мұсылманшылықтың анық діндік үгітін айта отырып, Абайдың өз оқушысына жеткізбегі-адамгершілік өсиеттер болады. Сол адамгершілік қасиетті адам өзінің жаратылыс сырымен қоса бағалап, түсінсін деп ойлады. Сондай түсінік адамды адамгершілік биік сатыға көтереді дейді. Осы ойына тірек , дерек етіп-(27сөзінде) әдейі ұстаздық, тәрбиешілік ниетпен Сократ сөзін береді» [4, 173]. Демек, М.Әуезов бұл тұста да, жоғарыда ескергеніміздей, кеңестік жүйенің тосқауылы салдарынан, Абайдың дінді адамгершілік жолына бастайтын тәрбие құралы сипатында ғана танығанын «пайымдаған» болады. Дегенмен, Абайдың «Отыз бесінші», «Отыз алтыншы» сөздерінде қазақтың «дін күтушілерін, сол дін жолының өзіндегі өрескел мінді мінездерін шенегенін» жоққа шығармайды. Ақынның осы топтағы көлемі мен мазмұны бойынша ең үлкен орын алатын «Отыз сегізінші сөзі» – «Ғақлиат-тасдиқатта» Абайдың аят, хадистерден цитаталар келтіріп сөйлейтінін, жазу тілінің, басқа қарасөздердегі анық қазақтық түрін өзгертіп, кітапшылап (түрікше) тың үлгі, стиль іздейтінін пайымдайды [4, 173]. Абайдың «Қарасөздердегі» тілді қолдану, стилін байыту ерекшеліктерін ерекше атайды.

М.Әуезов Абайдың «Отыз сегізінші сөзіндегі» жаратылыс игіліктерін «Адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік» деп ой түюін құптамайды. Жаратылыс диалектикасына қайшы келетін теріс пікір сипатында тұжырымдайды. Мұның себебі де сол кеңестік тоталитаризмнің салдары екені белгілі. Бұл жөнінде көрнекті абайтанушы Ж.Дәдебаев: «Ақынның «үш сүюінің» басында Алланың адамды сүюі тұрғанын М.Әуезов көрмей, білмей қалған жоқ. Көрді де, білді де. Заман талабы, уақыт тезі М.Әуезовті ақын өлеңіндегі «әділетті» сөзін жеке бөліп алып, оның лексикалық, грамматикалық мағыналарының мәнін ашпай қалдыруға, қатыстық сын есім емес, тура толықтауыш қызметін атқарушы зат есім ретінде қабылдауға, басқаларға осылай түсіндіруге мәжбүр етті. Заманның, уақыттың талабын осылай қанағаттандыруға тура келді» [5, 119]. Шынында, қазіргі уақыттағы жаңаша танымымызда Абайдың «әділет туралы ілімі», «адамгершілік туралы ілімі», «толық адам туралы ілімі» мен «имани гүлі» ұштасып жатқаны жайындағы білім қорлары Абайтану әлемінде ғылыми айналымға енген тұрлаулы теориялық тұжырым болып қалыптасты.

2005 жарық көрген Абай шығармаларының екі томдық толық жинағында ақынның қара сөздеріне қатысты: «1957 жылғы екі томдық Толық жинақты баспаға дайындау барысында Мұхтар Әуезовтің басқаруымен қолжазбалар мен бұрынғы бұрынғы басылымдар жан-жақты мұхият тексеріліп зерттелді. Абай шығармаларының текстерін бастыруда орын алып келген олқылықтар түзетіліп, әсіресе қара сөздерінде дұрыс оқылмай жүрген бірталай сөздер қолжазбаларды салыстыра тексеру нәтижесінде анықталды» - деген мәлімет келтіріледі [6, 4-5].

Және Абайдың қырық бес қара сөзінің жариялану тарихы ақынның қара сөздеріне Ж.Ысмағұлов, М.Мырзахметов жазған түсініктемеде көрсетіледі. Мәселен, «Бірінші сөздің» тұңғыш рет 1916 жылы Орынборда шығарылған «Абай термесі» атты жинақта (бастырушы Әбіш Саматұлы) алғысөз ретінде жарияланғаны, сонсоң 1939-1940 жж.екі томдық толық жинақтың II томына (1940) енгізілгені, содан бергі басылымдарда қайталанып келе жатқаны және Мүрсейіт қолжазбасында 23-сөз болып көшірілгені туралы тағы басқа да мәліметтер бар [7, 283].

Бұл мәліметтерді келтіріп отырған себебіміз, Абайдың «Қара сөздері» сонау 1916 жылдан баспа бетін көріп, жариялана бастағанына, томдарына енгеніне қарамастан, М. Әуезов және басқа да абайтанушылардың проза түрі, көркем шығарма санатында оны танитындығына қарамастан, 46 сөзден тұратын ақын шығармасының «Қара сөздер» деген аталымының баспасөз бетінде, зерттеушілер еңбектерінде де әрқилы жазылып келуі де, бұған қоса жекелеген сөздерді санмен белгілеп, оларды зерттеу мақала, еңбектерде «Қара сөздер» дегенді «ҚС» деп қысқартып жазу да келісті емес екенін айтып өтуге тиістіміз. Біздің пікірімізше, егер «қара сөз» тұтас мәтін ішінде «проза» деген ұғымды берер болса, алдыңғы нұсқаны ескерген жөн болар, ал жалпы Абайдың проза үлгісінде жазған шығармашылық еңбегінің аталымы (заглавие) бұдан былайғы жарияланымдарда «Қара сөздер» деген атпен танылса құба-құп болар еді демекпіз. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының «Шығармаларының екі томдық толық жинағында» (Жазушы, 2005) «Қарасөздер» болып берілген [7, 89].

Көрнекті әдебиет тарихшысы Х.Сүйіншәлиев Абайдың «Қара сөздерін» зерделегенде, ғұлама ғалым М.Әуезовтің ой-пікірлерін ерекше бағалайды. «Абайды зерттеу ісі қазір тек қазақ ғалымдарының ғана шұғылданар ісі болмай, бүкіл жер жүзі ғалымдарының төл ісіне айналып кетті. (Бұл пікір 1995 жылы ЮНЕСКО-ның Абайдың туғанына 150 жыл мерекесіне байланысты.-Р.Ә)» [8, 21], – деп Абайтанудың қанатын кең жая бастағанын меңзейді.

«Абайдың қарасөздері мен нақылдары – ақын шығармашылығының елеулі саласы, өлеңдерімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалар» [8, 21]. Бұл сипатты пікірді өзге абайтанушылар да айтады. Әдебиет тарихшысы Х.Сүйіншәлиев: «Сонымен бірге, әдеби жаңа түр, алғаш көрінген проза, публицистика. Ақынның тереңнен толғаған озық ойларының туындысы. Өлеңдерін туғызған тарихи әлеуметтік жағдайлар қарасөзінің тууына да себепкер» [8, 21],-деп жазады. Абайдың қара сөзге бетбұруының заңдылығын пайымдайды. Х.Сүйіншәлиевтің Абайдың «прозаның қолдануға ыңғайлы, жетімді түрін іздестіргенін» пайымдайды. «Құлаққа жеңіл, жатқа айтуға да көнерлік; сол тұстағы қауым талғамына сай өзіндік стиль тапты» [8, 22] дегені шартты пікір болса керек. Өйткені, А.Байтұрсыновтың қара сөздерді ұғудың қиындығы туралы айтқан сөзі бар. А.Байтұрсынов: «1903-жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөздерінен басқалығы сонша әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосырқап отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайыра оқыса да түсіне алмайды.

...Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда.

Не нәрсе жайын жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын, сынақ болып табылады.

Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды, Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік, артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған» [2, 217], – деп тұжырады. А.Байтұрсыновтың осы байламдарына қарағанда, Абайдың «Қара сөздері» М.Әуезов айтқандай, «проза түрі» немесе Р.Сыздықова айтқандай, «публицистикалық прозаның бастауы» ғана емес, өз кезеңі үшін, Абай өмір сүрген заман оқырманы үшін қазіргі уақытта «интеллектуалды проза» аталып жүрген «парасатты прозаның» бастауы болды ма деген ойға да қаламыз.

Абайдың «Қара сөздер» атты прозалық шығармасы туралы М.Әуезовтен кейін осынша толымды, дәйекті, байламды тұжырымдар жасаған бірден-бір табанды зерттеуші Х.Сүйіншәлиев екенін ескеруге болады.

Абайдың қара сөздерінің жанрына нақты қатысты сүбелі еңбек сипатында Ж.А. Шойынбеттің «Абайдың қара сөздерінің жанрлық және стильдік ерекшеліктері» атты кандидаттық диссертациясын [9, 31] атауға болады. М.Әуезовтің Абайдың қара сөздерін сюжетті шығарма емес, мемуар емес, көркем сөз түрі, ойшылдық, сыншылдық, адамгершілік мәселелеріне арналған өсиет тәрізді деп танығаны барлық зерттеу еңбектерде қамтылады. Дегенмен, зерттеушілер де, диссертация авторы да, біз де «Абайдың өзі тапқан біралуан көркем сөздің түрі» деген М.Әуезов толғамына ойлана қарасақ, жанры жайлы қандай ой түйер едік?

Қорыта айтқанда, Абайдың өсиет-ғақлия, тастих немесе философиялық трактат, нақыл, тұспал сөз (афоризм), диалог-кеңес, монолог-толғаныс мазмұнды, дүниеге көзқарастарын білдіретін эссе сипатты, публицистика сарынды, публицистикалық сын-сатира, очерк, мақала, памфлет жанрларының бастауы болған, көркемдік сипатқа кейбірі диалогқа құрылған әңгіме, шешендік үлгіге ие сөздері мен көркем дидактикаға құрылған сөздері бар екенін ескерсек, 45 қара сөзіне тән лаконизм, риторикалық сауал тәрізді стильдік сипаттармен қоса, эссе жанрына тән субъективтілік, бірінші жақтан баяндау, өз пікірін өзгеге таңбау (бірінші сөзінде), көңіл-күй құбылыстарын баяндау, еркін баяндау, ой еркіндігі, шегіністер мен толғаныстарға орын беру сипаттары танылады. Егер біз, Абайдың қара сөздерінің жалпы сипатын прозалық жанрға, соның ішінде текаралық жанрдың эссе түріне жуықтататын болсақ, әрі жанрдың сабақтастығы мәселесін жадымызда ұстайтын болсақ, М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» еңбегіндегі «Абайдың қарасөздері» аталатын мақаласындағы астарлы ойларының сырына жаңаша таным тұрғысынан үңілер болсақ, құнды пікірлерін сараптап, саралай алсақ, ақын шығармашылығындағы тек пен түрге қатысты шығыс, орыс әдеби дәстүрлерімен сабақтастықты, проза түрі сипатындағы құндылықтарын да танимыз. Ол құндылықтар – Абайдың әрқилы жанр үлгісінде бой көрсететін «Қара сөздерінің» көркем композицияға құрылған бүтіндігі, эстетикалық тұтастығы, шымыр да көркем поэтикасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник. 4-е издание – М: Высш. шк., 2005 – 405с.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу/Құраст. Р. Нұрғалиев.-Алматы: Жалын, 1991.-464 б.
3. Шмид В. Нарратология. - М.: Языки славянской культуры, 2003. - 312 с. / URL: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/shmid-narratology.pdf>
4. Әуезов Мұхтар Омарханұлы. Әр жылдар ойлары:[мәтін]=Мысли разных лет:қазақша және орысша жазылған зерттеу мақалалар/жалпы ред.басқ. Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 556 б.
5. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі.-Алматы: Қазақ университеті, 2014.-238 б.
6. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.- Алматы:Жазушы.- Т.1:Өлеңдер мен аудармалар.-2005-296 б.
7. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер.-Алматы:Жазушы.-2005.-336 б.)
8. Х. Сүйіншәлиев «Абайдың қарасөздері мен нақылдары» //Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар/құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.- Алматы: Қазақ университеті, 2015.-Б. 19-33.
9. Ж. А. Шойынбет «Абайдың қара сөздерінің жанрлық және стильдік ерекшеліктері». Фил.ғыл. канд. Дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация жұмысы. Ғыл. жет. фил.ғыл.док Мырзахметов М. - Алматы 2004.

Кыяхметова Ш.А.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.*

Джакыпбекова М.Т.,

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.*

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ПЕЙЗАЖ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Уақыт пен халық сынынан өткен М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы және осы қайталанбас туынды жазу барысындағы ұлы жазушының ұланғайыр еңбегі мен ғажайып шеберлігі жайлы толғаныстар ғасырымыздың орта шенінде бастау алып еді, әлі өз арнасын кеңейтіп жалғасып келеді. Романмен жарыса шыққан алғашқы бағамдаулар тек өз тілімізде ғана емес, өзге тілде де жарық көре бастады. Осынау жарты ғасыр уақыт ішінде М. Әуезовтің сырлы суреткерлігі мен дара дарындылығы жан-жақты ашылып келеді. Десек те, ол туралы айтылар сөз алда. Оның шығармашылық шеберлігінің ашылмаған сан қырлы иірім, құпиялары әлі де өз оқырмандарымен қауыша алмай жатыр десек артық айтпағандық болар деп ойлаймыз.

Көрнекті ғалым Р.Бердібаев «М.Әуезов -халқымыздың ең таңдаулы табиғат жыршысы» деп, үлкен баға берген екен [1, 92]. Бұлай айтуына себеп болған көркем прозаларындағы пейзаждың классикалық үлгілері болып табылатын тамаша табиғат суреттері, оны берудегі жазушы қаламының құдіреттілігі.

А.Байтұрсынов: «Кез келген орта сияқты қазақ даласы да жүздеген жылдар бойына өзінің табиғатына лайық ұлы перзенттерін туғызып келеді» [2, 123] деген екен. Байқап отырсақ, М.Әуезов қаламына тиек болған Шыңғыс тауы әлемге бірін-бірі танытқан екі ғажайып тұлғаны өмірге әкелген екен. Осы қасиетті өлкенің сұлу табиғатын қос ұлан өз туындыларына Темірқазық етіп алып, ыстық перзенттік сүйіспеншілікпен жырлап өткен.

М.Әуезов табиғат құбылыстарын, бір жағынан, таза пейзаж тұрғысынан келтірсе, екінші жағынан, көркемдік әдіс ретінде пайдаланады. Адам образын келтіруде мінез – құлқын, психологиясын, көңіл-күй толғанысын портретін ашуда қолданылады. Сонымен қатар оқиға мен табиғатты біртұтас бірлікте қарастырады. Шеберлігі сонда, табиғат көріністерін өте сарандықпен енгізеді және ретті жерінде жымдастыра келтіреді.

Ғалым-зерттеуші А.Нұрқатов: «М.Әуезовтің қолдануында пейзаж оқиғаның болған орны мен мезгілін дәл көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге, ол әрқашан адамдардың характерлерінің типтік сипаттары мен олардың өзара қатынастарын мейлінше мол ашуға да қызмет етеді» [3], - дейді.

Көркем әдебиет, әсіресе сюжетті, эпикалы ұзын ырғақты шығармалар табиғат суретінсіз болмайды. Шығармада пейзаж орналасып отырылуы ол туындыға әдемілік көрініс береді.

М.Әуезов осындай көркемдік әдісті романының бүкіл өнбойында пайдаланып отырады. Роман жас Абайдың туған дала туралы уыз ұғымымен басталады. Үлкен өмір жолына аяқ бпсқалы тұрған Абай көңілі қандай таза болса, табиғат-ана құшағы да соншалық жаймашуақ маужыраған, мамыржай жайдары боп көрінеді. Шәкірт баланың көңілінің таза

кезінен бірге суреттелген табиғат аясы Абай есейген сайын бірге толысып, бірге құбылып, бірге жанданып, жауынды жел, ысқырынған аяз, боранды дала, сүреңсіз күз, ақ шапақты таң, балбыраған жаз, құлпырған көктем болып қатар беріледі.

М.Әуезовтің осы романды жазуға біраз ғұмырын арнағандығы баршамызға мәлім. Көркем дүниенің өмірге келуі үлкен толғақты қажет ететіндігі де айқын. Шығарма желісіндегі әр эпизод, әр деталь, әр кейіпкер қашан қалай орналасуы керек, оны қандай көркемдік әдіспен жеткіземін деген сұрақ төңірегінде М.Әуезов те көп ой толғаған, оны өз естелігінде айтып та кеткен. Сол естелігіне сүйенер болсақ, роман жазуға даярлық үстінде алдын ала табиғат көріністерін қашан, қалай енгізу керек деген мәселелерді ескеріп отырған екен. Мысалы, кейіпкер образын ашуда, портретін жасауда, олардың көңіл күйі мен сезімін беруде белгілі бір оқиға алдында табиғат суреттерін қалай, пайдалана керек екендігіне алдын-ала әзірлік жасаған. Абайдың рухани толысу жолын көрсету әрдайым табиғат тылсымын пайдаланған. Абай мен Павловтың кездесуін жазар алдында: Ертіс жағасы, бейуақ, қала көрінісі, Абай психологиясы деген кітапшасындағы алдын-ала әзірленген түртпелерді пайдаланған. Енді осы түртпелер романында қалай көрініс тапқан: «... Тағы бір шақта сол түн мұнары қоршап тұрған, бірақ айқын белдің ар жағынан сібірлеп ақ шапақ білінеді. Тез өзгеріп, түн жиегін түре серпіп, тамаша ашық мамыр майының аспаны білінгендей. Сүттей таза аспанды, кең әлемді таң шапағы сәл қызғылт сәуле нұрланып келе жатқандай...» [4, 85]. Автор Абайдың Павловпен кездесуін осындай сәтте алып, оның рухани өсуін психологиялық параллелизм тұрғысында өте шеберлікпен көрсетеді. Осы бейуақ, үңір кезеңін суреткер жиі пайдаланған. Роман басында Абайдың әжесі мен анасына ертегі тыңдап, біруақ ойға түсіп, қиял кезіп кететін кезеңі де осы мезгіл [4, 69]. Тағы бірде, әжесі Құнанбай мен Бөжей арасындағы араздықтың арты тынышталған тұста Абай тағы да табиғатпен тамырласып кетеді... Кейде бір іші пысып, жүдеу тартса, немесе бір нәрсеге ырза боп, көңілі өрбісе, осылайша жалғыз кетіп қалушы еді... Күн кешкіргенмен әлі батқан жоқ екен. Қала желкесіндегі әсем таудың қарағайлы жотасында қызыл арай сәуле бар... Бүгін Абай көңілі дүниенің бар көрінісінен бітім, жарастық іздеген бір мейірімділік халінде [4, 85]. Автор Абайдың гуманистік мінез-құлқының қалыптасуы табиғаттың бірлігімен ашық көрсетеді. Абай өміріне із қалдыратын оқиғаларды суреттегенде жазушы іңір кезеңін алуға тырысқан: «Іңір кезеңі, күн мен түннің ауысар шағы, тыныштық толас тапқан мезет. Батар күнмен бірге өкініш пен үміт, мұң мен нала, сезім мен қиял арпалысқа түсіп, адамды алыс армандарға жетелейтін тылсым тыныштыққа бөлеген уақытын бір мезгілі. Осы бір кезеңді жазушы шеберлікпен шығармасына қиюластырып әкелген... Ымырт тақау сияқты. Самамырай бастағаны ма, жоқ батар күннің жауын бұлты арқылы себездегені ме, әйтеуір батыс жақта, көкжиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар. Сөнер үміт, үзілер тірліктей, жүдеп, талмаурап жатқан соңғы сәуле. Сөнер үміт, үзілер тірліктей, жүдеп, талмаурап жатқан соңғы сәуле. Аздан соң ол да сұлдері азайып барып, бәсеңдей берді. Сарғыш сәуле сұрғылт тартты. Тағы бір сәттен соң күңгірттене барып, қара-қошқыл қызғылт реңге кірді. Көгілдірленіп барып, мұңды, қоңыр аспанның түн мұнарына жол берді...» [4, 303]. Осы кеште Абай Тоғжан боп келген Әйгерімімен жолығады. Абайдың бүкіл өкініш-наласы, үміті, қуанышы қоңыр кеш арқылы беріледі. Автор болар оқиғаға оқырманды алдын-ала дайындайды. Соның нәтижесінде Табиғат-Оқиға-Адам бірлікте, біртұтас қамтылады. Кейіннен Үмітей-Өмір, Мәкен-Дәрмен оқиғалары да осы әдіспен беріледі. Ә.Байтанаев сөзімен айтар болсақ: «М.Әуезовтің пейзаждарынан үш түрлі қасиет көруге болады:

- А) пейзаж образ әрекетіне араласады;
- Ә) не ол әсерлі, әдемі сурет болады;
- Б) не ол философиялық қорытынды жасайды.

Араға талай жылдар салып, Абай мен Әйгерім сезімі де жұқарады. Оған себеп: Абайдың Салтанатпен сырлас болуы. Осы оқиғаны естіген Әйгерім сезіміне жарықшақ түседі. Оның қызғанышын, қорлануын азушы былай суреттейді: «Әйгерім ағарып атқан таңның түңлігі

жабулы үйге сәл ғана көкшіл тартып кірген сәулесімен ақшылданып сазара түсті... Салқын атқан таңға қарай жүз берді». [4, 434]. Ал роман желісіне қарар болсақ, Абайдың Тоғжанмен табысып, махаббат басына батқан уақыты да таң алдында болып еді. Тоғжан боп келген Әйгерімнен айрылуы да осы мезет. Таң тек бақыт үшін ғана емес, қайғы мұңын да арқалайтындығын жалаң түрде емес Абай сезімі, көңіл-күйі, қайғысы арқылы суреттейді. Адам тағдырын табиғат құбылыстарымен араластырып, біріктіріп жібереді, табиғат кейіпкердің ішкі дүниесіндегі психологиялық алайтұлей толғанысына дәлме-дәл ұштасады».

Зерттеуші ғалымдар пікіріне сүйенер болсақ, Әуезов күзді бергенде адам тағдырымен бірге алып, өмірдің жылжып өтіп бара жатқаны, алдағы қызығы таусылған мұңлы ауыр күндерге дайындық сілтеме іспетті келтіреді деген ойлар айтады. Бұл пікірдің дұрыстығына шүбә келтіре алмаймыз. «Абай аға» деп аталатын екінші томның алғашқы тарауы: «Күз аспаны күңгірт, бұлынғыр. Ауда дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айырылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды...» деп жыл мезгілінің сүреңсіз бір кезеңін суреттеуден бастайды. М.Әуезов күзді осындай кейіпте суреттеуде екі түрлі ұғым береді: бірі Абай көтерген әлеуметтік астар болса, екіншісі Абай өмірінің көктемі, жазы өтіп, күзі келгендігін білдіру. Жазушы күзді осылай суреттей келе, Абай аузына: «... барды жұлқып тастап, басқаша дүниеге кіріп, кірісіп кетем деуге мезгілім кеш тартыпты» деген сөзді салады. Солай ете отырып, адам характерін жасайды.

«М.Әуезов шығармаларында табиғат көріністерінің берілуі – оның суреткерлік шеберлігін танытатын бір қыры. Пейзаждық суреттеуді азушы шығарманың композициялық шешіміне қатыссыз өз алдына дара мәселе деп қарамайды, қайта оны кейіпкердің көңіл-күйін, іс-әрекеті мен мінез-құлқын тереңдетіп айқындау үшін пайдаланады. Роман желісінде Абай өмірінің көктемі, жазы, қысы осы әдіспен берілген. Роман басында Абайдың жаңа өмірге аяқ басуын жыл басы – көктеммен бірге берсе, роман соңында Абайдың өмірден өтуін күз кезіне алып келеді. Абайдың дүниеден өтуінің өзін де табиғатпен тығыз байланыста көрсетеді. М. Әуезовте табиғат пен оқиға немесе табиғат пен кейіпкер арасындағы бірде астастырыла, жымдастырыла берілсе, бірде кереғар (контраст) беріледі. «Бүгін де күз аспаны күңгірт, айнымалы ала бұлт болатын. Абай мен Әйгерімнің бұл кезде тіккен үйлері «қоңыр үй» деп аталады. Күз кезінде тігілетін күзектік жай... Кеше Мағаштар әңгімесін естігелі түн бойы Абай аунақшып, күрсініп қапаға түскен. Кәзіргі күн райы да күңгірт көңілдей. Адамды жүдетіп, тонап, ұдайы иықтан басып тұрғандай. Сол үшін де Абай тым құрыса қиялымен басқа өмірге, өзі сүйген басқаша көңіл мекеніне кетуге тырысады. Пушкинмен сыр қосып жүдеген көңіл жұбаныш іздейді. Жаратылыстың әрбір құбылысын роман желісінде идеяға сай келетіндей етіп қатарластырып өріп отырады. Кейіпкер көңіл-күйі бөлек өрілмейді. Осы жағынан келгенде табиғат құбылыстарын кейіпкер күйімен жақын байланыстырудың қас шебері.

Күздің сұрықсыз, бұлынғыр суреттері көңілсіз оқиғаның болатынын алдын-ала білдіріп отырады. (Еңлік-Кебек еске алу кезеңі, Абай өлімі, Мұсақұл соғысы, т.б.).

Табиғат пен оқиға, немесе табиғат пен кейіпкер арасындағы бірліктің контраст арқылы берілуі де романда жиі кездеседі. Роман басында Қодар мен Қамқа оқиғасы айтылады. Оқиға трагедиямен аяқталады. Бір таңқаларлық жай автор осы қанды оқиға болған мезгіл етіп дүниенің бәрі жаңарып, құлпырып тұрған көктем кезін алады. «... Жарқыраған май күні бір түрлі боп нұрланып, тамылжып тұр. Аспанда ұсақ қана ақ мамық бұлттар қалқиды. Айналадағы жазық пен төбешіктің бәрі де алқара көк. Қызғалдақ, жауқазын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, көкшіл түстермен құлпырып жайнайды» [4, 23]. Осы жолдарды оқығанда оқырман адам сезіміне әсер етерлік қуанышты жағдай болатындай әсерде отырады. Бірақ жағдай мүлдем басқа арнаға ауысып кетеді. «Әлдекімнің рақаты, әлдекімдердің қызығы, сайраны үшін болар. Жалғыз-ақ мынау екі қаралы үшін ол жоққа тән» деп болар сұмдықтың жақындағанын сездіреді. Тамаша табиғат аясында да жауыздық істелетінін үлкен

реалистікпен суреттейді. Сол сияқты Әбіштің өмірден өтуі де контраст арқылы беріледі. Жалпы, өлім батыр күнмен таласа келеді. (Бөжей өлімі). Ал Әбіш таң алдында үзіледі. Таң – өмір жалғасы. Әбіштің таң алдында өтуі – бір өмір үзілгенмен, оның жолын жалғастыра өрендер бар, өмір жалғасын табады деген ұғымды береді. Осындай әдіс-тәсілдер шығарманың мазмұндық, көркемдік сапасын арттыра түседі.

Романда жер, тау, су, қыстау, жайлау аттары өзгеріссіз сол қалпында алынып, оқиганың солармен бірлігін танытады. Ералының кең жазығын аралап жүреген Абай Ақшоқы биігіне келгенде Еңлік-Кебек тағдырын еске алып, қасындағыларға тебірене, толғана отырып айтып береді. Осы әңгімеден кейін «Еңлік-Кебек» дастаны дүниеге келеді. Табиғат айдын біресе мысын басып, жер етеді, бірде күш, жігер, қайрат береді, бірде терең толғанысқа жетелейді. Автор пейзаждық көріністі көбіне Абайдың қабылдауы арқылы береді. Абайды тебірендіре, толғандыра отырып, негізгі тақырыптарға ауысуға дайындық жасайды.

Автордың табиғат көріністерін қолданудағы ендігі бір табысы – кейіпкер портретін жасауда пайдалануы. Тоғжан портреті «... толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың жіпжіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр» [4, 109] немесе «... ақ етің аппақ екен атқан тандай» [4, 115]. Әрине бұл ауыз әдебиетіндегі теңеу, бірақ соны жазушы прозаға иіп әкеп, өте шеберлікпен қиюластырып тұр. Құнанбай портретін берерде: «қазіргі түсі қыраулы қыстай, жат сезіліп» немесе «алыс, биік сықылды, қатқыл суық ызғарлы сезілетін Құнанбай деген мырза» деген сөз орамдарын пайдаланған. Әйгерім портреті: «ақша қарға аунаған қызыл түлкідей».

М.Әуезов кейіпкер портретін біреуде ғана емес, мінез-құлқын ашу үшін де табиғат көріністерін ұтымдылықпен пайдаланады. Жұманның мылжыңдығын, Тәкежанның сараңдығын, әкесінің қаталдығын, Базаралының азаматтығын, Мағыштың махаббатқа адалдығын ашып көрсетуде де пейзажды қиюластырған.

Роман басында Абайдың елге оралуы көктем кезінде болады. Осы мөлдіреген табиғат роман соңында ақ қар астында ақ кебінге оранған өлік секілді суреттеледі. Туған даласын өзінің уыз махаббатымен сүйген жас шынар құлады. Өмірден Абай өтті. Жас шынар – ел баласы, ел қамқоры бола білген Абайдың символикалық бейнесі. Жазушы осы символиканы образ арқылы Абайдың бүкіл ғұмырын, еңбегін, шығармашылық өмірін, қайталанбас тұлғасын көз алдымызға елестетеді. Бұл жазушының қас шеберлігін көрсетеді.

Түйіндей айтар болсақ, М.Әуезов табиғат көріністерін шығармасында сараңдықпен пайдаланған, бірақ өте ұтымды пайдаланған. Табиғатты жалаң түрде суреттемей, адам-табиғат-оқиға тұтастығын сақтай отырып өрнектейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бердібаев Р. Мұхтар шыңы. – Алматы: Ғылым, 1972 ж.-217 б.
2. Байтұрсынов А. Ақжол, Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1998- 464 б.
3. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Искандер, 2010 ж. – 321 б.
4. Әуезов М. Абай жолы. Роман - эпопея. 1-4 том. adebiportal.kz.
5. Мәдібаева Қ., Мүлік Д. Қазіргі қазақ әдебиеті.- Талдықорған: ЖМУ, 2017.- 268 б.
6. Сыдықов Т. Сұңғыла суреткер һәм көркемдік шындық диалектикасы. Монография .- Талдықорған: ЖМУ баспасы, 2012.- 342 б.

Меруерт Советова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: sovetova-m@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: Темірболат А.Б.
филология ғылымдарының докторы, профессор

М.ӘУЕЗОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Көркем әдебиеттің басты тартымды белгілерінің бірі – оның адамның ішкі әлемінің құпияларын ашуы, рухани қозғалыстарын күнделікті, қарапайым өмірде адам жасамайтындай дәл және айқын білдіру қабілеті деп түсіндіріледі. Психологизмдегі ескі (өткен) әдебиеттің ұзақ тарихи өмірінің құпияларының бірі: адамның жаны туралы сөз болғанда, ол әр оқырманмен өзі туралы сөйлеседі. Яғни, кез келген оқырман шығарма барысында өзің көре алуы мүмкін немесе кейіпкер мінезінен өзіне жақын қасиетті таба алады.

Әдебиеттанудағы «психологизм» деген атауға нақты да толық жауап беру күрделі ғылыми мәселе болып табылады. Психологизм мәселесінің қазіргі әдебиеттегі жай-күйіне тоқталмастан бұрын, әлем әдебиеттануындағы бұл мәселе жөніндегі негізгі анықтамаларға тоқталып шықсақ: «Әдеби терминдердің энциклопедиясы мен түсіндірмесі» сөздігінде: «Әдебиеттегі психологизм – шығарманың эстетикалық әлемін құрайтын кейіпкерлердің ішкі ойын, толғанысын, рухани күйзелісін терең әрі детальді түрде бейнелеу»- десе, орыс «Әдебиеттану сөздігінде»: «Психологизм – адам психологиясын тұлғаның қимылындағы, іс-әрекетіндегі импульстер мен стимулдардың жиынтығы ретінде қарайтын әдеби талдаудың түрі» деп көрсетілген. С.Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде»: «Психологизм – психикалық, жан күйзелістерін терең суреттеу», – деп қысқа да нұсқа анықтама берілген.

Прозадағы психологизм мақсаты – кейіпкердің сезімі мен эмоциясын, оның ішкі жан дүниесін, күйзелісі мен толғанысын толық та терең бейнелеу. Бұл туралы В.Хализев: «Адамның ішкі әлемі, оның ішінде оның ниеті, ұмтылысы, саналы сезімдері, сондай-ақ бейсаналық саласы шығармаларда әртүрлі жолдармен беріледі» деп жазған болатын.

Психологизмнің ХХ ғ. көркем әдебиетінде күшеюі, эстетикалық тұрғыдан жетілуі заңды құбылыс. Сол дәуірдегі қоғамдағы әлеуметті өзгерістер әдебиетке де әсерін тигізді. Формаларды пайдалана отырып әдебиет күрделі психологиялық күйлерге, интуициялық мәселелерді шешуге, жеке адамның ішкі сезім құбылыстарын зерттеуге мүмкінді алды. Рухани өмір қайшылықтарын, адам жанының диалектикасын зерттеуге алғашқы қадам жасалына бастады.

Қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселесін жете зерттеген әдебиеттанушы, профессор Б.Майтанов: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол күрделі мәселе» – деп баға береді.

Көркемөнер – ой мен көңілдің ажырамас одағы. Әрбір туынды онда бейнеленетін өмір суреттерінің толымдылығы және шынайылығымен бағалануға тиіс. Көркемдік – шынайылық болса, оны ұғындыратын әрі ұғатын адамдар жалпы үрдістерден өзге жеке сезімдік әуендерді тыңдауға бейім. Сондықтан, көркем шығармадағы өмір шындығының ең жоғары деңгейі психология заңдылықтарымен сабақтас. Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен – психологизм.

Психология немесе жантану ғылымының пән сөздерін әдеби талдауда қолданған ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы. Ғалым әдебиетті жан-жақты зерттеп, сөз өнеріндегі жанрлардың әрқайсысына ұлттық танымға сәйкестендіріп әдеби атау берген. Ол психологиялық прозаның жанрлық, стильдік ерекшеліктерін айқындайтын теориялық тұжырымдарын «Әуезе яки әңгіме түрлі сөздер», «Толғау түрлері» атты тарауларда көрсеткен:

«Психологизм поэтикасының түп-тамырына үңілер болсақ, сөз өнері өлкесінде жеке адамның ішкі сезімдерінің сыртқа шығуы – толғау жанры (XV ғасырдың орта тұсы) арқылы жүзеге асырылғаны белгілі».

Бүгінгі қазақ әдебиетінің қай жанрына көз тастасақ та, оның кәсіби деңгейінің өскенін, өмірлік ақиқатты өнерлік мұрат деңгейіне көтеруге атсалысып жатқан жазушыларымыздың ізденіс үстінде жүргендігін көруге болады. Мысалға, XX ғасыр басында дүниеге келген роман жанрының өзі бүгінде жоғары деңгейге, кемелдікке жетті.

Мұндай кемелдіктің түп-төркіні М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Б.Майлин секілді қаламгерлеріміздің әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін творчестволықпен игерген көркемдік ізденістерде жатыр. XIX ғасырда туған прозадағы психологизм ағымын қазақ әдебиетінде көркемдік дәстүрге айналдырып оның кең қанат жаюына олардың қосқан еңбегі зор.

Прозадағы психологизмді қалыптастыруға сүбелі үлес қосқан алдыңғы буынның қаламгерлері мен алпысыншы, сексенінші жылдары әдебиетке өзінің тылсым тақырыптарымен топ еткен бірқатар танымал жазушыларлардың алдыңғы қатарында, әрине, М.Әуезов және оның ұлағатты шығармашылығы тұр. Қаламгердің жиырмамыншы, отызыншы жылдардағы повестері мен әңгімелерінде «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу», «Жетім», әңгімелері мен «Қыр суреттері» (әңгімелер циклы) секілді туындыларында кейіпкер бойындағы рухани белгілері, оның ішкі жан дүниесіне ұмтылған автордың қолданған әдіс-тәсілдері ерекше көрінеді. Жазушының «Абай жолы» роман эпопеясы және жоғарыда атап өтілген повесть, әңгімелері психологизмнің кейіпкер болмысының екіге жарылуы, психологиялық параллелизм, яғни пейзаждың символ ретінде қолданылып, кейіпкердің ішкі әлемін ашуға септесуі, т.б. сияқты әдіс-тәсілдерін жетілдіріп, дамудың жаңа сатысына көтерді.

Ұлы суреткер М.Әуезов: «нағыз көркем прозаға психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» дегендей, көркем әдебиетте, әдеби туындыда кейіпкердің ішкі ой-толғанысы өзгеріске ұшырап, сезім, іс-әрекет, ішкі әлемі тудыратын қайшылықтары психологиялық құбылыстарды тереңдетіп, күрделендіре бейнелеу психологизмнің табиғатын айқындап, оқырманға да ерекше күй сыйлайды.

Әуезовтың әңгімелерінде кейіпкердің ішкі монологы, үзіліссіз жүріп жатқан сана ағымы, психологиялық талдау секілді психологизмнің сан алуан түрлі тәсілдер екі-үш бетті тегіс алып жататын сәттері сирек емес. Кейде тіпті бүкіл әңгіме кейіпкердің ішкі өмірінен тұрады. Және бір тоқталар жай, жазушының әдеби әдістердің әртүрін пайдалана отырып, кейіпкердің көңіл-күйі ұзақ әрі жан-жақты етіп жазудан, яғни оқырманын жалықтырамын деп жүрексіңбейді де. Өйкені, шығарма шырайы осындай ойлығымен, жан дүние тереңдігімен, сюжеттік динамика мен психологиялық бейнелеудің нәтижесінде әңгімелеудің күрделі стилін тудырады.

Жазушының «Жетім» әңгімесі міне, осынау үлкен қасиеттерді бойына жинаған туынды. Әңгіме «әп» дегеннен-ақ қарама-қайшы жағдайдан басталады. Қалың тау ішін бетке алып келе жатқан үш жолаушы жігіт көңілді. Алыстан күн күркірегені білінгенімен олардың көңілдерінде кірбің көрінбейді, ән салып, тауды жаңғырықтырады. Ал, осы кезде оларға «қарсы жақты бөтке алып, жалғыз, жаяу бала келе жатты». «Оның» ойында үлкен мұң, қабағында қалың қайғы бар еді. Табиғат-тіршілікте, өмір-өзенде егіздің сыңарындай жүретін жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қатты қайғы, адамгершілік пен әділетсіздік, т.б. екі жақтан келе жатқан екі, жағдайдағы, екі түрлі тағдырдың Өлім мен Өмірдің ешқашан бітпейтін күресін еске салғандай. Мына жан-жағыңызды қоршаған тіршілік-табиғат осынау тұтасқан

қарама-қайшылықтардың бітіспес күресінен тұратын секілді. Бірін-бірі білмейтін және біріне-бірінің ешқандай қатысы жоқ жолаушыларды жазушы оқырмандарына осылай ой айту үшін алып отыр.

Әңгіме кейіпкері он екі жасар бала Қасым тас жетім. Ол айналасы екі- үш жылдың ішінде бар жақынынан, әке-шешесінен, ата-әжесінен де айрылды. Дүниеде жалғыздықтан артық қандай қиянат-қайым қайғы, қасірет бар десеңізші?! Қаршадай Қасым сол қасіретті жұтып, жалғыз қалды. Бүгінгі мына азапты жолға шығуына мәжбүр еткенде осы жалғыздығы, жетімдігі еді.

Өлім, жалғыздық, жан-жағындағы жатбауыр адамдардың алдындағы мұнның айғайы, шыңғыруы-бейне бір бозторғайдың боздауындай шырылындай тым әлсіз екен. Әжесінің өлімінен соң қайғыдан қайтып бас көтере алмаған бала тек түсінде ғана бақытқа жөткендей болатын. Өйткені, ол түсінде үнемі «өзін алдына сүйіп уатып, көзін сүртіп жүрген әкешелерін көруші еді».

Түс көру тәсілі - психологиялық бейнелеудің бір түрі. Бұл тәсіл біздің әбедиетімізде кейіпкердің ішкі өмірін беруде жиі қолданылатын әрі берік дәстүрге енген көркемдік компонент. Оны жазушы жиі қолданбаса да ең онтайлы сәттерде сәтті пайдалана да біледі.

Мұндағы түс әжесінің артынан өлуге бар жас баланың аз да болса тіршілік кешуіне дәнекер болған, азғана өміріне талшық еткен тәсілтің. Түсінде әке-шешесінің:"- Біз тіріліп келдік енді өлмейміз... Сен қорғансыз емессің, сен жыламайсың, сенің көз жасын бізді қайта алып келді...", деген сөздерді бала санасындағы арманның сәулесі-тін. Бірақ өмір секілді: түс те алдамшы екен, бертін келе енуді де қойды, әке-шешесі де, әжесі де "келмейтін болып, алыстай берді". "Қасымның үміті жарық күні де батты. "Міне, осы сәттен бастап Қасымның нағыз қасіретті де қайғылы күндері басталды. Әжесі қайтқан соң жаны ашығансып қолына алған ағайыны Иса бүкіл мал-мүлкін өзіне алды.

Одан арғы Қасымның тағдыры Ғазизаның тағдырын қайталайды «Қорғансыз күніндегі» Аяз-Ажал дүние - кенестікті дүлей дауылға толтырып «Ғазизаны жетектей жөнелсе ол «Жетімде» күшейіп Адам образына енеді. Алдында тісі ақсқан, ұзын бойлы, қолында ұзын қара пышағы бар қара кісі» болып өлестейді. Бір қызығы автор барлық жағдай осы боранды адамға, тіршілік тағдырына қарсы күш ретінде көрсетеді. Әуезов шығармаларындағы Аяз кейіпкер кейпіндегі Ажал – Адам образының толық қанды кейіпкер дәрежесіне жеткендегі, оның іс-қималдары да адам әрекетін жасайтындығын көрсетеді. Оған жазушының алғашқы жылдардағы әңгімелері толық дәлел бола алады. Мысалы, «Қысты күнгі дала» атты әңгімесінде: «Қалың қарды жамылған ақ дала. Айналада көз тоқтатарлық бұдыр жоқ . Ақ кебеге орнаған дүние ұзақ батқандай, өлім тыныштығындай зор тыныштық басында ұйықтатып тұрғанға ұқсайды. Тіршіліктің бір белгісі білінбейді. Көзге түсетін жан иесі жоқ. Жер жүзін тымсыл бұғандай, ызғарлы қар, суық аяз тас қылып қатырғандай...» деген жолдар бар. Автор барлық жағдайда аязды «тірілтіп» адами кейіпте көз алдымызға елестетеді.

« – Артымнан еріп жүр, әлсіз дененің шаршап талғанына қарама! Аяғына кірген тікенге, жырған тасқа қарама! Өліп қалсаң да артымнан еріп отыр» – дейді. Әлсіз жетімнің жан ұшыра «- Ағатай, жетіммін...», – дегеніне де қарамады. Міне, Ажал-Адам жас баланы жалмауызша жұтқанша көрген қорлығын, қорқынышын, жол бойғы тартқан жан азабын, өз тағдырына қарсы қайсарлы т.б. санамен, бет-жүздегі физиологиялық өзгерістер мен психологиялық процестерді жазушы табиғатпен табыстыра, яғни психологиялық параллелизм арқылы бейнелей ашады.

Қазақ жазушыларының қай-қайсысы да қазақ классиктерінің дәстүрін жалғастырып, жақсылық пен жамандықтың бітіспен, ымырасыз күресін зерттейді. Тарихи шығармаларда бірінші орынға адамгершілікті қояды.

«Еңлік-Кебек» пен «Қорғансыздың күнінде» болсын немесе жиырмасыншы жылдары жазған басқа шығармаларда болсын, жас автордың күшті жағы да, осал жағы да бірдей бой көрсетіп отырған. Күшті жағы қайсы еді? Ауыл өмірін, ауылдағы тұрмыс, әдет-ғұрыпты жақсы

білетіндігі, халықтың тілі мен әдебиетіне жетіктігі, туған жерді, кең даланы шексіз сүйетіндігі, сонымен бірге әділетсіздікке, озбырлыққа, надандыққа жаны төзбейтін сыншылдығы», - деп жазады М.Қаратаев.

Шынында да жазушы шеберлігінің сыры оның халқына деген сүйіспеншілігінде екендігін аңғарамыз. Жазушы шығармаларындағы көркем сөздер адамның сезім пернелерін дәл тауып, шыншыл да айқын көріністерді бейнелеп, адам қиялын самғау қияға шарлатып шалқытады. Осындай асқан шеберлік пен суреттеуден туындаған, жануарлар тірлігін бейнелейтін әйгілі шығармасы – «Көксерек».

«Көксерек» повесі жөнінде зерттеуші ғалым Р.Нұрғалиев былай деп пікірін білдірген: «Әуезовтің «Көксерегі» реалистік әдебиет дәстүрі тудырған мотивтерді, шеберлік палитрасындағы сан алуан бояулар мүмкіндігін өз мұратына орай өнерпаздықпен жаңғырту арқылы жазылған жаңа тынысты шығарма. Автор шағын көлемге мол мағына сыйдырған. Бейнелеп отырған болмыстың қыр-сырларын бажайлай таныған суреткер зады ежіктеуден, мыжыма тәптіштеуден бойын аулақ салып, жинақылыққа, тамшы арқылы көл суретін, тас арқылы тау кеспірін елестетуді эстетикалық мұрат тұтқан. Бұл образ табиғатына сандық белгіден гөрі сапалық ерекшелік хас екендігін айқындап, әсемдіктің гармонияға, симметрияға, тұтастыққа кіндіктестігін тағы да тиянақтай түседі», дейді.

Шындығында да шығарманың көп ізденгендіктің жемісі екендігі көрініп тұр. Шығармада қысқа болса да, тұтастай бір өмір қамтылған. Шығармада адам мен табиғат өкілі ретінде алынып отырған тұз тағысының арасындағы қайшылық кеңінен суреттеледі. Бұл күрес соңында үлкен трагедияға – күнәсіз сәбидің өліміне алып келеді. Көксеректің бұл қылығы – адамның өзіне жасаған қиянатына, зұлымдығына деген жауабы тәрізді. Көксеректің адамға деген ыза-кегі, ашуы бір-біріне қосыла келіп, ақыры күнәсіз сәбидің өліміне себеп болады.

Жазушы қоғамдық өмірді әр қырынан бейнелеудегі әңгіме жанрының, оның әр алуан түрлерінің ұтымды келетін жақтарын көре білген және сан алуан адамның жан дүниесін, мінез-құлқын, іс-әрекетін адамдық, адамгершілік секілді гуманистік принциптер тұрғысынан бейнелеуде ұтымды пайдаланған. Әңгіменің поэтикасы бейнелеу әдісі жағынан алсақ, өмір құбылысын суреттеуде, әсіресе, әйел характерін, мінез-бітімін ашып көрсетуде жазушы шеберлігін танытқан.

Портрет пен авторлық сипаттау, табиғат суреттері, кейіпкер сөзі және диалог, кейіпкерлердің іс-әрекетінің сюжеттік қақтығыс арқылы көрсетуі, оқиғаны баяндау тәсілі – осының бәрін ораммен, керекті әрекеттерде пайдалана отырып, М.Әуезов сан алуан кейіпкердің психологиялық бейнесін типтік дәрежеге көтеріп сипаттап бере алған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328б.
3. Хализев В. Теория литературы / Учебник. 4-изд., испр. И доп. – М: Высшая школа, 2005. – 405 с.
4. Сәулембек Г.Р. Психологизмнің қазақ прозасындағы даму арналары.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы – Алматы: Жазушы, 1979, I том.
6. Пірәлиева Г. Ізденіс өрнектері: Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбаттар. – Алматы: Б.Ж., 2001. – 77 б.

Жадыра Дәурен,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: Zhadyra.dauren@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: Еркінгүл Солтанаева,
филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ТРАГЕДИЯСЫ

Трагедия – көзқарастар конфликтінен орын алған жағдайдың қайғылы шешімге алып келуі. Онда қоғамдағы түрлі көзқарастарды ұстанған, кертартпа топтардың арасындағы тартыс бейнеленіп, адам басына түскен ауыртпашылық баяндалып, көбінесе басты кейіпкерлердің өлімімен аяқталады. Кейіпкердің қайғылы өлімі арқылы шығармада керітартпа топтар әшкереленіп, қоғам, заман проблемасы шынайы көрсетіледі, осы арқылы оқырманды сол мәселемен күресуге ынталандырады.

Аристотель «Поэтикасында» трагедияны «белгілі бір көлемі бар, сөзбен өрнектелген, күрделі әрі аяқталған әрекеттің жүзеге асуы» [1, 300] деп түсіндіреді. Аристотельде трагедияның жүзеге асуы үшін әрекеттің болуы шарт. Ал әрекеттің орындалуы ой мен характер деген екі себепке байланысты. Осылайша, трагедия деп адамдарды емес, әрекет пен тағдыр қаталдығын, зұлымдығын ұғыну мәселесіне келеді. Ал қазақ әдебиетіндегі трагедия мәселесі сөзсіз Мұхтар Әуезов есімімен байланысты. Жазушы әңгімелерінде өз заманындағы адам тағдырын реалисттік бейнелеу, әр кейіпкерінің трагедиясын беру арқылы қоғам бетпердесін шешіп, заман бейнесін көрсеткен. Осылайша, М.Әуезов өз заманының трагедиясын бөлшектеп алып, әр бөлікті көлемін ұлғайта я кішірейте отырып мәтіндерінің әр жеріне сәтті орналастырған. Бұны «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Кінәшіл бойжеткен», «Көксерек», «Қаралы сұлу» т.б. әңгімелерінен көре аламыз.

М.Әуезов «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласында: «Адам баласының адамшылық жолындағы таппақ тарақияты әйел халіне жалғасады. Сол себепті әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды» - дейді [2, 24]. Осы мақаланың логикалық заңды жалғасы ретінде жазушының алғашқы әңгімесі де әйел халін, Ғазиза трагедиясын баян етеді. Әңгіменің өзі «көруге аса көңілсіз» Арқалықты суреттеуден басталып, Күшікбай батырдың трагедиясын баяндауға ұласады. «Батырдың көп мұратына жете алмай, жас күнінде қуаты қайнап, долданып өлгендігінен моласы тұрған биіктің бауырынан боран, ызғар айықпайтын болған екен» [3, 8] - деп, батыр оқиғасын аяқтауы да автордың жаңа трагедияны баяндау үшін жасалған ілмегі іспетті. Себебі «Қорғансыздың күні» шығармасындағы кейіпкердің зорлық көрген сәті, кульминациядан кейінгі шешімі де осы әке мен бауыр «моласы тұрған биік», «боран, ызғар» дегендермен тікелей байланысты болады.

Ғазиза трагедиясы әкесі мен бауыры қайтыс болғаннан кейінгі туыс сымақтардың «Кешегі Жақыптың аруағы лағынет оқымасын, Мәрденді де жылатпайық: биыл бұның қатыны өлген, Ғазизаны соған берейік» [3, 19] дегенінен басталады. Ал Қалтайдың көмегімен жас қызға қиянат жасаған Ақанның зорлығы кульминация болады. Осыдан кейінгі шешім ретіндегі кейіпкердің өзін-өзі өлімге душар етуі оқиғаның психологиялық көрсем әсерін арттырып, трагедия заңдылықтарын орындайды.

Ғазизаның өзін-өзі өлімге душар етуі – суицид. Ал әрбір суицидтің өзі трагедия екендігін ескерсек, шығармадығы суицид формасы сол уақыт пен қоғам трагедиясын жеткізудегі құрал ретінде де пайдаланылғанын атап өтуіміз қажет. Нақты айтсақ,

«Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы азапты ақ-түтегінен адасып өліп, мәңгі толас тапқандай» деген шығарманың соңғы сөйлеміндегі автордың «адасып өліп» дегенінің өзі адасқан өлім яғни өзін-өзі өлтірді дегенге келеді. Алайда бұл адасушылыққа Ғазиза емес, заман, қоғам, сондағы залымдар кінәлі, сондықтан да автор кейіпкеріне тыныштықты тарту етеді. Жоғарыда айтқанымыздай шығармадағы басты трагедия кейіпкер өлімі емес – қорлық. Ал өлім – катарсис ретінде беріліп тұр.

М.Әуезовтің прозадағы алғашқы тәжірибесі болған «Қорғансыздың күніндегі» Ғазиза трагедиясы өмірде болған оқиға. Ғайса Самурзин «Өмір сабақтарында» Ақан болыстың прототипі Кәкітай Ысқақовтың төңкеріс тұсында болыстыққа сайланған баласы Біләл деп береді. Ал Кәмен Оразалин «Абайдан соң» романында Біләлдің ағасы Шөпіш деп береді. Бұл жердегі Біләл мен Шөпіш Құнанбайдың Ұлжаннан туған Ысқақ есімді баласының ұрпақтары. Ал Тұрсын Жұртбайдың келтірген деректерінде жазушының «...нақты портрет жасауы Қаптағай апасының бейнесін көз алдына елестетіп жазғанын айғақтайды» [4, 79] деп, шығармадағы әңгімеші кемпір – М.Әуезовтің өз апасы дейді. Қалай болмасын, жазушы өз естіген, білген, көргенін «жан ашуымен сиясын көз жасына малып отырып» [4, 79] жазғандығы кейіпкер трагедиясын оқиға шеңберінен заман көлеміне дейін ұлғайтқандығын, я керісінше заман трагедиясын әңгімеге салғандың айғақтайды.

1923 жылы жазылған «Оқыған азамат» атты әңгіменің сюжеті өлім аузындағы Мақсұттың жақындарының айналасында өрбиді. Мақсұт – жалғыз анасынан басқа туғаны жоқ, оқыған азамат, мұғалім. Жас келіншегі мен кішкентай қызы артында қалып бара жатқан Мақсұттың өлер алдындағы жалғыз уайымы – өзінен басқа сүйеніш, тіреуі жоқ кәрі шешесі. Әңгіме басында да аурудың азабы емес, анасының көз жасы кейіпкердің жүрегін өртейді. Бұған куә болған Мейірхан, Жұмағұл, Ақтайлар да сол күні кәрі шеше үшін істей егілгендей болып еді, алайда соңғы екеуі оқиғадағы трагедияны қозғалысқа түсірушілер болып шығады.

Шығармадағы басты трагедия – Мақсұттың өлімі емес, жалғыз баласынан айырылып қалған ананың ендігі көрген күні мен жынданып өлуі. Баласының өлімінен кейін кемпірдің жұбанышы да, алданышы да Мақсұттан қалған бала – Жәмилә болды. Алайда Жұмағұлдың ішкі есебімен жүзеге асқан әрекетінің салдарынан кемпір ол алданышынан да айырылады. Жұмағұл Қадишаны алып той жасайды, артынан оларды ауылына алып кетеді. Осы сәттегі әңгімедегі берілген «Жұмағұл қомағайланған көзбен қарай түсті» мен «Мақсұт өлген бөлменің терезесінен сорлы шешесі бұл күйді көріп, екі көзінен жасын өзендей ағызып, телміріп қарап, қадалып отырып қалды» [3, 36] деген екі көзқарас контрасты оқыған азамат атанған Жұмағұлдың надандығынан болған зұлымдық пен кәрі кемпірдің жүрек жарасы, азабын дәл көрсеткен.

«Оқыған азамат» әңгімесі бір жағынан сол кездің оқыған азаматтарын сынға алып, «атыңа затың сай ма?» дегізеді. Уақыттың адам санасын өзгертіп жатқандығын, алайда адам бойындағы жауыздық, дүниеқорлық, таршылық кішіреймек, жоғалмақ түгіл бұрынғысынан да күшіне ене бастағанын көрсетеді. Шығармадағы бұл үшін жауапты кейіпкерлер – Жұмағұл мен Қадиша, Әміре мен Қамария. Төртеуінің іштей тұтқандары да, біріккендегі ойлағандары да Мақсұттан қалған азын-аулақ мүлікті иемдену, кемпірден құтылуыдың амалы ғана. Автордың өзі бұларды біріне-бірі соншалық тез жақындастырып жіберген себеп ретінде осыны көрсетеді. «Малды сүйген қомағайлыққа, сараңдыққа, қанағатсыздыққа келгенде, жас келін кәрі енесінен асып түсті: жас жігіт оқыған десен де, кәрі әкесінен асып түсті, заты мінез бірлігі, «жас-кәрі», «оқыған-оқымаған» деген айырмыстарға қарамай-ақ, бұл адамдардың басын қосып, бірін-біріне үйлестірді» [3, 41] - дегенді айтады.

Әңгімедегі сол уақыт проблемесын көрсететін тұстың бірі «дүние артына түскен әке» жайынан болады. Әміренің баласына «Өне бойы жұрттан қорқамын деп, сыбағаңнан құр қалып жүрме, арсыз болмай, абыройлы болмайсың деген!» деп ақыл айтуымен қатар өзіне туыстығы жоқ кішкене Жәмиләні Жаңғазы деген ірі байдың баласына қалың мал үшін атастырмақ болуы

осыған дәлел бола алады. Әрі бір жақтан өз әкесі, екінші жақтан қайын атасының Жұмағұлға үйді ал, ретте дей беруі де ақыл айтар әке санасыздығы мәселесін көрсетеді.

Оқиғада баяндалған кемпір трагедиясы бір жағынан «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі кемпірдікімен үндеседі, енді бір жағынан жалғыз қалған жанның тағдыр басына салған ауыртпашылықты басқа қырынан да көрседеді. Жүректері мұз болып қаттақан залымдардың айласынан кемпір жынданып, артынша бірер секундтың ішінде «Мақсұт... құтқар!» деп демі бітіп, үзіледі. Осылайша, кемпір өліп, Жұмағұл мен Қадиша мұраттарына жетеді.

Уақыттың адам санасын өзгертуі мен адам жүрегінің суынуы қоғамды өзгертеді. Жазушы әңгімелерінде осы өзгерісте өз орнын тапқан. Олар әрекетшіл адамдар образын жасау арқылы әлеуметтік ортаны, дәрменсіз дәстүрлерді, осал отбасылық тәрбиені, дімкәс дүниетанымды айыптау мен адамдардың іс-әрекеттері мен мақсат-мүдделерінің жеңіл ойлауға ауысуы, түпсанада тұншығып жатқан эззіл ойлардың дамуы, ессіздікке бару т.б. арқылы көрініс тапты.

«Кінәшіл бойжеткені» әңгімесіндегі Ғайша – әдебиеттегі жақсы әйел бейнесіне қарама-қарсы әрі Мағжанның Шолпанымен сарындас бейне. Ол – губірнелік қаладағы қазақтың тәуір қызы, автор «есті әйел» десе де ақымақ, тәрбие, құндылық тамырына зақым келген, ар-ұят бетін бүркеп қойып, қызық іздеп өмір сүріп жатқан бейне. Оның өмір сүру салтын «...Ғайша жайын сөйлеп-сөйлеп, аяғында, атын тоздырып болған соң тоқтаған-ды. ...ел аузы Ғайшаның басына өз бағасын әлдеқашан беріп болып, нық байлауын жасаған. Бір замандар Ғайшаның атына бірі артынан бірі тізбектеп келетін әлденеше жігіттің атын қосақтаған болатын» [3, 129] - деген автор сөзінен анық аңғаруға болады.

Ғазизден Ғаббасқа дейін созылған кейіпкер өміріндегі жігіттердің ішінен ол Ғаббасты өмірін өзгертер адам санады. Оның хабарсыз кетуі кейіпкерді суицид-шантаж әрекетіне баруына себеп болды. Шығарма соңындағы у ішіп өлмекші болған Ғайша «...өзін-өзі өлім жазасынан қайтадан азат қылып күрсініп, тиыштық алып отыра кетті» [3, 150 б.] дегендегісі кінәма осы жаза да жетер деген тоқтамға келіп, бұрынғы қалпында тіршілік күндерін тағы да күтіп қала беруін көрсетеді. Автордың аяқталған суицидті емес оның идеясын ғана көрсетуінде заман бейнесін таныту мақсаты тұрғаны анық. Ғайшаның өлер алдында суреттегі балуанға қарап ойынан бас тартуы өлімнен қорқу емес, нәпсіні жеңе алмауды да білдіреді. О баста Ғайша үшін мотивация болып көрінген Ғаббас негізгі себеп болып шықпайды. Қайтсе де шығармада өліммен ойнау дегеннің дұрыс еместігі көрсетіледі.

Қортындылай келе, Мұхтар Әуезовтің әңгімелеріндегі трагедия өз уақытының заман, қоғам, адам трагедиясын оқырманға дәл суреттеумен ерекшеленеді. Жазушы әр әңгімесінде заманының өзекті, жанға батқан бір мәселесін таңдап алып доминанта етеді. Әрі доминант мәселемен қоса сол кезеңге ортақ басқа да трагедия шығармада белгілі бір сюжет желісі, кейіпкердің әрекеті т.т. арқылы бөлік-бөлік болып мәтіннің әр жерінен көрініс тауып отырады. Яғни әр шығармадағы қозғалған басты мәселе мен оның аясындағы жанастан басқа да мәселелер пазл ретінде құралып келіп заман трагедиясын танытады. Сонда М.Әуезовтің әңгімелеріндегі кейіпкер трагедиясы заман трагедиясын танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аристотель. Риторика. Поэтика: [сборник] / Аристотель; [перевод с древнегреческого Н.Платоновой, В.Аппельрота]. – Москва: Издательство АСТ, 2021. – 352 с.
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 1-том: мақалалар, пьесалар. 1917-1920. – 464 б.
3. Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 432 бет.
4. Тұрсын Жұртбай «Бесігінді аяла!...». Монография-эссе. Астана. Фолиант. 2003. – 504 б.

«ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШТЫҢ» ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының негізін салушы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінің зерттелу тарихы және қазақ әдебиеттануындағы орны мен маңызы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде А.Байтұрсынұлының 1926 жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегі және ғалымдардың жекелген зерттеулері алынды.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, «Әдебиет танытқыш», әдебиеттану, әдеби-теориялық ұғымдар.

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымын негіздеуші, реформатор ғалым, әдістемеші А.Байтұрсынұлының 1926 жылы қазақ әдебиеттануының темірқазығына айналған «Әдебиет танытқыш» еңбегі Қызылордада жарық көрген. «Әдебиет танытқыш» еңбегі – сөз өнерінің алғашқы баспалдағы болған жүйелі зерттеу. Бұл еңбектің зерттеуге алынып, қарастырыла бастауы ғалым есімінің ақталуымен тығыз байланысты. Себебі 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшыраған алаш арысының еңбектеріне тыйым салынған еді. 1988 жылы 4-қарашада М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов есімдерімен бірге ғалым аты ақталып, мұралары да көпшілікпен қауышты. Еңбектің тарихы қазақ әдебиеттану ғылымы жолының бастауында тұрғанын көрсетеді. Ғалым Ж.Смағұлов қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын былайша жүйелейді: «Бірінші кезең – қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи алғы шарттардан тұратын арғы бастаулары, яғни тарих алдындағы дәуірі. Бұл ежелгі дәуір әдебиетінен бастап, ХХ ғасырға дейінгі уақыт аралығына созылды. Екінші кезең – қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Ол – 1900-1940-жылдар арасында жүзеге асты. Үшінші кезең – қалыптасу дәуірі. Бұл 1941-1970 жылдар аралығын қамтиды» [1, 6].

Пікірді негізге алсақ, қазақ әдебиеттануының туу кезеңіндегі көрнекті орын алатын еңбек – «Әдебиет танытқыш». ХХ ғасырдың басындағы сыншылдық ой-пікірлер, мерзімді басылымдардың артуы, кітап басу ісі, сол кезеңдегі орын алған оқиғалардың еңбектің жарыққа шығуына тікелей әсері бар. Тарихи өзгерістердің бірі ретінде ҚазАПП-тың құрылып, көркем әдебиетті дамыту шараларының жүргізілуі де аталған зерттеудің жазылып, жариялануында назардан тыс қалмауы Ж.Смағұловтың еңбегінен танылады. Осы тұста А.Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаянында 1926 «Әліпби», «Жаңа құрал» (Қызылорда), «Сауат ашқыш», «Ересектерге арналған әліппе (Орынбор, Семей), «23 жоқтау» (Мәскеу), «Әдебиет танытқышпен» бірге жарық көрген.

«Әдебиет танытқыш» еңбегі 1926 жылы алғашқы Қызылорда (Ташкент) қалаларындағы басылымынан кейін 1989 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты тарапынан С.Дәуітов пен Ә.Шәріповтың құрастыруымен «А.Байтұрсынов шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер» атты жинақ қазіргі қазақ әрпінде жарық көрген. Аталған еңбектің аңдатуын жазған Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Ш.Сәтбаева «Әдебиет танытқышқа» қатысты пайымды пікірін білдіреді: «Көркем сөздің әр компоненттерін сөз еткенде «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Алпамыс» жырларынан даналық, шешендік, тапқырлық сөздер қазынасынан, айтыстардан,

ертегілерден ойын дәл жеткізу үшін мысалдар, деректер келтіреді. Қазақ жырауларының мұрасын А.Байтұрсынұлының еркін де терең білетіні осы еңбегінде айқын көрінеді...» [2, 11]. Ал 1991 жылы академик Р.Нұрғалиев құрастыруымен «Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалары» атты жинақта оқулық екінші рет қайта басылады. Ғалым Р.Нұрғалиев «Алып бәйтерек» атты алғы сөзінде: «Профессор Бейсенбай Кенжебаев сынды сырты жуас, момын көрінгенімен, іштей берік, қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи мектепті негіздеген батыр ойлы ғалым өз шәкірттерінің біріне: «Мынау Ақаң жазған «Әдебиет танытқыш», әдебиет теориясы. Мен 40 жыл сақтадым. Сенің диссертацияңа байғазы болсын. Қалған уақытта сен сақта. Бірақ байқа. Уақыты жетпей айқайласаң, таяқ жейсің. Аруақтың киесі ұрып, кесапаты тиюі мүмкін. Шарапаты тиетін уақыт келер. Ол күнді мен көрпеспін. Сендер көресіңдер» деген ұстазынан зерттеуінің көрімдігі ретінде алғанынан, еңбек тарихына қатысты дерек келтірген еді [3, 5]. Сондай-ақ еңбек жайында Р.Нұрғали: «Өнер тарауларын сәулет (архитектура), сымбат (скульптура), кескін (живопись), әуез (музыка), сөз (әдебиет) өнері деп даралап, әрқайсысына дәлді анықтама беруінен, сөз жоқ, неміс ғалымы Лессингтің әйгілі «Лаокоон» трактатымен таныстықты байқауға болар еді. Сол сияқты әдебиет тектерін таратқанда, ішкі ғалам (субъективті әлем), тиіс ғалам, түйіс ғалам (объективті әлем) ұғымдарын пайдалану ескідегі Аристотель, кейінгі Гегель, бергідегі Белинский, Веселовский концепцияларын еске түсіреді» деп баға берген [4, 33]. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» еңбегінің өзі әдебиетті таныту, асыл сөздің теориясын түсіндірген еңбектің алғашқысы екеніне ғалымдар тарапынан баға берілген.

Жалпы А.Байтұрсынұлының шығармашылығына қатысты 2000-ға жуық ғылыми мақала (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде), 50-ден аса монография, ғылыми конференция материалдары жарық көрді десек, бұл өзек болып отырған зерттеу еңбек туралы да аз сөз қозғалмады. Қазақ әдебиеттануында темірқазық аталған «Әдебиет танытқыштың » құндылығы турасында академик З.Қабдолов 1988 жылы ғалым есімі ақталғаннан кейін, А.Байтұрсынұлының әдеби мұрасы хақында «Әдебиет танытқыш» — тұңғыш қазақы трактат, әдебиет теориясының басы» екенін бағамдады. «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік...«Әдебиет танытқыштың» айта қалғандай қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы дәл осы арада жатыр» деп тәуелсіздік көзімен «Әдебиет танытқышты» арнайы ғылыми-теориялық тұрғыда талдап, оның тарихи орнын анықтап берді. З.Қабдоловтың 1990 жылы шілде айында Қазақстан Жазушылар одағында өткен Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығына арналған конференцияда жасалған «Ахаңның әдеби қисындары» зерттеу мақаласында: «Бұл біздің жыл санауымыздан үш жүз жиырма алты жыл бұрын Эллада елінде жарық көрген Аристотельдің атақты «Поэтикасы» тәрізді сөз өнерінің болмысы мен бітімін жүйелі байыптайтын қазақ топырағындағы тұңғыш теориялық зерттеу еді» деп баяндайды [5, 68].

«Әдебиет танытқыш» еңбегі әдебиетті араб сөзі деп, қазақша «асыл сөз өнері» деп баға берген. Сол сөздің сипатын таныту мақсатында әдеби терминдерді қазақша береді. Мысалы, теңеу жайлы: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күш жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз. Теңеу екі түрлі: 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу» деген жіктеуін ұсынады. Қазақ әдебиеттануын зерттеген Ж.Смағұлов А.Байтұрсынұлы атаған терминдердің жүйесімен кестелі түрде өз еңбегінде ұсына отырып, «мұнда әдебиеттануға қатысты 327 термин қолданылған болса, оның 60-ы (18%) осы күнге дейін пайдаланылып жүр. 267-сі (80%) қазір қолданылмайды. Терминдердің жасалу жолына қарағанда, 67 термин дара тұлғада, 223 термин күрделі тұлғалы (2 сөзден 7 сөзге дейін) болып келеді» деген

сараптамасын ұсынады [1, 188]. «Әдебиет танытқыш» еңбегі жайлы соңғы көлемді зерттеулердің қатарына Ұ.Еркінбаевтың «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде» еңбегі (2007), А.Ойсылбайдың «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» (2010) атты ізденістерін атауымызға болады. Еңбекті зерттеуші Айсұлу Ойсылбай мынандай деректі көрсетеді [6, 188].

<i>Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған пән сөздері</i>	<i>Халықаралық және орысша атауы</i>
Азапты тартыс	Драма
Айқындау	Эпитет
Айтыс-тартыс	Драма
Айшықтау	Фигура
Ақын тілі	Поэтический язык
Аңдату	Пролог
Ауыз шығарма	Фольклор
Ауыстыру	Метафора
Алмастыру	Метонимия
Мәндес сөздер	Синоним
Әсірелеу	Литота, гипербола
Әуез	Музыка
Әуезе	Эпос
Әурешілік	Комедия
Әлектеніс	Трагедия
Әліптеме	Портрет, пейзаж
Бейнелеу	Символ
Бернелеу	Синекдоха
Дамыту	Градация
Ділмар сөз	Афоризм
Заманхат	Эссе
Кейіп	Тип
Кейіпкер	Герой
Кейіптеу	Олицетворение
Кескін	Живопись
Көсемсөз	Публицистика
Қисын	Теория
Қорыту	Эпилог
Сөйлестірген түр	Диалог
Тіл қисыны	Стилистика
Толғау	Лирика
Бірғақ	Ритм

Ахмет Байтұрсынұлының өлеңге қатысты ой-тұжырымдарын талдап, таратқанда «Әдебиет танытқыштағы» «Сөздің өнер болатын мәнісі» атты тараушасындағы мына дерекке назар аудармасқа болмайды. Ахмет Байтұрсынұлы сөзден өлең жасауда тілдің 3-ке бөлінетіндігін атап, екпін буынының аяғында болуымен қазақ тілі француз тіліне ұқсас, ал

екпін буынының соңғы жағына таяу келуімен поляк тіліне жақындығы бар, буын сандары бірдей келмесе өлең жорғағы бұзылатынын ескерткен. «Жорғағы келмегенде жорға деуге болмаған сияқты, жорғағы келмеген өлеңді өлең деуге болмайды. Бұл заңнан тысқары бағытпен жол саламыз дейтін Пұтыршылар деген бар, бірақ олардікі әлі жол санына кірмеген жоспар сияқты нәрсе» [7, 216]. Осы тұста Ойсылбай А. «Пұтыршылар» деп нысанаға «футурист» ақындарды алып отырғандығын меңзейді. Өткен ғасырдың басында Италия, Испания, Франция, Германия, Ресей елдеріндегі ағымның бірі болып, өлең кестесін өзгертуде тәжірибе жасаған ақындарды атайды. Бұл үрдістің қазақ әдебиетінде де көрініс беріп, С.Сейфуллиннен басталатындығына дәлел келтіреді. Әдебиеттанушы Е.Ысмайылов «Әдебиет теориясының мәселелері» еңбегінде «пұтыршылар» турасында арнайы тарауша бөліп жазған. Онда футуристердің өздерінше өзгеріс жасағандығы жайында бастапқыда айтылған ой-пікірлерді дамытып әкетеді және өлеңінің буын жүйесіне тоқталған тұста орыс футурист ақыны Маяковскийдің жаңа өлең құру жүйесі жайлы «жол буындары бірдей келмейді, пауза өте көп кездеседі, әрбір сөзден кейін бунақ келіп, әрбір сөз жекеленіп, мағынасы зорайып тұрады» [8, 268] деген анықтама берген. Осы тұста алғашқы өлең сөздің теориясына қатысты ой-тұжырымдардың бастамасын «Әдебиет танытқышта» жатқанын тағы да байқаймыз. Сонымен қатар еңбекті зерттеуші А.Ойсылбай «А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» еңбегінде «пән сөздерді» жеке талдауға алып («андау», «асыл сөз», «әдебиет танытқыш», «тірнек өнері», «жаратынды нәрсе», «жасалынды нәрсе», «тіл қисыны» т.б) қарастырып, әлемдік әдебиеттану ғылымында ғылыми-теориялық тұжырымдармен сәйкестігін айқындайды.

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі көркем сөздің сипатын жүйелі зерттеп, әдебиетті танытудың ғылыми жүйесін жасаған алғашқы зерттеу. «Әдеби еңбекті ешкім мақтаныш үшін жазбайды» деген ғалымның пікірін негізге алсақ, еңбек әдеби-теориялық ұғымдарды төл тілімізде сөйлетіп, заманның қажетін өтеп, келешек әдебиетті зерттеушілерге жол салды. Әдебиеттанушы, лингвист Ахмет Байтұрсынұлының ғалымның ғылыми айналымға ендірген ұғымдары бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. «Әдебиет танытқышқа» «ұлтшылдықтың манифесі», «іргелі фундаменті» деп Т.Кәкішұлы баға бергендей, бұл еңбек – қазақ әдебиетінің ұлт болмысынан алыстап яки ажырап қалмауы үшін ұлттық әдебиеттанудың іргетасын қалаған сөз өнерінің алғашқы ізашары.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Смағұлов Ж.Қ. Ұлттық әдебиеттану әлемі. Монография. – Қарағанды:Болашақ-Баспа, 2005. – 317 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер (Құраст.:Шәріпов А., Дәуітов С.) –Алматы: Жазушы, 1989. – 320 бет., порт., суретті.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, пуб.мақалалар және әдеби зерттеу/ Құраст. – Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
4. Кәкішев Т. Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2-наурыз, 1990
5. Қабдолов З. Көзқарас. Талдаулар мен толғаныстар.– Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
6. Ойсылбай А.Т. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Монография. –Алматы: Каратау КБ ЖШС:Дәстүр, 2016. – 288 б.
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.1.– Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
8. Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері: оқу құралы/қазақша кириллица әрпіне түсірген және беташар сөзін жазған – Ж.Мәмбетов – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 288 б.

IV

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

Бораш Р.Б.,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
қауымдастырылған профессоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты
e-mail: borash62@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ПАРАДИГМАСЫ НЕГІЗІНДЕ М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ

Ұлы жазушы М.Әуезов еңбектерін мектепте оқыту әдістерін зерттеп, зерделеу, әдістемелік жаңашыл жолдарын тәжірибеге енгізу педагог ғалымдар мен әдебиетші мұғалімдердің үнемі назарында болып келеді. М.Әуезов еңбектері қазақтың талай ұрпағына рухани азық, ұлттық құндылық іспетті. Алайда, қазіргі білім беруге көзқарас өзгерген, жаңаша талап қойып отырған әлемдік білім кеңістігіне бағытталу кезеңінде ұлы ұстаз еңбегін оқыту жолдары қалай болмақ? Жалпы білім беретін орта мектептің әдебиет пәнінің мазмұнында жазушының қандай шығармалары оқытылып жүр? Бүгінгі әдебиетші қауымды толғандырытын да осы мәселе. Осы орайда ұлы тұлға, қазақ әдебиетінің классигі, ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, әлем таныған ұлы жазушының әдеби мұрасының қазіргі білім парадигмасының өзгерісі тұсында жалпы білім беретін орта мектептің әдебиет сабағында оқытылуына аз кем тоқталмақпыз.

М.Әуезовтің: «Дүниеде болып өткен нелер ұлы жандар бар, олардың ішінде даналары да аз емес-ті. Көбінен қалған дарынды кітап, ұлы шығармалар саналы тірлігінде үнемі есіңе түсіп, қатарыңа ілесіп жүргендей болады, біз оларды әр уақытта керегіне қарай пайдаланамыз, ісімізге жаратамыз»[1] - деген ойы қазіргі ұлттық таным мен ұлттық құндылықты қалыптастыруда басты бағдар болуы тиіс.

Мектептегі білім мазмұнын құрайтын оқыту бағдарламаларының мазмұны да қоғам өзгерісіне сай қайта құрастырылады. Қазақ әдебиетін оқыту бағдарламалары да уақыттың сұранысы мен талабына сай жаңартылды. Жаңартылған мазмұндағы бағдарламамен оқыту да бүгінгі күнде жаңалық емес, қалыпқа түсе бастады. Білім мазмұнын жаңарту мәселесі де тәуелсіз мемлекетіміздің әлемдік бәсекелестік пен жаһандану жағдайында ұлтының қабілетті болуын қамтамасыз ететін стратегияның бірі. Жоғары сапалы білімнің болашақ ұрпақ үшін қажеттілігі күн сайын дәлелденуде. Осындай қажеттіліктен жасалған қазақ әдебиетін оқыту бағдарламасының басты бағытында: «Білім алушылардың ақыл ой қабілеті мен тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, тілдік эстетикалық талғамдарының дамуына, коммуникативтік құзіреттіліктерінің жетілдірілуіне іргетас қалап, өмірлік дағдыларын шыңдауына, өздігінен білім алуларына мүмкіндік туғызу. Білім алушыларды ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды түсінуге, қазіргі заманғы әдебиетті бағалай білуге үйретеді», - делінген [2]. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында жасалған қазақ әдебиеті бағдарламасының мазмұнында сол ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды насихаттау дегеніміз бағдарламаға енгізу мен оны оқыту.

Ұлттың тарихы мен мәдениеті, әдеби мұрасының байлығы немен өлшенбек? Ол рухани байлығымыз сөз өнері, классикалық туындыларымыз бен оны жасаған ұлы тұлғалардың ұлағатты өмірі.

Әдебиеттанушы ғалым У.Қалижанов: «Әр ұлттың ұлы тұлғалары болады. Олар қаншама ғасырлар өтсе де сол ұлттың мөрі секілді санаға соғылып, адамзаттың ортақ құндылығына айналады. Ағылшындар үшін Шекспир, Француздар үшін Бальзак, орыстар үшін Пушкин, үндістер үшін Тагор, өзбектер үшін Науаи, Түрікмендер үшін Мақтұмқұлы, азербайжандар үшін Низами, қазақтар үшін Абай. Сол Абайдың ұлылығы мен данагөйлігін ашқан М.Әуезов те қазақ әдебиетінің алыбы», - деген ойын М.Әуезовтің шығармашылық мұрасы әлем халықтарының игілігі, қазақ халқының ұлттық құндылығы деп түсінеміз[3,28].

Қазіргі білім парадигмасының өзгерісіне орай жасалған әдебиеттің жаңа мазмұндағы бағдарламасында әлем таныған ұлы жазушы, ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз М.Әуезов шығармаларынан 5-9 сынып аралығында 7 сыныпта жалғыз «Көксерек», жоғары 10-11 сыныпта – 11 сыныпта «Абай жолы» ғана оқытылады екен. Дүние жүзі халықтарының ортақ мұрасына айналған М.Әуезовтің ұлттық әдебиет қана емес, әлем әдебиетінің алтын қорына айналған көркем дүниелерін оқушы мектепте, әдебиет сабағында оқып, өмірлік қажетіне жарата алмауы бағдарламаның ұлттық құндылықты насихаттау мазмұнына кері дүние болып отыр. Қазақ әдебиетін оқытудың бұрынғы бағдарламаларына шолу жасасақ жазушының бірнеше шығармалары оқытылғаны байқалды. Бағдарлама Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясында шығарылған, авторлары: академик С.С.Қирабаев, Т.Жұмажанова, Г.Құрманбаева, С.Мақырұлы, Б.Әрінова, С.Дүйсебаев. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясының жалпы орта білім беретін мектептің 2003, 2004, 2006 жылдары шыққан әдебиет пәні бағдарламаларында М.Әуезовтің 5 сыныпта «Ақын қонақтар» («Абай жолы» романынан үзінді 2 сағат), бсыныпта «Біржан сал Абай ауылында» («Абай жолы» романынан үзінді 3 сағат), 7 сыныпта «Көксерек» 5 сағатпен оқытылған. Орталау кезең 8-9 сыныптың бағдарламасында 8 сыныпта М.Әуезовтің «Қараш- Қараш оқиғасы» 3 сағат, 9 сыныпта «Абай жолы» 5 сағат көлемінде оқытылған. Жоғары 10-11 сыныптарда М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы тұтас беріліп, драматургиясына ерекше назар айдарылған. Қазіргі Тәуелсіздігіміз тұрақталып, әлем таныған халық екенімізді ұлы Абай, М.Әуезов сияқты тұлғаларымыздың әдеби мұрасы арқылы өзге ұлт біліп жатқан кезеңде, өз ұрпағымызға шығармаларын толық насихаттай алмай отырғанымыз санаға көлеңке түсірері анық.

Қай кезең болмасын білім бағдарламалары оқушылардың жас ерекшелігі, психологиялық ахуалы мен физиологиялық өзгерісіне орай зерттеліп құрастырылады. Қазақ әдебиеті пәнінің сыныптар бойынша бөлінетін сағаттар мөлшері де сол ғасыр басындағы өлшемнен ауытқымаған, бірдей деуге болады. Ұлы жазушы М.Әуезов шығармаларын мектепте оқыту, бағдарламаға көптеп енгізу мәселесі қазіргі уақытта білім мазмұнын жаңарту жағдайында жасалған пән бағдарламаларын қайта жетілдіру кезеңінде есте ұстар өзекті мәселе екенін айтамыз.

Біз қазіргі уақытта болашақ еліміздің саналы, ұлттық құндылықты бойына сіңірген, сонымен қоса әлемдік білім таласына түсе алатын, рухани дамыған тұлға қалыптастыру мақсатындамыз. Осы мақсатта білім, ғылым, тәрбие ұштағанын бірлікте ұстап, өткен тәжірибе мен қазіргі мазмұнды әлемдік білім кеңістігімен сәйкестендіру арқылы білім беруді жаңаша ұйымдастырудың түрлерін, жаңа үлгілерін, «нобайын» іздестірудеміз. «Парадигма» ұғымы да білім беруді жаңаша ұйымдастыру жолдарын қарастыру мақсатында туындаған ұғым екені белгілі.

Елімізде білім беруді жаңартылған мазмұнда ұйымдастыру тәжірибесінде парадигманың бірнеше негізгі түрлері қолданылады. Олар: антропоөзектік, гуманистік, когнитивтік, мәдениеттілік, т.б. парадигмалар білім мазмұнын жаңалауда оқушы бойында жеке тұлғалық қабілеттердің қалыптастырылуына үлгі-нұсқа болуда. Жалпы парадигмалардың

бастапқы генезисінде негізі әр елдің өзінің тарихы, ұлттық тұғыры есепке алынатыны белгілі. Жоғарыда аталған парадигмалардың барлығы әлемдік білім берудегі негізгі тенденцияларды басшылыққа алғанымен түп - тамырында ұлттық дүниетаным мен дәстүрге, ұлттық танымға сай болуы көзделеді. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында жасалған бағдарламалардың мазмұнында, мақсатында, бағыттарында осы мүдде көзделуі тиіс. Сонда ғана ұлттық рух пен құндылықты бойына сіңірген, әлемдік білім кеңістігіне теңесе алатын, өз өмірінің мәні мен мағынасын түсіне алатын, болашағына сенімді тұлға қалыптастыра аламыз.

Екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, қазақ халқы жүріп өткен қоғамдық формацияның бәрін басынан өткерген ұлы жазушы М.Әуезов өзі көрген, білген, таныған қазақы дүниені шығармаларына арқау етті. Жазушының әр шығармасында адам тағдыры, оның қоғамдағы орны, ішкі жан әлемі, азаматтық жолы тереңнен суреттеледі. Біз айтып отырған антропозектік, гуманистік, когнитивтік парадигманың үлгісі жазушы шығармаларының өн бойында, оны тек оқыта, жеткізе білуіміз керек. Білім мазмұнын жаңарту мақсатында жасалған әдебиет пәні бағдарламасына енбей қалған, болашақ жасалатын бағдарламаларда оқытуға ұсыныс ретінде жазушының бірнеше шығармаларын талдап, таразылап көрсек. Сондай шығармалардың бірі - мектеп бағдарламасында алпыс жылдай оқытылып, талай ұрпақты азамат етіп тәрбиелеуде құндылығы жоғары - «Бүркітші» әңгімесі. Әдебиеттанушы М. Қаратаев: «Жазушының осы заман тақырыбына жазылған әңгімелерінің ішінде көркемдік сипаттары жөнінен ең тәуірі – «Бүркітші». Мұнда қызық құрылған оқиға желісі, құнарлы да тартымды шыққан Бекбол аңшының образы, оның байсалдылығы, тапқырлығы шығарманың құнын көтеретін қасиеттер», – деп бағалайды [4,17]. Жазушының «Бүркітші» әңгімесінің оқушыға ой салар, танымын жетілдіре түсер мәні ерекше. Бұл әңгіме бір жағынан тарихи шындыққа құрылған, ұлт тарихынан хабардар ететіні де анық. Қазіргі күнде оқушыларымызды пән бағдарламасында айнала дүниені танып білу, күнде өзгеріп жатқан өмірге икемді болу, өзіне қызмет жасау, аңғарымпаз болу, тез шешім қабылдау, адам психологиясын терең меңгеру деп талап қоямыз. Осы адами тәрбиенің бәрі «Бүркітші» әңгімесінің мазмұнында тұр десек қателеспейміз. Әңгімедегі Бекбол аңшының бойынан көрегендік, бос мақтаныш адамы емес, салмақтылық пен сабырлық, әр істің жүйесін білетін тәжірибелі құсбегі, жауының психологиясын меңгерген психолог болуы әр қазақ баласының бойында болар қабілет болуы тиіс. Әңгіме қазіргі күнде де оқушы үшін қажеттілігін жоймаған шығарма. Әңгімені оқу, мазмұндау, талдау барысында оқушы әр түрлі әдіс тәсілдер арқылы қарсылас психологиясын меңгеру, тез шешім қабылдау, шалт қимыл, қырағы болу, жігітке жеті өнер аз дейтін қазақтың құсбегілік өнерінің қыр - сырына жете түседі. Әңгіме кейіпкері Бекбол құсбегінің бойындағы үлгі болар танымдық жақсы қасиеттерін көркем шығарманы оқу барысында қазіргі әдістемелік технологияларды пайдаланып аша түсуге болады. Оқушының көркем шығарманы түсініп оқуы мен мазмұндай алуы, әдеби талдау жасауы оқушыны көркем ойлауға жетелері анық. Көркем шығарманың өн бойынан оқушыны ойлантатын сұрақтар тізбесін қою, проблемалық сұрақтар шешкізу жұмыстары да оқушы ойының өсуі мен тіл көркемдігіне әкеледі, ойын жүйелеп нақты айтуға жеткізеді.

Жазушының шығармашылық жолының бастауында тұрған 1921 жазылған – «Қорғансыздың күні» әңгімесі. М.Қаратаев бұл әңгіменің қазақ прозасы үшін маңызды орнын атап өтеді. «Еңлік»-Кебек М. Әуезовтің драматургтік талантының жарқ еткен бірінші көрінісі болса, «Қорғансыздың күні» де, сөз жоқ оның прозаиктік талантының бірінші көрінісі. Жазушы өмір бойы талантының осы екі қырын егіз қатар берік ұстап өтті және кейін келе екеуінен де талай -талай құнды туындылар қалдырды», – дейді [4,12]. Қорғансыздар тақырыбы қай қоғамда өмір сүрсек те адамзат баласына тән трагедия. Жазушы жиырмашығыншы ғасыр басындағы қазақ ауылындағы бір отбасының трагедиясы арқылы бүкіл адамзатқа ортақ тақырыпты көтеріп отыр. Қазіргі уақытта жастар үшін бәрі қолжетімді тек жетпейтін дүние мейірімді болу мен қамқорлық жасау, қиянаттың ауыр жолын аттап өту. Гуманистік

парадигманың негізгі қағидасының өзі осы қарапайым постулаттардан тұрмай ма? Әңгіменің алтын арқауы да отбасы құндылығын насихаттау, қиянатшыл, қорлық, зорлық-зомбылық жасаудан адам жүрегін азат ету. Әңгімедегі арамза, ойлағаны арамдық Ақан болыс пен атқосшысы Қалтайдың азаматынан айрылып, қорғансыз қалған отбасына жасаған жауыздығы жазушының қоғам мен адам тағдырын шебер байланыстыра суреттеуін байқатады. Әңгімедегі жазушы кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесіне үңіліп, жан құбылыстарын терең суреттеуі, Ғазизаның ішкі толқынысы мен табиғаттың астаса келуі оқушының да көркем шығармадағы адам психологиясын тани түсуіне жол ашады. «Қорғансыздың күні» әңгімесін оқытуда антропоэзектік парадигма мен тарихи шындықты астастыра оқыту оқушының көркем шығарма оқуға ықылас-пейілін аударып түспек. Жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесінде айтылатын оқиғалар, жер-су аттары, кейіпкерлер тағдыры өмірде болған әңгіменің негізінде шындық оқиғаның жатуы оқушыны қызықтыра түсетіні анық. Әңгімені оқу барысында Арқалық тауы, Күшікбай кезеңі, Қанайдың жалғыз қорасы - бұлардың бәрі Семей өңірінде бар жерлер екені шындық. Әрине әңгіме кейіпкерлері өмірде болған, жазушы білетін адамдар, алайда көркем шығармада аты аталмай прототипімен берілуі әдебиеттің заңдылығы екені деп түсіндірілсе, оқушының таным көкжиегі ашыла түседі. Адамзатқа тән жоғары гуманистік сипаттағы адамгершілік асыл қасиеттердің көрінісін М. Әуезов әңгімелерінен молынан байқауға болады. «Қорғансыздың күнінде» автор ескі ауылдағы жетім-жесірдің күйін аяушылықпен тебірене жазып қамқор, пана болуға ұмтылады. Ары таза, күнәдан пәк Ғазизаға жасалған айуандықты айыптай отырып, оған қарсы ар-ұятты жоғары қойып, сол заманның үкімін шығарады. Ұлы жазушының қай шығармасы болмасын ары, ұятты жоғары, өз заманына лайық білімді, парасатты адам болуды көздейді.

Жазушының бұл әңгімені жазудағы негізгі идеясы адамдардың бәрі адал, пәк жаратылмаған, қарама-қарсылық, ақ пен қара адамзатқа тән нәрсе екендігіне тағы бір иландыру. Бірақ идея жоғары, жамандық пен жақсылық қатар жүретіні сияқты өмірдің жақсылығынан жамандығын біз неге көп көреміз, жақсылыққа жақын жүрейік. Оқушы бойына осы идеяны жеткізу әңгімені оқудағы басты мақсат болмақ.

Қазіргі мектеп оқушысы - болашақ ел азаматы, тәрбие тәркіні – төл әдебиетте. Жазушы 1925 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» оқулығының кіріспесінде қазақ мектептерінің көптеп ашылуына тілек білдіре отырып, білім мен тәрбиеде қазақ мектебінің басты құралы әдебиет екенін айтады. «Ана тілінің жолында ендігі басқышта қазақ мектебінің іздейтін жаңалығы, кең өрісі сол әдебиет болады. Әдебиет мектеп ішіндегі оқушының ақыл сезімін тәрбиелеп, қалыптап жетілуден басқа, сол оқушыға қазақ деген елдің өткендегісі мен бүгінгі пішінін танытуға керек», – дейді [5,10]. Жазушының елдің өткен тарихынан жазған көркем дүниелері мол. Соның ішінде 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісті тарихи құжаттармен көркемдеп жазған шығармасы «Қилы заман». «Қилы заманда» жазушы ұлт тарихындағы әділетсіздіктерді шындық детальдармен көркемдей отырып, тіл, образ байлығы, табиғаттың суреті, кейіпкерлердің ішкі жан дүние құбылысының сыршыл, сұлу көркемдігімен оқушысын қызықтыра түседі. Қилы заманды оқыту оқушыға қазақ тарихынан мол мағлұмат бере отырып елін, жерін сақтаудың не екеніне көз жеткізетін шығарма. Тарихи және көркемдік сипаты жоғары бұл шығармалар оқушының танымдық ой – өрісін ашатын өшпес мұра. Ойымызды Т.Жұртбаевтың мына сөзімен жалғастырсақ: «Қилы заманда» суреттелген Алаш идеясы және оның басты бес идеясы - жер; жер байлығын игеру, су, тілі мен иман, рухани бостандық қазір де өмірлік күшін сақтап, шешуін күтіп отыр. Қазақтың жерін жоқтап, елін түгендеп, құтын құттаған, тілін тұщытып, иманын үйірген, салауат пен ғадауатқа шақырған «Қилы заман» сияқты шығарма қазақтың көркем ой әлемінде жоқ»[6]. Жазушының «Қилы заман» повесін мектеп оқушысының жас ерекшелігі, қабылдауы ескеріліп 10-11 сынып оқушыларына оқыту ләзім деп ойлаймыз. 10-11 сынып оқушыларының психологтар дәлелдеуінше жас ерекшелігіндегі өзгешелік өзіндік «Мені» қалыптасуында. Бұл сыныптардағы оқушылар

қоғам, заман, адам жайлы ойлана алатындай, өзінің болашағын елестете алатындай азамат болып қалыптасады. Осы кезеңде оқушыда жауапкершілік сезімі қалыптаса түседі, елдің тарихы қызықтырмай қоймайды.

Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы білім беруде гуманистік парадигма рухани құндылықтың тірегі – ұлттық құндылықты сақтай отырып, әлемдік өркениетке ұмтылуға тәрбиелеуге негіз қалап отыр. Гуманистік парадигманың негізі адамзатты ізгілікпен қоршаған ортаны тануға, өзін-өзі шығармашылыққа шыңдауға, адамгершілікке тұнған тұлға қалыптастыруға бағытталады. Әдебиет пәнінің әр тақырыбы гуманистік парадигма тұрғысынан талданып оқытылса, білім алушыдан күтілетін нәтиже де адамгершілік пен жақсы мінез-құлыққа бай, өмірге көзқарасы ашық, айнала дүниені танып білу құзіреті жоғары субъекті қалыптасары анық. Гуманистік парадигманы тірек еткен М.Әуезов шығармаларының көркемдігі мен озық идеясы да оқушысын бей- жай қалдыра алмайды.

Жалпы білім беретін мектепте М.Әуезов шығармаларын оқытуда қапы кетіп кетіп жүрген үлкен мәселе әдебиеттің үш саласының бірі – драматургияны оқыту. Драматургия – әдебиеттің проза, поэзия салалары сияқты кең дамыған, тамыры тереңнен келе жатқан саласы. Қазіргі кезеңдегі қазақ драматургиясы – адамзат тарихындағы драматургия саласының даму нәтижесінде шыңдалып, жетіліп, қалыптасқан жанр деп айтуға толығымен болады. Драмалық жанрдың ерекшелігі – оның сахналық көрініске арналып жасалатындығы. Аталған шығармаларды оқыту кезінде оқушыларға драманы меңгерудің әдістемесі де осындай жанрлық ерекшеліктерді ескере отырып қарастыруды қажет етеді.

Драматургияның қазақ әдебиетінде тууы ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің тәуелсіздігі мен азаттығы, оның әдебиетке ықпалы мен ағартушы-демократтық бағыттардың өріс алуымен байланысты. Ол кезеңнің тарихи даму заңдылықтары мен рухани сұраныстары қазақ әдебиетінде драмалық шығарманың пайда болып, дамуына да ықпал жасағаны белгілі. Өйткені қазақ драматургиясы - қазақ халқының белгілі бір даму кезеңіндегі тарихи-әдеби үрдістің көрсеткіші іспетті.

Қазақ драматургиясының басы – М.Әуезов драмаларынан басталады. Қазақ драматургиясының қалыптасуы кезеңінде Мұхтар Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» (1926), «Жақсы пьеса- сапалы әдебиет үлгісі» (1934), «Қыз Жібек қандай?» (1934), «Дінді әшкерелейтін пьеса» (1938), «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» (1937) т.б. мақалаларында осы мәселелерге қатысты өзіндік ғылыми тұжырымдар білдіре отырып, «Жақсы пьеса-сапалы әдебиет белгісі» мақаласында қазақ пьесасына мынадай қатаң талап қояды: «Оқиғасы тығыз құрылған, істелуі босаң емес, құрыш пьеса керек. Ол үшін әрбір тұлға көп ойланып, көп сұрыптаудан туған болсын», - дейді. Келешекте осы мәселеге ерекше назар аударуға жол сілтейді [7,20]. Ал, «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» деген мақаласында драмалық шығармалардың теориялық мәселелері жайында ой түйіндей келіп, драманың архитектурасына мұқият қарау керектігін айтады. «Суретті әдебиет ішінде көпке жететін, дегені дөп тиетін, әсері мол болатын түр-драма» деп ой толғаған М.Әуезов қазақ драматургиясына жасампаз туындылар берген суреткері де болды. Халықтың фольклорлық мұралары-батырлық, ғашықтық, тарихи жырлардың тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Қара Қыпшақ-Қобыланды», «Бекет» сияқты қазақ драматургиясының көш басшысы болған драмаларын жазды.

Ұлттық драматургияның дамуы мен қалыптасуы жолында алғашқы ой, тұжырым жасаған М. Әуезов: «Әуелі өз қатарымызды шолып өтейік. Бізде не бар? Жалпы жауап берсек, біздің әдебиет пьесадан сорлы емес. Соншалық, қара жерде отырған кісідей емеспіз. Қайта бүгінгі әдебиетіміздің өскелең түрінің бірі пьеса дейміз. Бұл жалпы жауап, біраз ұшқарырақ та жауап, әйтсе де саны мен әзірге сапаға келсек, алдымызда «Майдан», «Түрксіб», «Тартыс», «Кек», «Шабуыл», «Шахта», «Забой», «Заман заңы», бір алуан биылғы жыл тудырған күйлі пьесадан «Айман- Шолпан», «Шұға», «Колхоз тойы» бір алуан боп көлденеңдейді. Бұлардың

үстіне ең соңғы уақытта жазылған Бейімбеттің «Талтаңбайы», Асқардың «Жаңа адамдары» тағы бар. Әзірше жазушы жұртшылығымыз көпшілігіне мәлім болған, бетке шығар деген пьесаларымыз-осыла»-деп драматургияны игерудегі қаламгерлердің жетістіктерін мақтанышпен атап өтеді [8].

М.Әуезов халық өнерінің мол қазынасын тұтас қамти зерттеп, қазақ драматургиясының қалыптасу негізін ауыз әдебиетінің сан алуан жанр түрлерімен байланыстырады. Ә. Тәжібаев: «Қазақ тілінде ертеде «драма», «театр» деген сөздер болған жоқ. Бірақ ұлт поэзиясының бай түрлері, оның көпшілік ойын-сауығы үшін репертуарға айналған ғажайып үлгілері, көшпелі жұрттың өзінің ұлттық салтына, өмір өзгешелігіне лайық театры болғанын дәлелдейді. Жаңа әлеуметтік өмір «...осы топырағы әзір, тұқымы себулі тұрған өнер түрін өсіріп жіберді. ...оған жарық, жылу берді, шөлдемес үшін су берді. Сөйтіп халықтың ғасырлар бойы жинаған асыл маржандарын іргелі, үлкен өнерге айналдырды» [9], – деп ғылыми тұжырым жасаған. Кеңес дәуірінің алғашқы күндерінің өзінде-ақ жастардың оқып сауаттануына, білім мен мәдениетті игеруіне кең жол ашылған. М.Әуезов 1918 жылы жазылған «Оқу ісі» атты маңызды мақаласында қазақ мектептерін көптеп ашу қажеттілігіне тоқталады. Автор халықты білімге тарту қажеттілігін айта отырып, оның бағдарламасын ұсынған. Бағдарлама негізінен екі мәселені халықты сауаттандыру үшін қысқаша лекциялар оқу және ел арасында кітапхана, театр ашу ісін көтерген [10]. Халықты сауаттандыру мен мәдениетке жақындатудың көзі мектеп, кітапхана, театр деп білсек, мектепте оқытылар драмалық шығармалар да білім мен мәдениетті таратудың бір бөлшегі.

Ұлы жазушы М.Әуезовтің қазақ драматургиясының қалыптасып, дамуындағы еңбегі зор. Әдебиеттің алыбы қазақ топырағында осы жанрдың кенжелеу дамып келе жатқанын айтып, өзі бас болып қазақ драматургиясын көтерді. 1917 жылдан басталған драма және театр өнері аз уақыттың ішінде үлкен мәдениет ордасына айналды.

Мектеп бағдарламасында М.Әуезов драматургиясын оқыту кенжелеу және қалыс қалып жатқаны тіпті оқытылмайтыны белгілі. Қазақ драмасының басы болған «Еңлік Кебек», «Түнгі сарын» трагедиялары 11 сыныпта, 6 сыныпта пәнаралық байланыста «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасы білім мазмұнын жаңарту жағдайында жасалған бағдарламаларға дейін оқытылып келді. Жалпы білім беретін орта мектептің 11 сыныбында М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы толық оқытылатын кездерде драматургиясына арнайы сағаттар бөлініп толық оқытылу жоспарланған. 2000 жылдар бағдарламасын құрастыруда дәстүрлі тарихи-желілік ұстанымы басшылыққа алынған.

М.Әуезовтің «Еңлік Кебек» трагедиясы қазіргі күнде де оқырманына қазақ даласындағы әділетсіз қоғамда өмір сүріп, махаббаттың құрбаны болған жастарға қойылған ескерткішіндей іспетті әсер береді. Әлем халықтарының бәрінде дерлік сақталған махаббат дастандары қанша ғасыр өтсе де сол елдің ұрпақтары қайталап оқып, ұмытпайтын дәстүріне айналдырған. Ромео-Джульетта, Ләйлі-Мәжнүн, Руслан-Людмиладан біздің Еңлік-Кебектің тағдыры жеңіл болғаны ма? Трагедиядағы шынайы сурет, адамдар тағдыры, екі дүниенің озбырлығы мен қарсылығына айтылған қарғыс, Еңлік пен Кебектің таза махабатына арналған лирикалық сезім, романтикалық пафос қазіргі оқырманы мен көрермендерін де ойсыз қалдырмасы анық. Трагедиядағы кейіпкерлер арасындағы тартысқа құрылған трагедиялы сурет оқушының адам психологиясын терең түсіне білуіне, қазақтың сан ғасырлы әдет-ғұрпын тереңнен талдап түсініп, танымын аша түсетіні анық.

Оқушының танымдық қызығушылығы неден болады дегенде когнитивтік парадигма алға шығады. Когнитивтік парадигма негізі ой, ойлау арқылы танымға әкелу, түсінік қалыптастыру. Білім, білік, дағды қалыптастыру қазіргі білім беруде көздеп отырған мақсат болғандықтан оқушының ойы, ойлау қасиеті арқылы оның жады, есте сақтау қабілетін дамыту басты жұмыстың бірі болып табылады. Осы орайда М.Әуезов драматургиясындағы оқушының танымдық ойын өсіретін, еркін ойлауға жеткізетін детальдар көптеп саналады. Трагедиядағы

жастарға пана болған табиғат, тау-тас, жер су аттары, тіршілік, тұрмыс көріністері, салт- дәстүр жайы- бәрі оқушы үшін білуге ұмтылатын танымдық жайттар.

Қазіргі мектеп оқушысының тұлға болып қалыптасуына мәдени, эмоциялық, зияткерлік, әлеуметтік және рухани дүниесінің сай болуы қажеттілік. Ұлы жазушы М.Әуезов шығармашылығын мектепте оқытып білім мен тәрбие беруде осы қажеттіліктердің шешімі болатын бірнеше мүмкіндіктерге жол ашылады:

1. Ұлы жазушының өмірі , шығармашылығынан мол мағлұмат алады;
2. Жазушы шығармалары арқылы қоғам, адам, заман жайлы ойы қалыптасады;
3. Көркем шығармаларынан ұлттық таным мен тәрбие мен өнеге алады;
4. Қазақ халқының ұлттық коды мен құндылығы насихатталады;
5. Қазақ әдебиетін әлем әдебиетінің бір бөлшегі деп біледі;
6. Көркем шығармадағы психологизм мағынасын түсінеді;
7. Көркем шығарма оқу - рухани дүниенің қажеттілігі деп түсінуге жол ашылады;
8. Жазушы шығармасынан халықтың салт-дәстүрін, тарихын біле түседі;
9. Оқушының танымдық ойы мен қабілетінің дами түсуіне әсер етеді;
10. Жазушының көркем әдеби тілін тану арқылы сөз құдіретін түсіну қабілеті артады.

Ұлы жазушы шығармашылығын насихаттау сыныпта, сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру жолдарында шешімін таба береді. М. Қаратаев: «Бұл есім бүгінде бүкіл әлем дүниесіне әйгілі және ардақты» [4,7], – деп ұлы жазушының қазақ топырағынан шығып әлемдік өркениеттен орын алғанын айтады.

Қорыта келе, ұлы жазушы М.Әуезов шығармалары да қай ғасырда болмасын өз ұлтының рухани қажетін өтейтін шырағы болып қала беретіні шындық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхтар Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы Том 1 «Жазушы» баспасы Алматы 1979
2. Үлгілік оқу бағдарламалары // <https://nao.kz>
3. Қалижанов У. Ойкөз: Әдеби зерттеулер мен портретер-Алматы: «Тау самал» баспасы, 2012 – 424 б.
4. Мұхтар Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы Том 1 «Жазушы» баспасы: Алматы, 1979
5. Мұхтар Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы Том 16 «Жазушы» баспасы Алматы 1985. – 400 б.
6. Тұрсын Жұртбаев «Бесігіңді түзе!...» (1997)
7. М.Әуезов. Уақыт және әдебиет.- Алматы: ҚМКӘБ: 1962, 426-б.
8. М.Әуезов. 17- том. -Алматы: Жазушы: 1985. 20-б.
9. Ә.Тәжібаев. Қазақ драматургиясының очеркі. – Алматы, Жазушы. 1964.
10. Әуезов.М. Оқу ісі.// «Абай»журналы. 1918, №11

Рамазанова Ш.Ә.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
филология факультеті
E-mail: shaigul69@mail.ru

МАҚАЛ-МӘТЕЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Халқымыздың өмірінде санғасырлық сыннан өткен мақал-мәтелдің алатын орны ерекше. Әсіресе, сөз қолданысында пайдаланудың пайдасы зор. Айтар ойың мен сөзінді көркем, тұздықтап, шұрайлы һәм бейнелі етіп жеткізудің бірден-бір тиімді жолы – сөйлегенде, әңгіме айтқанда, дәріс оқығанда мақал-мәтелдерді орнымен пайдалану екені бәсенеден белгілі. Сондықтан мақал-мәтелдерді сөз қолданысында дұрыс қолдануды оқытып-үйретудің да мән-маңызы өте зор.

Мақал-мәтелдерді оқытудағы басты мақсат тек бір-бірінен ажырата білуде ғана емес, олардың тәрбиелік, тағылымдық тұтастығында болса керек. Оқытушы соны толықтай студент санасына сіңіріп, жан дүниесіне әсер ете алса, сабақтың сапасы артады. Ал осыған орай нақты нәтиже шығара алса, нұр үстіне нұр болмақ. Оқытушы үшін әр мақалды жаттатып қана қоймай, оның мән-мазмұнын айқындап, күнделікті тіршілікте қолдана ма, жоқ па, соны анықтай білу аса маңызды. Мысалы: «Ас атасы – нан» мақалын талқылау кезінде бір үзім нанның халық тарихында қандай орын алатынына көз жеткізу үшін студенттерге ашаршылық құрбандарын еске алу күні мен ашаршылық жылдарынан бейнежазбалар түсіріп келу тапсырылады. Әлбетте әркімге әртүрлі кезеңдер бөлініп беріледі де: «Алтын күміс – тас екен, арпа, бидай – ас екен» мақалының мәніне де жіті назар аударылады, әр студентке әртүрлі нақтылы тапсырмалар беріледі: біріне – нанның қалай дайындалатыны жөнінде бейнематериал дайындау тапсырылады. Жер жырту, тұқым себу, егін егу және дайын өнімді ұнға айналдырудағы алуан түрлі іс-әрекетті студенттер өз көзімен көріп-білуге тиісті. Екінші, үшінші, оныншы студентке де СӨЖ ретінде бөлек-бөлек тапсырмалар бөлінеді, соның бірі дастарханға ең алдымен нан қойылатыны, қалған тағамдардан бұрын ең бірінші «наннан ауыз тию» керек екені ескертіледі. Асты қадір-қасиет тұтатын, қазақ дастарханын сыйлайтын қонақ кірген үйінен «нан ауыз тимей шығуға болмайтыны» жайлы да толық түсіндіріледі. Тіпті шұғыл шаруамен келген бейтаныс қонақтың өзіне де қазақ «нан ауыз тигізбей» жібермеген.

Б.Момышұлы жиі айтатын: «Қуыс үйден құр шықпа» мақалының аржағында да сол баяғы «нан ауыз тию» рәсімі тұрғаны айтпаса да түсінікті. «Нан ауыз тию» рәсімі жайында әрбір студент жеке-жеке бейнежазба түсіріп, дастархан басына жайғасқан қонақтардың алдымен ең үлкені ас ауыз тиетіні, онан кейін жасы бойынша дәмнен ауыз тиетіні, ас қайтармай, бата жасалмай ешкім орнынан қозғалмайтыны анық, айқын, дәл көрсетілуі тиіс. Бұл бейнежазба сабақта көрсетілсе, қазақ дастарханын қалай сыйлағаны әр студенттің жадында қалар еді. Сондықтан дастарханды аттауға болмайтыны «таспен ұрғанды, аспен ұр» мақаланың мәні де дұшпаныңды досына айналдыру екені көрініп-ақ тұр. «Шақырғанға бармасаң, шақырғанға зар боласың» осындай мақал-мәтелдер асқа қатысты әртүрлі мақал болғанымен, бәрінің көшін бастап «Ас атасы – нан» тұратынын түйсінгенде ғана Сіз оқытып отырған әр студент алдымен дастарханға нан қоюды, сонан соң одан ауыз тиюді түйсінеді. Студент көптеген халықтардың құрметті қонақтың алдынан әуежайларда, керуен сарайларда (вокзал) нан мен тұз алып шығатыны бекерден-бекер емес екенін түсініп, жадында сақтап, өзі түсірген бейнекөріністі желі арқылы таратып, қанша көрілім жинағанына қарай оқытушы тиісті ұпаймен бағалайды.

Мәселен, мақалдың санында емес, санаға сәуле түсіріп, сіңуінде. Бір мақалдың өзі бүтін бір ұлттың автопортретін бере алады. «Жаным – арымның садағасы» мақалының мәніне

тоқтала кетейік. Иә, бұл бір ұлттың, қазақ ұлтының өмір бойғы ұстанымы, жанын арынан артық қойған халықтың қалыптасқан қағидаты. «Малым – жанымның садағасы» бірінші тармағы, халықтың бәрінен де ар-ұятты жоғары қоятыны байқалады, ар, ұят бар жерде, ақиқат бар. Садақа, садаға кетейін, садаға болайын, садақаға мал шалу болмаса «садағаны сауда бер», «садақаға ақ сарбас атадым» т.с.с тармақтас, тамырлас мақалдарды әрбір студентке бөліп беріп, тағы да сол жеті нан садақа жұма күндері жеті шелпек пісіріп, құран оқытып, аруақтарды ардақтайтыны белгілі, әрбір мақалдың мәтініне жеке-жеке тоқталып, түсіндіріп болғаннан кейін, студенттердің қаншалықты меңгергенін бақылау мақсатында сауалнама сұрақтары таратылады да, садақаға қатысты барлық мақалдар әр студентке бір-бірден бөлініп беріледі, әрі ол туралы әлеуметтік желіде көрілім жинау қажет етіледі. Тағы да бір айта кететін жайт, жеті нан садақа беруді немесе жеті шелпек пісіруді өз үйінің дастарханында түсіреді. Міне, осылайша, кімнің түсірген көрінісі көп көрілім жинайды, сол жоғары ұпайға (рейтинг) ие болады.

Мысалы, оқу құралында әр сабақта мақал-мәтелдер берілген. Халқымызда мақал-мәтелдердің тәрбиелік, тағылымдық маңызы өте зор. Сондықтан тіл үйрету сабақтарында халық ауыз әдебиетінің үлгілерін (жұмбақ, мақал-мәтелдер, ертегі) беріп отыру студенттердің есте сақтау қабілетін шыңдауға, танымдық көкжиегін кеңейтуге көмектеседі. Мақал-мәтелдер белгілі бір жағдаятта шығады. Мақал-мәтелдер белгілі бір жағдай уақытында дәл, дөп айтылатын түйінделген сөздер тобы. Ол барлық жағдайға тән емес. Мақал-мәтелді жаттату міндет емес, сұқбат жасауға тапсырма беріңіз. Бұл мақал-мәтел қай кезде, қандай жағдайда айтылды? Сен бұны естіп қана қоймайсың, өмірде қолданасың. Мақал-мәтелдің өзін жеке айтпаймыз, оны сөздік қолданыста қолданамыз, сондықтан бұл автоматты түрде шығады. Бұл қазақтың сан ғасырлар бойы жинаған, ата-бабадан қалған ұлттық мұрасы. Тілдік қолданыстың қаймағы. Сондықтан мақал-мәтелді орнымен қолдану керек, сөздік қолданыста бұны қолдансаңыздар, шұрайлы тілмен сөйлегеніңіз. Студенттер өз ыңғайларына қарай сұқбат, монолог құрып, сұрақ-жауап, сұхбат алып жатады. Сол сөзді активтендіреді. Студенттер жай-жапсарды сезініп, мақал-мәтелді тірілтіп, сөйлетіп шығарады. Мақал-мәтел жатталып қана қоймайды, яғни сөздік қолданысқа еніп, студенттің өміріне етене жақындап, араласады. Мақал-мәтелді сезініп жазған студент күнделікті ауызекі тілде қолданып жүреді.

Мақал-мәтелді жалаң жаттатудан гөрі, жадында сақтатудың алуан амалдарын қарастырған жетістікке жетелейді. Бір мақал бір шығармаға жүк болады. Шығарма, мазмұндама, диктант, сауалнама жаздыруда сауаттылығын арттырумен бірге жадында жатық сақтауға жол ашады. Мақал-мәтелді оқыту да, жаттығу да, жадында сақтату да, тек теориялық түсініктер, ал тәжірибе жүзінде студенттің елі, жер, ұлт, ар, ұлт үшін өз тарапынан, өз қолымен жасалған және қасында куәлары бар, бейнекөрініс түсіру қажеттілік. Себебі, студенттің бойында шынайы қаһармандықты қалыптастыру ұстаздың ұстазының ғана қолынан келеді. Қазақтың: «арыңды жастан сақта» мақалының мәні мың түрлі, күні бүгінге дейін адамдарды, жалғандықпен жауласқан жандарды қолма-қол қорғаған бейнекөріністері жоқ болса, сабақтың мақсатына жетпей жарты жолда қалғанын көрсетеді. Қазақ үшін қазір сөзден гөрі, іс-әрекет қажет. Оны өзіңнен бастаған жөн. Тіпті оқытушы өз өмірінен халық үшін істеген істері жөнінде бейнекөріністер түсіріп көрсетсе, студенттерге де айтарлықтай әсер қалдырып, «ұстазы жақсының – ұстамы жақсы» жағына шығар еді. Студенттің де, ұстаздың да елді елең еткізерлік, көзбен көріп, қолмен ұстайтын деректі дәлелі болмаса, сабақтың орындалмай, еңбектің зая кеткені деп білуіңізге болады.

Қадыр Мырзалиевтің Бабалар болмысы хақындағы: «бір жаманы – жел сөзге ерген екен» деген жолдары бар. Сабақтың сапасын анықтайтын ондаған өлшемдер бар, солардың біреуі және бірегейі – нақтылы нәтиже. Сонша жасқа жеткен студенттің өз қолымен істеген ісі болмаса, ол туралы айналасы айтып жүрмесе, ондай сабақтың сапасы туралы әңгімелеудің өзі ауыр. Әрбір дүниеге келген адамның артында дүниеден өткенде не қалады? Көпір қала ма,

қыстау қала ма , гүлзар қала ма, яғни ел үшін, арының таза, тұнық болуы үшін тегін, ерікті түрде халыққа істеген істерің ғана қалады. Мысалы: менің бала кезімнен бері естіп өскен, көріп өскен «Мекіш құдығы», «Айтуған қыстауы», «Қайынды тоғайы», «Төлеужен бұлағы» секілді атаулардың бәрін үкімет жарлығымен, әкім әмірімен бермеген, халық өзі атап кеткен. Бұны халықтың сол адамдарға деген шексіз ризашылығы деп білу керек. Мәселен, Мекіш ақсақалдың өзі көзі тірісінде құдық солай аталатын, сол құдықты жападан-жалғыз өзі баурайдан қазған, тұщы құдық болып шықты. Бүкіл ауыл барып сол құдықтан су алатын, әлі де солай. Жүз жылдан асты, міне, бұл адамдар жанына ары үшін қызмет еткізген, жұрт үшін жасалған қадамың өз үйіңнен жиырма-отыз қадам ұзаған жерден басталады, бәрін былай қойғанда қараторғайға ұя жасау да – игілікті іс, ұрпақ ұстанымында ұлағатты істерді орнықтыру, онтайландыру тәжірибелі ұстаздың ғана қолынан келеді. Тағы да айтарымыз сабақтың сапасы жел сөз емес, мақал-мәтелдерді өз өмірінде пайымды пайдалана білуі үшін студенттердің зерделеріне құюға тікелей байланысты болмақ. «Сәулең болса кеуденде, мына сөзге құлақ сал» демеуші ме еді, Абай. Ұстаздың мақсаты студент кеудесіне нұр шашу, ал студенттің мақсаты – сол сәулені кеудесінің бір түпкірінде сақтап, керек кезінде, жан-жағына тарату.

Мақал-мәтелдің ұлтымыздың ұятын ұлықтауда атқаратын қызметі қисапсыз, тек нақтылы нәтижелер ғана студент пен ұстаз арасында келісті көпір орнатып, мәреге жетуіне, мәртебеге ие болуына мүмкіндік береді. Оқытудың теориясы мен тәжірибесін қатар алып жүріп қана қоймай, ең кемінде жетпіс пайыз тәжірибе жүзінде көрсетудің ел үшін де, ұстаз және студент үшін де абыройын асқақ ететін, сабақ сапасын анықтайтын, айқындайтын – тек қана тәжірибе. Нақтылы нәтижелер, ізденіс үстіндегі іс-әрекет.

Пайдаланылған әдебиет:

- 1.Қазақ мақалдары // құрастырушы Әбубәкір Диваев. – Ташкент, 1927ж.
- 2.Қазақтың мақалдары мен мәтелдері //құрастырушы Өтебай Тұрманжанов. – Алматы, 1935ж.
- 3.Белинский В.Г. Шығармаларының толық жинағы, II том, Москва, 1953. – 172б.
- 4.Шәріпұлы С., Ақыпбекұлы Ө. Ұлылық қалғыса ұлт қайғыға кетеді Алматы, 2007ж.

Асқарова Г.С.,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
қауымдастырылған профессор м.а.,
филология ғылымдарының кандидаты
Токшылықова Г.Б.,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистры
Каримова Г.С.
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
қауымдастырылған профессор м.а., PhD

«АЙҒЫРКІСІ» - ЖЫЛҚЫ ТЕКТІЛІГІН ДӘРІШТЕГЕН ТУЫНДЫ

Андатпа. Мақалада қазақ халқының өмірінде, тұрмысында, мәдениетінде, ғұрпында ерекше рөлге ие жылқы жануарының әдебиеттегі көрінісі сөз болады. Жазушы Н.Дәутайұлының «Айғыркісі» әңгімесіндегі адами қасиеттерге ие болған жылқының трагедиясы арқылы автордың қоғамға, адамзат баласына айтқысы келген идеясы нақтыланады. Адами қасиеттерден ада болмаудың алдын алудың қажеттілігін айтады. Қаламгердің шағын жанр арқылы үлкен әлеуметтік мәселені көтере алғаны пайымдалады.

Кілт сөздер: жылқы жануары, адами қасиет, тектілік, трагедия.

Аннотация. В статье речь идет о представлении в литературе лошади, которой отведена особая роль в жизни, быте, культуре и обычаях казахского народа. Рассказ автора Н. Даутайұлы «Айғыркісі» освещен трагедией коня, обретшего человеческие качества. Автор предупреждает человечество и общество о необходимости не терять человеческих качеств. Анализируется, что писателю удалось через небольшой жанр поднять большую социальную проблему.

Ключевые слова: конь, человеческое качество, благородство, трагедия.

Annotation. The article deals with the representation in the literature of the horse, which has a special role in the life, life, culture and customs of the Kazakh people. The story of the author N. Dautaiuly "Aigyrkisi" is illuminated by the tragedy of a horse that has acquired human qualities. The author warns humanity and society about the need not to lose human qualities. It is analyzed that the writer managed to raise a big social problem through a small genre.

Keywords: horse, human quality, nobility, tragedy.

Әлемдік өркениетте Ұлы даладан қосылған жеті игіліктің бірі – жылқыны қолға үйрету мәдениеті. Жазушы Антуан де Сент-Экзюпери «біз өзіміз бағындырған жануарға әрқашан жауаптымыз» деген. Ақыл-ой, санасының артықшылығымен қолға үйретіп, баптап, бағындырған жануарының ішкі даусын естіп, қалың жұртшылыққа жеткізетін, сол арқылы тұтас қоғамға ой салатын – жазушы. Өзінің шығу тегін көкбөрімен байланыстыратын қазақ үшін жылқы тақырыбы да – әдебиетіміз үшін таңсық емес. Қаһармандық дастандардан бастап, қазіргі әдебиетімізде де орталық фигура дәрежесіне жетіп, жан-жақты суреттеліп, жазылғанымен, жеке дара зерттеу нысаны ретінде алынған жоқ. «Жылқы қазақтың ұлттық руханиятына, қазақы жадысына, халықтық санасына айналғаны тарихи деректерден ғана емес, әдеби-мәдени ескерткіштерден философиялық ойлау жүйесінен де айқын көрініс тауып тұр» [1, 218] десек те, оған лайықты дәрежеде көңіл бөлу «Ұлы даланың жеті қыры» бастамасынан кейін оң бағыт алды.

Қазақ елін жасампаздыққа жетелеген бастама «Ұлы даланың жеті қырының» артықшылығы – өткен тарихтан тағлым алып, болашаққа бағдар жасайтын темірқазық бола

білуінде, ұлттық рухты оятып, бабалардың генетикалық күшін мойындатқан, өміршендігін дәлелдеуінде. Қазақ елі – түркі әлемінің қарашаңырағы ретінде ата-баба аманатына адалдығын сақтап, өркениетті ойлаудың алғышарты ретінде әлем мәдениетін жақындастырды. Ұлы даланың мұрагері болу – үлкен жауапкершілік.

Еуроцентристік ойлау жүйесінің қазаққа күшпен таңылып, зорлықпен сіндіріліп, түсіндіріліп келген «ойдан шығарылып, қолдан жасалған» мәдениет пен тарихының күні келмесе кетіп, ұлтымыздың терең тарихы мен рухани құндылықтары, мұраларына жаңаша көзқарас қалыптасты. Ұлы даланың төл халқының мәдени-саяси санасының жаңғырып, тарихи шындығының ашылуы – әлемдік ойдың дамуына ықпал етумен қатар ұлттық код пен тарихи сананы жаңғыртып, қауіпсіздікті күшейтіп, әлеуметтік белсенділігімізді арттырады [2].

Құран сүресінде: «адам баласы атты соңғы күнге дейін тастамас, өйткені сол арқылы оның бұл дүниеде де олжасы бар, ақыретте де сыйлығы бар» (Әл-Бұхари, Имам Мүслім) делінген [3].

Әр халықтың байырғы қазынасын бүгінгі үдеріспен байланыстыратын рухани тәжірибесі ұлтты сақтау үшін қажет. «Ұлттық көркем әдебиет – этникалық жадты, дүниетанымдық архетиптерді, ментальды ерекшеліктерді берудің әмбебап саласы» [4, 3]. Арғымақ атқа атақты Нысанбай жырау тұтастай одаларын арнаса; «ту құйрығы бір тұтам, тұлпар міндім өкінбен» деп Доспамбет жырау да (XVI ғасыр) жырлап өмірден өтті. Арғымақ атқа мініп, ашық аспан астында, ұлы дала жерінде желдей есіп, бостан жүрген қазақ оғланының өкінішке қарай, көп ұзамай азат басы құл болды. Ел басына бұлт үйірілген бұл трагедиялық ахуалды да зерттеушілер жылқы түлігімен байланыстырады.

Жылқы жануарына қатысты қазіргі прозада жазылған салмақты туындылардың бірі – жазушы Несіпбек Дәутайұлының «Айғыркісі» шығармасы деуге болады. Әңгіменің құндылығы – жылқының тектілігі мен адалдығын дәріптеу. Бүгінгі адамзат баласының кей өкілдерінің рухани деградацияға ұшырап, материалдық құндылықтың құлына айналған тұста халқымыздың «жеті қазынаның» бірі санаған жануардың кісілік танытуы, адам баласының бойынан жоғалған мейірімділіктің жануардың бойынан табылауы шығармаға өзек болған. Негізгі кейіпкерлердің бірі Есқұл отағасының күндегі әдеті – құлынды желіден бесін ауа ағытып, кекілі қалың кер биесімен ауылдан аулақтау аласа таудың қойнауындағы суы мөлдіреген жылға жағасындағы көкорай шалғынға биесін таңға дейін жаю. Колхоз тарағанға дейін үкіметтің жылқысын бағып, «талай күндерін түн күзетіп өткізіп, түзге түнеуге көндіккен ақсақал үшін көкорай шалғыны көздің жауын алатын тау қойнауында тымық түн ауасын сіміріп жатудың өзі ғанибет. Есқұл ақсақал табиғатынан аңғарымпаз жан болды. «Қазақтың қайсыбір баласы мен жылқының арасында қандай да бір ұқсастық, үйлесімдік бар екенін бұрыннан білетін. Самғауға құштарлықтары, сірә. Жаны таза адам өзінің ойы, ниеті, арманымен төрт құбыланы төңкере түгел сүзіп шығып түпкілікті мұратының түбіне дейін самғап, ал жылқы тұяғы қара жердің төсін төмпештеп алдына қара салмай ағызып келе жатқанында бақытты» [5]. Есқұл ақсақалдың жылқы танитын қасиеті тек тебелі ғана ерекше, дөңгелек емес, туған ай сияқты, ал сыртқы сипаты тым ұсқынсыз, бұты тылтиған, қарны қабақтай, сиыр құймашағы сорайған, шоқтығы да тым шошак, басы ұзын бір селеует тайды көргенде «Жылқының қасиеті сыртқы тұрпатында емес, жүрегінде. Анау кеудеде алапат шабысқа лайық алып жүрек соғып тұрмасына кім кепіл. Жал-құйрығы күлтеленіп ертең арғымақтың өзі болып шығар бәлкім» [5] деп жылқының тегін еместігін байқаған. Сол болжамы дәл келіп, дөненінде ауыл, аудан, облысты айтпағанда, Таластың арғы бетіндегі қырғыздардың ат бәйгелерінің алдын бермеді. Бұл есті де киелі жылқының Жалғасқа ғана емес, Бұлдидың бүкіл әулетіне біткен бақ екенін түсінді.

Жылқының тектілігі мен адалдығы әңгіменің бірнеше тұсында баяндалып, беріліп отырады. Алдымен, зират басындағы жылқының келбетіне көз жүгіртсек, «ер-тұрмансыз... жас кабірдің темір қоршауына тұмсығын тіреп үңіліп тұр. Түйедей қаратөбел айғырдың

тұлабойына түгел тер қатқан. Көздерінде қызыл алау» [5]. Бұл Таластың бір түкпіріндегі қырғыз аулынан қашып келіп, жастайынан өзін бағып-қаққан Жалғастың басына келіп аза тұтып тұрған жылқының кейпі. Жанына ешкімді жақындатпайды, көзін алартып, аяғын серпіп, оқыранып тұр. Елең етіп, ешкімге мән бермейді, басын бұрып та қарамайды. Тегі жануар болса да шын иесі – Жалғас боздақты іздеп келіп тұр. Жылқы баласы адам моласына келіп, аза тұтты. Автор шығарманың көркемдік шешімінде жылқыны адам баласының бойында болатын қасиетке ие етеді. Өзін тай күнінде өлімнен құтқарып, баптап, бағып-қаққан иесіне деген адалдықтың шырқау шыңы – оның аза тұтуымен байланыстырылады.

Айғыркісінің тектілігі мен адам баласына деген ықыласы шығарманың өн бойынан көрініп отырады. Қыстауда отырғанда толғағы келгенімен туа алмай қиналған жас келіннің ышқынған, ыңырсыған даусын естіген Айғыркісі шөпті шайнап тұрған жерінен оқыс оқыранып, жұлқынып, жүгеннің желкелігін үзіп, басын босатып алып, әйел толғатып жатқан киіз үйге екпіндеп барып, есікті басымен ұрып, ашып, жарты денесіне дейін кіреді де; қатты кісінеп жібереді. Оның құлақ тұндырар даусымен бірге, шар еткен жас нәрестенің де үні естіледі. Кейін есін жиған келіннің: «есік тарс еткенде тура маған қарай екі көзінен от шашып жылқының басы төніп келеді екен. Өмірімде дәл бұлай қорыққан емеспін. Баланың даусы шар етісімен жылқы езу тартқан сықылданды. Сөйтті, рас!» деген сөзін естіген бір қария: «Құдайдың құдіреті мына айғырың да кісі екен ғой» дейді. Сол заматта кісінің киесін көрсеткен қаратөбел жөнінде көпшілік бірауыздан: «бізден кетіп қалған кісілік киені құдай сол жануардың деніне салған шығар» деп мойындаған екен[5, 243б.]. Қарияның сөзіне иланған халық сол күннен бастап қаратөбелді Айғыркісі атап кетеді. Маңына бөтен адам жуытпайтын асау айғырдың тағы бір қасиеті – бала көтермей немесе баласы тұрақтамай жүрген әйелдер жанына келіп, өздерінше ырым етіп, жалынан сипаса, тып-тыныш тұратындығы еді. «Жылқы – жоғарғы әлем символы, қой – материалдың, жер әлемінің, сиыр – сыртқы әлемнің, басқа дүниенің, өлілер әлемінің, хаостың символы. Яғни, ат – жоғарғы әлем – даналық әлемнің, ата-бабалар әлемінің символы» [6, 31-32] деген пікірдің ақиқаттығына ден қоюға болатын секілді.

Қыстың қақаған күнінде аяғы тайып, үй төбесінен құлап, жалғыздан жалғыз далада жатып қалған Жалғасқа қауіп төнгенін сезіп, жал құйрығына мұз қатқан Айғыркісі үйдің биік қақпасын тарпып, қатты оқыранады. Жайылымда жүрген малдың бекер келмегенін түсінген Ескұл ақсақал келіп, сырттан есікті ашқанда екі қабырғасы сынып, бұғанасы тайып қозғалуға дәрменсіз жатқан Жалғасты үйге кіргізеді. Миы шайқалып, қайта-қайта құсып шыққан Жалғас таңға жуық тыншығанда ғана үй іргесінен ұзамай топтанып тұрып алған үйірлі жылқы Айғыркісінің соңынан еріп, өріске бет алады. Ал түнімен иіріліп тұрған орындарында жиырма шақты биенің құлын тастап кеткенін көрді. Жалғастың қиындыққа тап болғанын сезген қаратөбелдің өрістен үйірін айдап әкеліп, таң атқанша тілеуін тілеп, оның амандығы жолында құрбандыққа биелерін шалғанын түсінген жұртта оның шынында да киелі екендігіне күмән қалмаған. Ескұл ақсақал болса «қаратөбел айғыр жылқы кейпіндегі киелі кісілік шығар Жаратқанның жіберген» деп түсінген.

Шығарманың көркем шешімінде зират басына келіп, аза тұтып тұрған «Айғыркісінің басы үйілген жас топырақтың үстінде, денесі сәл бүктетіліп сұлық жатыр. Шарбақтың төрт бұрышындағы жуандау темір бағананың бірі колқа-жүректің тұсынан ортасына дейін кіріп кетіпті. Айғыр өліп жатыр еді» [5].

Автордың өз қоғамына айтқысы келген басты ойы, идеясы – «әркім өзімен өзі болуға айналып, өзін туған өз жұртын өзекке тауіп өмірем қатыра берсе өмір шіркінде не құн, не абырой қалады. Жақсы үміт-арманның иесі мен киесін сақтай алмаған жұрттың көретіні – ақырзаман!». Ешқандай әрекетсіз, өмірдің мәнін тек ақшамен бағалап, танитындарға шын құндылықтың не екенін түсіндіріп, көзін ашпаса, олар бүгін жалғас пен айғыркісіден айрылса, ертең өздерін жоғалтары анық екенін ескерткісі, қоғамына ой тастағысы келеді. Қоғам үшін ең

қауіптісі – әрекетсіз отыру, бейғамдылық екенін заманында Б.Момышұлы да айтып кеткен болатын.

Бұлди – қазіргі заман адамы. Бүгін ғана бейімделген емес, бала күнінен алдына дүние жинауды айқын мақсат еткен жан. «Үшінші, төртінші класта-ақ қоян өсіріп, оларын жаз жайлауда отырған қойшыларға апарып тарту етіп, қозы-лақ жинап, қора ішінен өз меншігін бөліп, қоршап алып» өзге түгіл өз әкесін таңдандырған. Мектепті бітірген соң дүкен көмекшісі боп кіріп, өз алдына сыра сатып, ауылдың дүкенін жалға алып, одан жекешелендіріп алып, аз уақытта жаман москвичін тастап, иномарка мінді. Әбден байығаны соншалық, ауыл адамдары той-томалақ, өлім-жітіміне содан процентке ақша алатын дәрежеге жетті. Дәрежесімен қатар атағы да өсіп, Бұлди емес, Бұлдекең атанып, «Бұлдекең келе жатыр», «Бұлдекең ішсін», «Бұлдекең сөйтті» дейтін болды қарапайым жұрт. Әйелі де өзіне сай, жер тесер пысық болып шығып, кеңес заманының өзінде дәріханадағы қат дәрілерді қымбат бағасына сатып, саудагер шешесі жіберіп отырған тауарларды үйінде сатып, Бұлдекеңнің дәулетін арттырды. Жүрісінен жаңылмаған екеуі ауылдан да, қаладан да кафе, үлкен дүкен, дәріхана салды. Бұлдидың дүниеге берілгені соншалық жалғыз баласының жан досындай болған Айғыркісіне де баласын алдап, сатып жібереді. Туған ағасының да сөзін құлағына ілмеген Бұлдидың пиғылы жалпы халыққа берген бағасынан танылады: «Қай ел-жұрт. Жартысы базарда тәшке сүйреп қаңғырып жүрген, жартысы ауылда екі қолы қалтада, бірін екі ету қаперінде жоқ, жаздай карта ойнайтын, қыстай ұйқы соғатын, өлгенін де қарыз алып көметін, тойын да қарыз алып жасайтын, құры қазақ болғанына мәз, жеткен жері «тамашаға» таңдайы құрғаған, «Айтысқа» аузы аңқайған ел-жұртты айтамысыз. Бұл ел-жұртқа ненің де бәрібір болғаны қашан. Тіпті, керек десеңіз алса, соларды да қырғыздарға түгел сатып жіберер едім» [5].

Бұларда бәрі болғанмен, біразға дейін бала болмай, зарығып көрген жалғыз балалары «Жалғас» болды. Жалғас кішкентай күнінен салмақты, естияр бала болып ерекшеленді. Ойын қумайды, он екі – он үш жасынан бастап үйдегі бар шаруаны өзі атқарып, қора-қопсыны да өзі жамай беретін болды. Ал өзен бойындағы Шұқанақта батпаққа батып жатқан жабағы тайды құтқарып алып, үйіне әкелген соң, қатты өзгеріп, тайдың жанынан бір елі шықпай, өзі баптап, күтеді. Көзінен бір елі таса қылмайды. Қаратөбелдің бойы биік, тұрқы ұзын, қабырғалары сыртына қарай айнала біткен, үркектемейді, жөнсіз секектемейді, жүріс-тұрысы кербез, бекзада кейіп.

Адам баласының ізгі мұрат-мақсаты, асқақ армандары жолындағы күресін жырлау – әдебиеттің басты міндеті. Көркем шығарманың эстетикалық мұратының негізі адамтану мақсатына негізделетін болса, сол жақсылыққа жету жолындағы күресінде басты фигура – жылқыны алуын әдебиеттегі жаңашылдық дей алмаймыз. Себебі, жылқы малын дәріптеп, «ер қанаты – ат» деп ел қорғаған баһадүрлердің жан серігі ретінде сипаттап, суреттеу фольклорымыздан бастау алады. Осы игі дәстүрді жалғастырған жазушы А.Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесінде бала Кенжебекті азаттыққа жеткізген де, атом полигонының салдарынан айықпас дертке шалдығып, қынадай қырылып жатқан қазақ жұртының жылқының емшегін еміп, қымызымен аман алып қалған (Н.Ораз «Жылқының көз жасы», С.Досжан «Қасірет пен тағдыр», «Үзілмеген үміт») жылқының қазақ өміріндегі орны пен рөлі ерекше сипатталған. Қаһармандық жырлардағы ел қорғаған батырларымызды жау қолында қалдырмай еліне жеткізген, қиындықта қорған болған атақты тұлпарларды былай қойғанда қазақтың өзін «жылқы мінезді халықпыз» деуі де тегін емес. Туған жерін сағынып екінші дүниежүзілік соғыс кезінде батыстағы майдан даласынан қар құрсанып туған жеріне жетіп жан тапсырған Бәйгекүрең; құлын күнінен баптап, мәпелеп өсірген егесі жалғасты іздеп қырғыз Алатауынан қашып келген Айғыркісі әрекетін бүгінде екі аяқты пенделер жасай алмайтын ерлік деуге парапар. Аталған жануарлар бойындағы қазаққа тән туған жеріне деген адалдық пен жақын жанына деген бауырмалдық, мейірімділік қасиеттер еріксіз таңдандырады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің №АР14872341 «Қазақ көшпелілерінің өміріндегі жылқының рөлі және оның ұлттық әдебиеттегі көркем репрезентациялануы» атты 2022-2024 жылдарға арналған гранттық жобасы негізінде жарияланды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырзабеков Ж.Е. Түркі өркениеті және тарихи жаңғырту мәселелері // «Ұлы даланың жеті қыры және қазақ философиясының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 19 қаңтар, 2019 жыл. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. -512 бет.
2. Борбасов С. Ұлы даланың жеті қыры: Ұлттарихы туралы толғаныс // Егемен Қазақстан, 2019, 4 маусым.
3. Имам Бұхари. Сахихәл–Бұхари. Аударған: Ү.Шойбек, Қ.Қыдырханұлы. – Алматы: Кәусар–саяхат, 2007. – 927 б.
4. Дәдебаев Ж. Жазушыеңбегі. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. -340 бет.
5. Дәутайұлы Несіпбек. Аты жоқ әңгіме. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2012. - 640б.
6. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Астана: Евразия, 2012.

Алмас Л.,
*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты,
School of Success, мұғалім,
leilalmas0805@gmail.com*

Ә. НҮРШАЙЫҚОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ДЕРЕКТІЛІК ПЕН НАРРАТИВ ТӘСІЛДЕРІ

Өмірде жазылатын шығармалар мен туындыларға арқау болатын тақырыптар алуан түрлі болады. Жазушы қаламынан туған шығармаға қандай тақырыпты арқау етеді немесе қандай бағытты жол қылып таңдайды оның ішкі күйіне байланысты. Ішкі күйге талант пен қызығушылығы да себеп болады. Жас айырмашылығына байланысты жазылатын кейбір шығармалар өз оқырманын аз ғана уақыт қызықтыра алуы мүмкін, ал баяндауы бөлек, көптеген тарихи деректерге негізделіп жазылған ұлы туындылар оқырманның жүрегінен мәңгі жол табады. Бұндай шығармалар халықтың кітап қорының төрінен орын алып, ұрпақтың санасына гүл болып егіліп, оқырманның көңілін жақсылыққа шабыттандырады хақ. Міне дәл осындай шығармалардың авторлары нағыз көсемсөз шебері, нағыз жолы болған талант ретінде саналады.

Шығарманың оқырман көңілінен шыға білуі бірнеше сезімдерден тұрады. Шығарманы оқи отырып, ерекше толғаныс күйінде боласың. Ішкі күйің сыртқы энергиямен байланыс орнатып, шабыт алу деген үлкен құндылыққа ие болады. Өмірдің мәнін түсіндіре білетін кейбір шығармалар адамзатты жақсылыққа үндеп қана қоймай, рухани байлықтың бәрін оқырман жүрегіне сыйғызады. Кейбір шытырман оқиғалы туындылар оқырман қауымға өмір сынақтарын еңсере білуге мотивация ретінде ұсынылады. Осындай даналыққа толы-толы шығармалар рухани азықтың сарқылмас суатына айналатыны рас.

Міне, оқырманның жүрегінен ойып тұрып орын алған осындай өміршең шығармаларды дүниеге әкелген қарымды қаламгер – Әзілхан Нұршайықов. Қазақтың көрнекті қаламгері,

Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Әзілхан Нұршайықов 1922 жылы 15 желтоқсанда Шығыс Қазақстан облысының Жарма ауданы Келінсүйегі деген жерде дүниеге келген.

Өмір сүрген уақыты мен еңбек еткен жылдары еліміздің тағдырының өте қиын кезеңімен тұспа-тұс келген. Қаламынан туындаған шығармаларының барлығы дерлік өмірдің қиын бедері мен замандастарының көрген қиын да қилы тағдыры суреттелді. Осындай шығармаларына тоқталып өтейік. Ұлы Отан соғысының зардабын ашық көрсете білген, майдандағы солдаттардың психологиясын, жай-күйін оқырманға ашық жеткізе білген роман-сұхбаты «Ақиқат пен аңыз» (1976 ж), замандастарының асқақ арманы мен адал да кіршіксіз махаббат сезімі суреттелетін «Махаббат қызық мол жылдар» (1970 ж) шығармасы, Кеңес Одағының Батыры Мәлік Ғабдуллин атынан бірнеше ұлы тұлғалар жайында айтылған туындысы «Тоғыз толғау» (1977 ж), асқақтық пен әдемілікті танытатын «Махаббат жыры» (1964 ж) «Ескі дәптер», «Әсем», «Ботагөз» «Ғажап адам» атты лирикалық шығармалары бұның нақты дәлелі бола алады.

Қай тақырыпты жазса да өмір деректерінен сыр шертіп, шынайылықты ту қылып, әдемілікті паш еткен Әзілхан Нұршайықовтың шығармалары - ар, намыс, махаббат, ізет, сыпайылық, қаһармандық, шыншылдық сияқты ұлы қасиеттерді оқырман жүрегіне сіндіре білді.

Қаламгер жазуды мақсат еткен шығармаларына шындықты ту қылғысы келсе және тарихи тұлғалардың болмысын шынайы, кіршіксіз көрсеткісі келсе өмірлік деректерді игерудің қолайлы тұстарын таңдап алады. Солардың бірі әрі бірегейі хат, күнделік, қолжазба, суреттерге сүйене отырып нақты деректілік негізде жазады. Кейбір шығармалар нақты деректерге сүйеніп жазылса да, жазушының қиял еркіндігі басым болып, ойдан шығарылған сюжеттердің әсерінен өзінің болмысын, табиғатын жоғалтып алуы мүмкін, Бұндай шығармалар әдебиетте аз емес. Ал шынайылықтың сызығынан аттамай нақты да тура жазылған бірнеше шығармаларға мысал келтіре кетейін. Б.Момышұлы туралы жазылған А.Бектің шығармасы «Волоколоск тас жолы», М.Ғабдуллиннің «Менің майдандас достарым», «Майдан очерктері» шығармалары, Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» және бірнеше шығармалары. Міне осындай сияқты туындылар нақты айғақ бола алады.

Деректілік сипатта жазылған шығармалар түп тамыры Ұлы Отан соғысы кезеңінен бастау алғандығын, одан кейін сол сұрапыл соғыста газет-журналдарға ілесіп, кейіннен жазушылардың алтын еңбектеріне айналғанын дәлелдеген В.В. Филипов болды. Оның «Русская литература» журналында жарияланған мақаласынан мынандай үзінді келтіре кетейік. «...документальность в художественной литературе связана с воссоданием реального лица, невыдуманного события, конкретного места и времени действия, во-вторых, с введением в произведение различного рода документов выполняющих художественные функции» [1] - деп деректілік сипатының көркем шығармадағы орнын түсіндіреді. Көркем шығармада деректілік өз орнымен қолданылуы тиіс. Осы деректілік оқырманның қызығушылығын арттыратындай көркемдегіш құралдар қолданылуы шарт. Осы тұжырымды дәлелдеп, нақтылап айтқан ф.ғ.д., профессор Ж.Дәдебаев. «Жазушының ойлау парасаты мен суреткерлік шеберлігі жоғары деңгейде тоғысқанда тарихи шындық пен жазушы қиялдауы арасында жарасым орнайды, шығарманың тарихи негізі айқындалып, маңыз мәні арта түседі» [2, 44]. Демек деректілік, нақтылық пен қатар жазушының көркем шеберлігі шығармада басты роль атқарады.

Осыған дәлел Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман – сұхбаты. Бұл шығарма нағыз қаһарман, батыр Б.Момышұлымен тікелей сұхбат алу барысында жазылған ерекше туынды болғаны сөзсіз. Сұхбат барысында бірнеше деректер, Бауыржанға жазылған хаттар, күнделіктер қолданылады. Барлығы айқын дәлелмен кітапта келтірілген. 1942 жылы майдан даласында А.Бек пен Б.Момышұлының жасасқан шарты «Біздің шарт» деген тақырыпта туындыда бой корсетеді: «...бұл шарт 1942 жылдың март апрелінде майданда

жасалды, 1944 жылдың 18 декабрінде Москвада қағазға түсірілді.» [3, 69]. Міне осындай сияқты бірнеше дереккөздер туындыда келтірілген. Бұл шарт оқырманның ұлы оқулығына айналған А.Бектің «Волоколомск тас жолы» кітабының негізгі дәлел-шарты болған. Бұл шартқа негізделген кітап Бауыржан Момышұлының ерлігін күллі әлемге паш етеді. Бұл туынды арқылы қазақ елінің қайсар халық екені дүйім жұртқа мәлім болады. Әзілханның көркемдеу мотиві ерекше. Кейде өлең ұйқасына тураласа, кей тұстарында теңеуді әсірелеу басым болып келеді. «Панфилов 8-ші гвардиялық дивизияның даналығы болса, Бауыржан дивизияның ар-намысы болды. Панфилов асқар таудай дивизияның табаны болса, Бауыржан дивизияның ар-намысы болды. Панфилов дивизияның жүрегіндегі лаулаған оты болса, Бауыржан оның лапылдаған жалыны болды» [3, 147]. Бұл жерге назар аударсақ Ә. Нұршайықов Панфиловтың 8-гвардияны асқан ақылдылықпен басқарғанын және де Баукеңнің ұлы ерліктерін өз аузынан жазылған нақты деректермен келтіріп сөз шеберлігін көркем түрде пайдаланып, осындай суреттеуді оқырман қауымға ұсынды. Бұл да Әзілханның жазушылық шеберлігі мен ішкі талантының әдемі үйлесімділігі болып табылады. Жазушының осындай болмысын дәлелдейтін мына бір үзіндіге назар салсақ. «Мәншүк арқасында келе жатқан автоматын сырғытып алдына шығарды. Домбыра пернесін қуалаған сияктанып, стволдың сағағын нәзік саусақтарының ұшымен жып- жып еткізіп, басып басып қояды. Содан - соң оң қолының саусақтарын сәнмен тарбита ұстап, сәл бөгелді де автоматтың ағаш дүмін қағып-қағып жіберді. ... Ол өзінің нәзік, сонымен бірге асқақ әуенімен «Қараторғайды» бастады...» [4, 375]. Бұл үзінді арқылы қаһарман қыздың қайсарлығын нәзіктікпен әспеттеп суреттеп тұр. Осы суреттеу арқылы қазақ қыздарының болмысы батырлыққа толы екенін байқауға болады.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында нарратив ұғымы өзекті тақырыпқа айналууда. Жалпы нарротология термині сюжетке қатысты қолданылып жүр. Ал кейбір баяндау тәсілдері жағынан «нарация» деп аталады. Нарротология ғылымын жан-жақты зерттеген бірнеше ғалымдар В.Шкловский, Б.Томашевский, В.Пропп, Б.Эйхенбаум, М.Бахтин т.б. Бұл латынның *narrare* — «баяндау тілі» сөзінен шыққан.

Француз философы әрі семиотигі Ролан Барт айтқандай: «Повествование разворачивается ради самого рассказа, а не ради прямого воздействия на действительность, то есть, в конечном счете, вне какой-либо функции, кроме символической деятельности как таковой».(5) Яғни шығарманы баяндау кезінде оның тарихи болмысын емес, құндылығын сақтай отырып мазмұнын жеткізу әдісіне аса көңіл бөлінуі керек.

Нарратив белгілі бір көркем шығармадағы оқиға мен деректердің бірізділігі. Бірақ оны сюжетпен байланыстырмау қажет.

Мысалы: Кеңес фольклорисі Владимир Пропп [6] ертегілік нарративтің базалық құрылымын жасамақ болды. Ол нарративті шағын бөлшектерге бөлуді ұсынды – нарратемаларға: характерлер, персонаждардың қызметі, сиқырлы құралдар немесе белгілі бір жағдайлар. В. Шмидтің [7] «Нарротология» еңбегінде нарратор түріне әңгімелеуші мен баяндаушы терминдері жатады. Яғни баяндау осы екі субъекті арасында өрбейді деп келтірген. Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман- сұхбатының баяндау тәсілі де осы В.Шмидтің зерттеуіне сәйкес келеді. Романда Бауыржан Момышұлымен бірнеше кездесулер ұйымдастырып, бірнеше деректерді мысалға ала отырып наррация жүзеге асырылған, баяндаушы мен әңгімелеушінің ортақ көзқарасы бір арнаға тоғысып, ұлы еңбек дүниеге келген.

Көркем әдебиетте автор мен нарратор ұғымын бір-біріне қарсы қояды. Автор шығармадан алыс болып, сюжетті белгілі бір қаһармандар арқылы өрбітеді. Ал кейбір туындыларды автор шығарманың басы қасында болып, сюжетті өз тарапынан әрлендіреді, әсірелейді кейде баяндайды. Міне осындай авторларды әңгімелеуші, баяндаушы деп атайды. Мысалы көркем әдебиетте бірнеше қаламгерлерді атауға болады. Олардың қаламынан туындаған шығармалардың біреуі өз тарапынан баяндалса, ал кейбір шығармаларына ешқандай да қатыспайды. Мысалы: Мысалы, Эрнест Хемингуэйдің «Қош бол майдан», «Шал

мен теңіз» туындыларында баяндаушы әр қалыппен көрінсе, Л. Толстойдың «Анна Каренина» мен «Әзәзіл» туындыларында баяндаушының тұлғасы әр түрлі. Гогольдің «Диканька хуторы түбіндегі кештер» мен «Шинелін» қараңыз мұндада автор біреу болғанымен оқиганы баяндаушылар да бір біріне мәнері жағынан сәйкес емес. М. Әуезовтің «Көксерегі» мен «Қаралы сұлуын» алайық. Болмаса Ж.Аймауытұлының «Ақбілегі» мен «Әншісін» алайық.

Әзілхан Нұршайықовтың осыған ұқсас екі шығармасын мысалға келтірсек. Бірі автордың өзі тікелей қатыса отырып жазылған, оқырман жүрегінен жол тапқан романы «Ақиқат пен аңыз». Ал екінші шығармасы, автордың ешқандай қатысы жоқ тек белгілі бір қаһармандарды жарата отырып, шығарма сюжетін өрбіткен «Махаббат қызық мол жылдар» шығармасы.

Қорытындылай келе, Әзілхан Нұршайықов прозасындағы деректілік пен нарратив тақырыбы жоғары деңгейде зерттелді. Деректілік пен нарратив ұғымдары жан-жақты ашылды.

Әзілхан Нұршайықов шығармаларын көркем түрде оқырман жүрегіне жеткізе білген жазушы. Оның шығармаларының барлығын дерлік оқи отырып адамгершілік құндылықтарды оқырман бойына сіңдіреді. Шығармаларының бәрінде нақтылық пен деректілікті туғып ұстап, шындықтан тайынбайды. Бұлардың барлығы жазушының адамгершілік қасиеттерді насихаттап, үлгі өнеге көрсете білгендігін айғақтайды. Ал баяндау тәсілінің әркелкілігі жазушының талантымен қоса жазу шеберлігін асқақтатып тұрғандай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Филиппов В.В. Место и роль документализма в советской прозе о Великой Отечественной войне 60-70- х годов: автореф. дисс. на соиск.учен. степени канд. Филол.наук. – М., 1979. - 22.с.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 207 б.
3. Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. - Алматы: Атамұра, 2004.
4. Нұршайықов Ә. Таңдамалы. Екі томдық. – Алмат: Жазушы, 1980 ж.
5. Наррация эволюциясы 2017: https://adebiportal.kz/kz/news/view/narraciia-evoliuciiasy_19148
6. Пропп, нарратив и сказочные продажи. 27 августа 2018 <https://prodasch.ru/blog/idealnii-otdel-prodazh/propp-narrativ-i-skazochnye-prodazhi/>
7. В. Шмид. Нарратология. Языки славянской культуры. Москва, 2003 г.

Акишева А.К.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: Кыяхметова Ш. А.,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымд. профессоры, филология ғылымдарының кандидаты

**ОРТА МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ
ОҚИТУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ЖОЛДАРЫ**

Әдебиет ықшамдалған әлем болса, әдеби шығарма - сол әлемнің шындығы мен сыры араласқан үлкен бөлігі. Көркем шығарманы оқу және талдау шығарманың күллі құны мен қасиетін түсіну, оқыған сайын бұрын соңды байқамаған жаңа тұстарын байқау, жаңа сырын ашу. Әр түрлі бағытта, әр түрлі жанрда жазылған шығармалардың мазмұны мен мән - мағынасын аша отырып, автордың айтқысы келген негізгі идеясын ашу.

Академик Зейнолла Қабдолов: «Әдебиет өмірді ғана танытып қоймайды, өмірге деген көзқарастарын қалыптастыруға, мінез - құлқына, күллі тіршілік болмысына әсер етеді» [1, 89] деген болатын. Яғни, бұл дегеніміз әдебиеттің адам өмірі үшін аса маңызды рөл атқаратынын түсінуге болады. Тек өмірге деген көзқарастарын қалыптастырып қана қоймай, күллі болмыс-бітіміне әсерін тигізеді. Демек осындай аталған құндылықтарымызды мектеп қабырғасында жүрген оқушылар бойына сіңіре білуіміз қажет.

Көркем шығарманың табиғаты өте күрделі. Көркем шығарманың басты мақсаты - өмір құбылыстарын оқырманның танымы мен түсінігіне көркем жолмен ұсыну. Бұл қағида ертеректен осы уақыт шеңберіне дейінгі қолданылып келе жатқан мақсат түрі болып саналады.

Орта мектепте көркем мәтінді талдау үдерісі әдеби-теориялық түсініктерді саналы түрде меңгеру барысында, көркем шығарманы тұтастай қабылдағанда, әдеби құбылыстарды тарихи тұрғыда қарастырғанда, әдеби шығарманы талдаудың әдістемелік жолдарын соған байланысты білік пен дағдыны меңгерген кезде ғана мақсатты түрде жүзеге асады деуге болады. Шығарманы талдаудың қандай дәрежеде болуы оқытушының талдаудың әдіс-тәсілдерін қалай игергеніне де тікелей байланысты болмақ. Талдау жұмыстары кезінде шығарма құрылысы, сюжеті, жазушының жазу стилі, көркем мәтін негізінде жатқан ой, шығарманың көтерген мәселесі басты назарда болмақ.

Көркем шығармамен танысу кезінде оқушыларда қоршаған орта жайлы жаңаша ойлар туындайды. Адам өмірі, қоршаған әлем, адалдық пен арамдық, жақсы мен жамандық, қоғамдық-саяси мәселелер, адами құндылықтар, әділдік пен әділетсіздік, обал мен сауап, көптеген басқа да әлеуметтік мәселелер жайлы ой тұжырымдайды. Жақсылық пен жауыздықтың аражігін ажыратуды үйренеді. Өміріне қажетті жаңа мәліметтер алады. Көркем шығарманы оқи отырып, шығармадағы образдар жүйесі, кейіпкерлер әлемі, шығарманың тақырыптық-мазмұндық мәнін ақыл таразысына салып, ойлану арқылы шешім шығарады. Көркем туындыны оқу барысында жаңаша ой түйіп, алған әсеріне байланысты өзіндік тұрғыдан шешім шығарады. Өзіндік ой қалыптастырып, шығармаға баға береді.

Орта сыныптарда қамтылатын көркем шығармалар рухани байлыққа, адамгершілік қасиетке, іздемпаздық жұмысқа, өмірге деген көзқарасты қалыптастыруға негіз болатын шығармалардан құралған. 8 сыныпта оқылатын Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасынан тәрбие, адамгершілік қасиет, өсиет, өнеге, үлкенге құрмет сияқты адам бойынан табылу керек көптеген асыл қасиеттерді табуға болады. Оқушы көркем туындыны оқып қана қоймай, түйген ойын, шығарған тұжырымын өмірінде қолданар болса, бұл шығарма авторы үшін үлкен жетістік болмақ. Педагог тек қана оқыту немесе талдау әрекетін ғана ұйымдастырмай, шынайы өмірмен байланыстыра білсе, оқушының есінде қалады. Сонымен қатар, қиялдаумен жұмыс жасау арқылы да нәтижеге қол жеткізе алады.

Оқытушының көркем шығарманы оқыту барысындағы мақсаты мен міндеті оқушының өздігінен танып білуге деген талпынысын, жасаған әрекетін ояту болып табылады. Жаңартылған білім беру мазмұнында егер оқушы шығарманы өз бетінше оқып, шығармадан қандай да бір әсер алмаса, талдау барысында жасаған барлық әрекеттер ешқандай нәтиже бермейді. Оқушының көркем туындыны оқып, танысуы, оны ары қарай сараптап, жіктеп, топтастырып, талдау әрекетін жүргізу өте күрделі мәселе. Оқытушы талдау әрекетін ұйымдастыру барысында тек қатып қалған қағидалармен емес, қиялға бет бұрып, қиялмен әрекет жасаған кезде мол нәтижеге қол жеткізе алады. Оқытушының оқытудағы мақсаты мен

міндеті тек дұрыс бағыт - бағдар бере білу, яғни, оқушының ынта жігерін оятып, оқуға деген ынтасын ары қарай дамытуға әрекет етуі керек.

Әдіскер-ғалым Әуелбек Қоңыратбаев: «Жоғары сыныптарда оқушылар шығармамен таныстықты үйде жүргізуі керек. Яғни, оқушылар сол өтілейін деп отырған шығармадан аз да болса хабардар болуы тиіс. Бұл сабақтың міндетін жаңартады. Оқытушылардың басым бөлігі көлемі жағынан үлкен романдарды да басқа шығармалар сияқты бөлімдері бойынша бөліп алып талдауға машықтанған. Шындығында жоғары сыныптарда қандай да көлемі жағынан үлкен роман болмасын алдымен үйден оқып келіп, оқытушы сол негізде талдау, әңгімелеу жұмыстарын жүргізу керек», - деген болатын [2, 28]. Демек әдіскер-ғалым өз сөзінде оқушылар қандай көлемді шығарма болмасын үйде алдымен танысып алып барып, сыныпқа келгенде талдау жұмыстарын ұйымдастыру қажет екенін айтып отыр. Сыныптағы талдау жұмыстары оқытушы мен оқушы арасындағы бірлескен жұмыс түрінде жүзеге асады. Оқытушы сыныптың деңгейі мен оқушылардың қабылдау деңгейіне де мән берген жөн. Сыныптың деңгейін саралап барып, соған байланысты тапсырмалар жүйесін құру қажет.

Көркем мәтінді сабақ кезінде талдаудың алғашқы үлгілері шығарманың мазмұнын түсінуден, шығармадағы образ сомдаушыларға деген әр түрлі көзқарастан бастау алады. Шығармадағы кейіпкерлерге деген көзқараспен қатар кейіпкерлерді танудың ең қарапайым белгілері кейіпкерге мінездеме беру арқылы, сыртқы болмысын тану арқылы жасаған іс-әрекеті, сөзді дұрыс саптауы, сөзді дұрыс пайдалануы, ойлаудың дағдылары, ойлаудың кейіпкерге тән ерекшеліктері, автордың шығарма кейіпкеріне деген көзқарасы, көркем туындының тақырыптық мәні. Жалпы білім беретін мекемелерде көркем туындыны толығымен дерлік талдау (немесе автор ізімен), образдар жүйесі бойынша (кейіпкер, табиғат бейнелері), проблемалық-тақырыптық сияқты кеңінен қолданылатын әдістемелік жолдары қолданылады. Осы тақырыпта көркем шығармаларды талдау жайында біршама әдіскер-ғалымдар ғылыми бағытта жазылған еңбектерін жарыққа шығарды. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдарын ұсынатын Т.Ақшолоқовтың «Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту», «Көркем шығармаға талдау жасау» [3], Қ.Бітібаеваның «Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары» [4], Қ.Алпысбаевтың «Көркем шығарманы талдау жолдары» [5], Б.Жұмақаяваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» [6], Т.Жұмажанованың «Әдебиетті оқыту әдістемесі» [7], Т.Есембековтың «Көркем мәтінді талдау негіздері», «Көркем мәтінді талдау әдістері» [8] еңбектерін айта аламыз. Олар әдебиеттанудың күрделі әрі маңызды мәселелерінің бірі - мазмұн мен пішіннің тұтастығын негізге ала отырып, талдаудың әдістері мен тәсілдерін, жолдарын ұсынады, көркем ойды сақтай отырып талдау әрекеттерін, көркемдік біріліктің бөлшектенуін, синтезденуі мен тұтастығын талдау жолдарын ұсынады. Мазмұн мен форманың бірлігі, жазушының әдіс-тәсілі мен дүниетанымдық көзқарасы, тарихилық принципі, өнерге деген әлеуметтік көзқарасы – барлығы, талдаудың методологиялық принциптері негізгі мәнге ие болу керек екендігін ескертеді.

Әдіскер ғалымдар ғылыми-әдістемелік зерттеу еңбектерінде көркем туындыны талдауға қатысты құнды да, маңызды талдаулар ұсынады. Көркем мәтіндегі образдар, оның даму сатылары, сюжеттік желісі болмаса, тұтас жүйелі ой - шығарма құрылысы болмайды. Яғни, туынды да жоқ деген сөз. Сондықтан оқытушы шығарманы таныту кезінде, шығармадағы образ сомдаушылардың сан түрлі жағдайларға қатысты басқа кейіпкерлермен тығыз органикалық бірлікте, байланыстыра отырып қарастыру керек. Бұны өмірге қажетті, өмірлік мән - мағынасы бар құбылыстармен салыстыруға, білуге, қарауға оған оқырманның өзіндік ойларын ортаға салуға, айтуына көңіл аудару қажет. Оқушылар кейбір сәттерде оқытушының пікірімен келіспей, жағымсыз қылық көрсеткен кейіпкер бойынан көркем мінез түрлерін тауып, дәлелдеуі мүмкін. Мән бермейтін бұрыс деген пікірге қарсы шығып, өз ойларын дәлелдеп, жеткізетін тұстар да кездеседі. Сондықтан оқушының ой пікіріне аса басты назар аударған дұрыс. Оқушылардың барлығы бірдей емес, қабылдау деңгейлері де әр түрлі

болып келеді. Сол үшін де оқушының айтқан қандайда болмасын пікірімен санаса білу қажет. Көп жағдайларда оқушы көркем шығармадағы көрсетілген идеяны шындық ретінде қабылдап, шығармадағы типтік, образдық мазмұн мен форманың тұтастығы секілді әдебиеттің теориялық жағына мән бермеуі де мүмкін. Сол себепті оқытушы көркем шығармамен жұмыстарды тереңдетіп, оқушыны теориялық сауаттылыққа бейімдей білуі қажет. Бұл көркем мәтінді дұрыс талдауға бейімдейді.

5-сынып бағдарламасындағы тақырыптарды меңгеруде оқушылар халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің айырмашылығына тоқталады. Ақын -жазушылармен танысып, өмірбаянымен қатар шығармашылығына қанық болады. Бұл сыныптар үшін ертегі, қысқаша берілген әңгімелермен жұмыс жасау тиімді болып саналады. Бұл сынып үшін көлемі жағынан аз шығармалармен жұмыс жүргізу тиімді болып саналады. Оқушылар көркем шығармамен жұмыс жасай отырып, баяндау, суреттеу, мінездеу сияқты ұғымдармен жұмыс жүргізеді. Шығармада берілген кейіпкерлер дүниесімен танысады, болған оқиғалардың сюжетін ажыратып баяндай алады. Шағын көлемді шығармалар, соның ішінде, әңгіме жанрын оқытуда шығарманың көлеміне емес беретін ойына, көтеріп тұрған проблемалық мәселесіне назар аудару қажет. Шығарма желісінде кем дегенде бір сюжетті оқиға орын алады. Композицияның бірлестігі, тілдің көркемдігі, кейіпкерлер дүниесі, кейіпкерлердің өмір сүру жолында кездескен қиындықтар және соны шешу жолдары қарастырылады. Кейіпкерлер әрекетін шынайы өмірмен салыстыра отырып бағалау, шығармадағы эпизодтарды қолдана отырып, құндылықтарға баға беру сияқты оқу мақсаттары қамтылған. Демек 5 сынып оқушыларымен жұмыс жасағанда осындай дағдыларын қалыптастыруымыз қажет. Шығарманы толық меңгерген бала бұл оқу мақсаттарына құрылған тапсырмаларды қиналмастан орындай алады. Демек оқытушының мақсатқа қол жеткізу мүмкіндігі жоғары болады. Осы дағдылар бала бойында қалыптасатын болса, онда оқушы өз ойын жүйелі еркін түрде жеткізуге дағдыланады. Ары қарай оқиғалар желісін ажыратуға көңіл аударуымыз қажет. Мысалға алатын болсақ, көптеген ертегілердің мазмұны не болмаса эпизодтары ұқсап жатады. Бұл деген балаға шығарма мазмұнын шатастырып алуға итермелейді. Сондықтан оқиға желілерін ажыратуға арналған стратегияларды қолдануға болады. Кітаптарда «Фэшбоун» немесе «Балық қаңқасы» әдісін қолдануымызға болады. Бұл әдістің тиімділігі оқушы қаңқаның үстіне оқиғалардың желісін жазса, астыңғы бөлігіне шығармадан дәлелдер келтіре отырып жазады. Ең соңында қаңқаның құйрығында шешімін шығарып отырады. Демек өзі шығарған қорытындыны оқушы есінде сақтап қалады. Немесе оқиғалар желісіне арналған «Оқиға шыңы» әдісін қолдануымызға болады. Бұл кезде оқушы шығарманы композициясына қарай талдап, оқиғалар желісін талдап, тізбектей отырып қатар қатарынан «хикая картасына» салуына болады. Бұл әдістің тиімділігі оқушы оқиғалар желісін қатар қатарынан, қай оқиға қай оқиғадан кейін екеніне мән береді және есінде сақтайды. Келесі тиімді әдістің бірі «Уақыт тізбегі» деп аталады. Бұл әдісте де оқушы оқиғалар желісінен дұрыс тізбек жасап, рет-ретімен орналастырып шығады. Бұл әдістердің барлығы дерлік жаңартылған білім беру бағдарламасын ұйымдастыру кезеңдерінде көрсетіледі. Осы немесе басқа да әдіс - тәсілдер арқылы оқушының шығарманы оқығанын немесе қай тұсқа дейін оқығанын бірден түсінуге болады. Сондықтан оқушы шығарманы меңгермесе, әрі қарай шығармамен толыққанды жұмыс жүргізе алмайтындығын түсіну керек.

Демек оқушы мәтінмен толық танысып, түсінгеннен кейін барып басқа мақсаттарға сәйкес жұмыс жүргізуіміз қажет. 5-сынып оқушысы үшін тақырыбы мен идеясын анықтау қиындау болуы мүмкін. Алайда біз осыған дағдыландыруымыз қажет. Зейнолла Қабдолов бір сөзінде «Тақырып дегеніміз – жазушының суреттеп отырған өмір құбылысы жайлы айтқысы келген ойы» деген пікір қалдырған болатын. Сондықтан шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау деген оқу мақсатына міндетті түрде қол жеткізу керекпіз. Оқытушы ұйымдастырып отырған тапсырмасы барысында академик айтып отырған мәселелерді анықтата білуі тиіс.

Балалар үшін өте қызық болатын ертегі «Керқұла атты Кендебай ертегісін» алатын болсақ, Кендебайдың дүниеге келуі, өзінің ата-анасын ғана емес бүкіл ел жұртын асырап бағуы, өз елін жаудан азат етуі, жетім-жесірлерге қылған көмегі, жасаған қамқорлығы, жау қолында кеткен жұртын азат етуі, алдынан кездескен қиындықтардың барлығын тек білектің күшімен ғана емес, ақыл-ой таразысна салып шешуі, тағы басқа мәселелер бар. Осындай көрсетілген оқиғалар желісін бала өзі шығарманы оқи отырып аңғаратын болса, «білекті бірді, білімді мыңды жығады, ер елі үшін туады елі үшін өледі деген» ой түйетіні сөзсіз. Осылай автордың не айтқысы келгендігін табады, шешім шығарады. Көркем туындыдағы кейіпкер образын ашуда аса жауапкершілікті қажет ететін шаруа. Бұл тұста оқушыға бағыт бағдар беріп отыру керек. Мысалға алатын болсақ Кендебайдың адами қасиеті жайлы айтылған тұсты тап не болмаса Кендебайдың бойындағы адами қасиетті тап», «Кендебай мен қойшы баланың әңгімесінен қандай тұжырым жасадың» немесе «Кендебайдың құлынды күзеткендегі әрекеті» тағы да осы сияқты тапсырмалар беру арқылы кейіпкер бейнесін ашуға болады. Одан кейін шығармадан көркемдеуіш құралдарды табатындай етіп тапсырмалар құру керек. Шығармадан эпитет, теңеу, қарама-қайшы суреттеулер, салыстыруларды тапқызып, жазушы тілінің ерекшелігін ашу қабілетін білуіміз қажет. Сонымен қатар, оқушының әдеби тілде сөйлеуіне де мән беруіміз қажет. Содан кейін қазіргі кезде кеңінен қолданылып жүрген «Алтаудың алты қалпағы» әдісін қолданып, оқушыларды топқа бөліп, әрқайсының өз ойын ортаға салуын қадағалауымыз қажет. Сол арқылы оқушының шығарманың мазмұнын меңгергенін ғана емес, шығарма жайлы айтылған өзінің ойын да білуге болады. Шығарманы талдап болғаннан кейін, оқушы шығармашылық жұмыспен айналысуына да болады. Мысалы, шығармадан алған әсерін сараптай отырып, авторға хат жазу немесе кейіпкерлердің жасаған әрекетіне баға бере отырып, шығарма кейіпкерлерін шынайы өмірдегі адамдармен салыстыра отырып, ой түйіндетіп, эссе жаздыруға болады.

Әдеби туындының негізі адам өмірі, адамның мінезі, бүкіл болмысы, іс-әрекет барысында көрініс береді, бір-бірімен қатынасы, іс-қимылы, мақсат мүддесі, кескін - келбеті, мақсатқа жету барысындағы істеген әрекеттері көрсетіледі. Сол іс әрекеттерін баяндауда осылардың барлығы дерлік, автордың қолданған көркем тілі көркем мәтіннің құрамы (компоненті) болып табылады.

5-сыныптарда көркем туындының құрылымдық бөліктерін талдау әрекетін түсінікті де, жеңіл түрде де, күрделі түрде де талдауды ұйымдастыруы оқытушыға байланысты болып табылады. 5-сынып оқушысы талданып отырған мәтіндегі көзге бірден түсетін кейіпкерлер бейнесін, жасаған әр-түрлі әрекеттерін, характерлік бейнесін, бірден байқайды, алайда оқушылардың қабылдауы әр түрлі болғандықтан бір адамдай бірден түсініп ала қоймайды. Әр оқушы әр түрлі қырынан қабылдап, өзіндік баға береді. Практикада 5-6 сынып оқушыларының мәтіндегі қызық тұстарын есте сақтап қалып, бірақ құрылымына аса назар аудармайтыны дәлелденген. Соның ішінде шығарманың эпизоды, сюжеттік желісі, кейіпкерлердің нақты жасаған іс әрекеттері шетте қалып қойып, жалпылама шығарманың мазмұнына ғана мән берілген. Сол себепті де көп жағдайда оқушының шығармадағы сюжеттік байланысқа назар аударуын қадағалау керек. Оқиғаның басталуы мен дамуына назар аударта білу керек. Оқиғалардың өзара бір-бірімен оқиға арқылы байланысқанына баға бере білу керек. Осындай оқушының жасаған әрекеттерінің өзі шығарманың композициялық құрылымын танытудың амалы болып табылады. Негізі шығарманы композициялық талдауда бүтінді бөлшек түрінде беру емес, ол жалпы бүтіннің қандай бөлшектерден тұратынын солардың бір-бірімен табиғи үйлесімі нәтижесі барысында мәтіннің берілген негізгі идеялық түйінін шешуге, тануға әсер етеді. Бұл кезеңде оқушыларға шығармадан сол суреттелген тұстарын анықтап, тауып баяндау тапсырылады.

Оқушы бір тақырып көлемінде осындай қамтылған оқу мақсаттарымен жұмыс жүргізетін болса шығарманы толықтай меңгере алады деп айтуға болады. Ары қарайда

шығармамен жұмыс жүргізу әсте қиындық туғызбайды. Шығармада қандай мәселе көтерілгенін және автордың бұл мәселені не себепті көтергеніне де мән беретін болады. Өз бойына жақсы қасиеттерді алып, кейіпкерлер жіберген қателіктерді жасамайтын болады, кейіпкер бойындағы жақсы қасиеттерді өз бойына сіңіріп, жаман қасиеттерден жиренетін болады.

Егер оқушы оқыған шығармасын өмірде шешім шығаруда пайдаланатын болса, бұл деген автор үшін жетістік деп есептейміз. Алдағы уақытта да осылай бағдарламада берілген оқу мақсаттарына сәйкес жан-жақты ізденіп, тапсырмаларды қызықты қылып құруға дағдылану керек. Егер бағдарламада берілген оқу мақсаттарымен жұмыс жасайтын болсақ, әдіс-тәсілдерді тиімі пайдалану арқылы оқушының әдебиетке деген қызығушылығын арттыра аламыз деп есептеймін. Әдебиетті оқыту арқылы оқушыға қажетті дүние бере алсақ, бұл үлкен жетістік болмақ. Сол себепті де әдебиетті рухани байлық деп атайтынымыз осыдан болар.

Көркем әдебиетті оқытуда әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі. Оқытудың әдістері танымға деген қызығушылық туғызады. Оқушының ақыл ойын дамытып қана қоймай, ізденуге зерттеу жұмыстарын жасауға, жаңа білімді толықтай меңгеруге, жаңа дүниелерді тануға әсер етеді. Сабақты оқытуда ең басты мәселе – оқушылардың танымдық, ізденіс жұмыстары. Тиімді қолданылған әдіс сабақты жүйелі түрде талдауға көмек береді. Оқытуда әдістерді оқушылардың деңгейіне, танымдық белсенділігіне қарай қолдану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Қабдолов З. Сөз өнері. -Алматы: Қазақ университеті 2002. - 201 бет.
2. Қоныратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері .-Алматы 2011-141 бет.
- 3.Ақшопақов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. -Алматы:Жазушы, 1998. - 33 бет.
- 4.Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы 2012ж. Электронды ресурс. <https://stud.kz/referat/show/0202>
- 5.Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. -Алматы .Оқу құралы 1995. -7-8-9 бет.
- 6.Жұмақаева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.-Алматы: Қыздар университеті баспасы 2012. -13 бет.
7. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. -Алматы : Білім 2009. -23 бет.
8. Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы .-Алматы : Мектеп 2004.-45 бет; Көркем мәтінді талдау негіздері .Оқу құралы .-Алматы 2001.- 23-24 бет.

Байкенқызы Б.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология факультетінің магистранты
Email: baikenkyzy.bagilan@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: Дәрібаев С.Д.,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Әдебиетті оқыту ісі әуелі оқытылатын материалдың көлемімен, зерттеу тәсілімен тығыз байланысты. Гуманитарлық бағыттағы пәндерді оқытуда бір ғана теориямен ғана сабақ бере алмайтынымыз белгілі. Сабақтың мазмұн-мәні, мақсат-міндеті, бағдарламаның құрылым-құрылысын алдын-ала меңгеру де бүкіл мәселені шешпейді. Әдістеме мазмұнымен таныса отырып, сын көзбен қарап, зерттеп, шығармашылықпен келуі маңызды. Белгіленген мақсат-міндетке адаспай жету ғана емес, оған қалай жету жолы, яғни процесс әр түрлі болуы мүмкін. Біздің мақсатымызға сайма-сай келетін жолды, әдіс-тәсілді таңдап алып, соның қаншалықты нәтижелі болатынына тек қолдану, байқап көру арқылы көз жеткіземіз. Демек бұл дегеніміз байқампаздық пен үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Мектеп оқушыларының білім деңгейі мен психологиялық, физикалық даму ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру жүйесі құрылады. Қазақ әдебиетін оқытудың басты мақсатының бірі – отандық және әлемдік әдебиетті оқыту арқылы адамгершілік, рухани білім, тәлім-тәрбие негізін қалау. Бұл оқушының қарым-қабілетінің дамуы мен оқытылатын материалдың бір-бірімен селбесе жүріп, ортақ мүддеге жұмыс жасауына көп көмектеседі. Оқушының жазба және ауызша машықтарын дамытуы, шығарма тіліне, кейіпкер образына, жанрлық түрлеріне талдау жасауы, автор поэтикасы мен идеясын ұғына алуы сияқты істер орта сыныптарда жүргізіледі. Психологиялық жақтан келер болсақ, дәл осы жаста оқушыда шығарма кейіпкеріне деген эмпатия, идеялық тұтастық, эмоционалды мейірім болады.

Шамамен 5-сыныптан бастап жоғарылаған сайын оқушының эстетикалық талғамын қалыптастыру, өзіндік ойлауға жетелеу, коммуникативтік қарым-қабілетін дамытуға күш салынады. 8-сынып оқушыларына оқылатын жыраулар поэзиясының тәлім-тәрбиелік идеясы, ел мен жер мәселесі, жақсы мен жаман адам сияқты толып жатқан рухани құндылықтың қайнар бұлағына бас қояды. Соның ішінде біз Бұқар жырау шығармашылығын оқытудың әдіс-тәсілдеріне талдау жасау жасауға тырыстық. Академик Ю.Н. Бабанский «Оқу-тәрбие процестерін оптималдандыру» деп аталатын еңбегінде әдісті негізгі үш топқа бөліп көрсетеді де, олардың басты қызметі ретінде оқу таным қызметін ұйымдастыру, көтермелеу және бақылау деп алады. «Для эффективного выбора форм и методов деятельности педагогов и учащихся в процессе обучения важно учитывать следующие дидактические принципы: сознательности, активности, самостоятельности школьников в процессе обучения при сохранении руководящей роли учителя в этом процессе; единства и оптимального сочетания общеклассных, групповых и индивидуальных форм обучения; оптимального сочетания словесных, наглядных и практических методов обучения» [1, 32].

Осы оқыту әдістерінің ішінен ауызша, көрнекілік түрде және практика жүзінде жүзеге асатыны деп бөліп қарасақ, сұрақ-жауап, баяндау немесе түсіндіру арқылы бір межеге жетуге болады. Мәселен, Бұқардың бір өлеңін дауыстап оқыту, түсініксіз сөздерге талдау жасау, сұрақ қою арқылы ой мәдениетін қалыптастыру сияқты тәсілді қолдануға болады. Көрнекілікке XVIII ғасырды сипаттайтындай, тақырыптық жағынан ашатындай етіп қазақы атрибуттарды пайдалана аламыз. Демонстрация слайд, дыбыстық аудио, танымдық видео материалдарды кәдеге жарата отырып, оқу ісін сәтті етуге болады. Практика жүзінде оқушының өз бетімен жұмыс істеуі үшін шығармашылықты талап ететін тапсырмаларды жүктей аламыз. Мысалы Бұқар жыраудың «Бірінші тілек тілеңіз» деген өлеңін алып қарайық:

Бірінші тілек тілеңіз:

Бір Аллаға жазбасқа.

Екінші тілек тілеңіз:

Ең шұғыл пасық залымның

Тіліне еріп азбасқа.

Үшінші тілек тілеңіз:

Үшкілсіз көйлек кимеске.

Осы тұстан тілек арғы түпкі мағынасында бүкіл қазақтың ішкі арман-ойы, мақсат-мұратымен астасып жатыр. Бұқар жырау бір ғана толғауында ұлттың көкейінде, тұрмысында, діні мен ділінде жатқан астарын көрсетіп отыр. Бұқар жырау шығармашылығы тақырыптық, идеялық жағынан күрделі мәселені қозғайды. Тапсырма ретінде оқушыға егер Құдайдан тілек етер болсаң нені тілер едің немесе сыңарын тап деген сияқты тапсырмаларды беруге болар еді. Бұл оның ойлау жүйесін дамытып, шығармашылық жолға жетелейді.

Әдебиет пәнін оқытуда әдіскер Н.И. Кудрящев бірнеше әдістерді ұсынады. Соның ішінен шығармашылық оқу әдісін Бұқар жыраудың толғауларына сай еркін қолдана аламыз. Өйткені бұл – әлі күнге дейін белсенді түрде оқытуға мүмкіндік беретін негізгі әдістің бірі. Оқушылардың шығарманы тек оқып қана қоймай, оның көркем табиғатын, сөз құдіретін, мақам-мәнерін түсіне алуына ықпал жасайды. «Бұл әдістің мақсаты мен міндетінің өзі оқушылардың шығарманы көркем қабылдауына жол ашу, шығарманың көркемдік табиғаты мен әсерін сезіну қабілетін туғызу. Сондай-ақ шығарманы көркем қабылдау мен эстетикалық әсер алу – әдебиетті ғылыми негізде түсінуге де ең қажетті баспалдақ. Шығарманы қабылдау үдерісінде оның шығармашылық ерекшелігін меңгеру де қатар жүріп жатады. Н.И. Кудрящев бұл әдісті оқушылардың көркем мәтінді алғашқы қабылдауын ұйымдастыру мақсаты мен оны талдаудың алғашқы кезеңдерінде қолдануды көздейді» [2, 81].

Газет бетінен бір ғылыми мақаланы оқу мен өлең оқудан алатын әсер әр алуан. Әуелі мұғалім өлеңді өзі оқып, содан соң оқушылардың біріне оқытып, содан соң оны сахналық көрініс ретіндегі нұсқасын көрсетсе, бұның бәрі эмоциялық әсер туындайды:

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз.
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.

Көркем шығармада ырғаққа, әрбір қанатты сөзге мән беріліп, ішкі мағынасына мән беріп, мәнерлеп оқу арқылы көркем сөйлеуге машықталады. Мұғалім өлеңді түсіндіріп, оқушылардың сұрағына жауап беріп, пікірлесіп отырады. Ұлт деңгейінде ғана ойлап қоймай, жалпы адамзатқа ортақ адамгершілік, жақсы мен жаман сияқты тақырыптарды талқылау арқылы оқушылардың рухани танымын дамытады. Саяси-әлеуметтік, қоғамдық мәселелердің басын ашып, ортақ проблемаларға бірге жауап іздейді. Бұндай нәтижеге келу үшін шығарманы мектептен тыс уақытта жиі оқу, оқып қана қоймай, интонация, тембр, дикциясын түзеп, мәнерлеп оқуды үйрену, өлеңдегі түрлі эпизодтарды бөліп алып, әрқайсысына ат қоып, ортақ жоспар жасау, суреттермен баннер, демонстрация слайдтар құрап келу сияқты т.б тәсілдерді пайдалана аламыз.

Келесі бір әдіс көркем шығарманы талдауға ізденісті аса талап етеді. Бұнда алғашқы алған әсерді әрі қарай тереңдете отырып, санаға бекітуге ұмтылыс жасаймыз. Логикалық анық сұрақтар дайындау арқылы оқушының мәселені шешуі үшін сеп болып, ой түюіне, оны дәлелдеуіне, яғни түпкі нәтижеге бір табан жақындаймыз. Бұқар жыраудың «Ханға жауап айтпасам» деген толғауынан оқиға мәнін, дамуын, кейіпкер жүйесін, табиғатпен үйлестіре суреттеуін, тілдік ерекшелігін талдауға тапсырма беруге болады:

Қарағай – судан қашықтап,
Шөлге біткен бір дарақ.
Шортан – шөлге шыдамсыз,
Балықтан шыққан бір қарақ.
Ойлама шортан ұшпас деп,
Қарағайға шықпас деп.

Мұнда Бұқар жыраудың Абылайға орыс деген жаудың елге тиер зияны, жаушылығын айтып, жаманнан сақтандырар кеңесі, көріпкел қасиетін танимыз. Толғауды түрлі бөлікке бөле отырып, әрбір бөлігінде кездесетін табиғи құбылыс пен оқиғаның бірлестігі, оқиғаның өрбуі мен шарықтау шегіне сай келетін тілдік санадан көрініс беретін элементтердің кездесуіне (шортан мен қарағай, шекпен, балды май) ерекше мән береміз. Демек эвристикалық әдіс тек қана әдебиеттану мәселесінің айналасында ғана қалып қоймайды. Бұл әдіс сыни ойды дамытады, ой мәдениетін қалыптастырып қана қоймай, өздігінен білім алуға итермелейді. Оқушы бұны сыни мақалаларды, тарихи мәліметтерді, басқа да кітаптарды ақтара отырып, ізденеді, ой түйеді. «Көркем мәтінді талдау шығармашылық жұмысты талап етеді. Қай көркем шығарманы оқыса да, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Біреуге қатты ұнаған шығарма екіншісіне ұнамауы мүмкін. Оқушы көркем туындыны өз дүниетанымы, сезімі, білім дәрежесіне байланысты қабылдайды. Әдеби талдаудың басты мақсаты – оқушылардың өзіндік қабылдауын, пікірін әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады.» [3, 23]

Оқу материалының бұрын қарастырылмай қалған тұсын зерттеу әдісі арқылы аша аламыз. Әдеби таным-талғамды дамытуға, шығармашылық-танымдық идеяны салмақтай алуға, күрделі тапсырмалар негізінде мұғалімнің көмегінсіз өздігінен дәлелл-дәйектемелер айта алуына зерттеу әдісінің әсері мол. Бұқар жыраудың ел мен жер мәселесін көтерген өлеңдеріне оқушылар арнайы баяндама жасап келуіне болады. Мектеп бағдарламасында жоқ кейбір толғауларына талдау жасау да зерттеу әдісінің кең көлемді екенін айқындайды. Сонымен қатар өзге бір жыраудың бір өлеңін алып, Бұқар жырау шығармашылығымен салыстырып көруге болады. Ақтанберді жыраудың «Еділ, Жайық – екі өзен» деген өлеңінен Абылай бейнесін салғастырып, саралап, ортақ тұсы мен айырым-белгісін тануға болады:

Еділ, Жайық - екі өзен,
Талсыз болар деймісің.
Көкшетаудың көп көлі
Елсіз болар деймісің.
Бота көзді бойжеткен
Жарсыз болар деймісің.
Абылай қонған кең қоныс
Елсіз болар деймісің.
Еркін жайлап қонған соң,
Малсыз болар деймісің.

Сонымен қатар жыраулар поэзиясынан кең көрінетін дидактикалық сарын, философиялық тұжырым, дуализм мәселесі, тәлім-тәрбиелік идея тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік туады. Көркем шығарманың сахналық қойылымын қарап, тарихи фактілермен байланысын байқауға болады. Мәселен, Абылай заманын көз алдымызға әкелетін отандық тарихи фильмдерді («Көшпенділер», «Алмас қылыш» т.б) көріп, өзіндік баға беру, тарихи шындық пен көркем шындық арасын бағамдай алу, осының негізінде түрлі пікірсайыс, дөңгелек үстел өткізу сияқты сыныптан тыс шараларды қолға алу маңызды. Біз бұл әдіс арқылы оқушының кітап қорын дұрыс пайдаланып, керекті мәліметті таба білуіне, қызықтырған мәселесін зерттеп, оған өзі жауап табуына, ойын тұжырымдап, ауызша не жазбаша болсын машықтарын дамытуға үйретеміз. «Сыни ойлау - сенім («Не нәрсеге/кімге сенуім керек?») мен құндылықтарды таңдау, қандай да болмасын мәселе бойынша барлық сұрақтар қарастырылғанша «сыпайы» түрде күмәндану. Проблема шешуде қолданатын ойлау - жүйелі талдауды қажет ететін ойлау процесі, мұнда бұрынғы білім білмейтінді анықтау үшін қолданылады (эвристика). Ойлаудың бұл түрі бақылау, қорытындылау, жалпыламалау, жорамалдау (гипотеза құру) мен оны тексеру секілді әрекеттер арқылы атқарылады. Мұнда тәжірибе қою арқылы (эмпирикалық тәсіл) проблемалар арасында байланыстар анықталып,

олар бір-біріне жақындастырылады. Шығармашылық ойлау проблеманың қиял мен фантазия, елестету арқылы вариациялары көп шешімдерін келтіруді меңзейді» [4, 24].

Оқыту әдістерінің ішінде ең жиі қолданылып жүргені – сұрақ-жауап әдісі. Бұл әдістің маңыздылығы сонша – жақсы сұрақ қоя алсақ, түпкі ойды, сананы қозғай аламыз. Сол арқылы оқушы ойланады, саралайды, иә мен жоқты таразылайды. Үй тапсырмасын тексергенде де, жаңа білімді меңгерту кезінде де сұрақ алдымен оқушыны қызықтырады, ынтасын оятады, алдына жаңа мәселе қояды. Анықтамалық сұрақтан бастап талдау, проблемалық, ашық, жабық сұрақтарды пайдалана отырып, еркін ойды дамытамыз, оқушының білімін ғана тексеріп қоймай, кейбір риторикалық сұрақтың жауабын түйіндейміз. Жыраулар поэзиясы қалай пайда болды немесе көпке түсініксіз мына бір сөздің мәні қандай деген сияқты сан алуан сұрақты ортаға тастап, әрбір жауапты назарға алып, ортақ мәмілеге келуге болады.

Сонымен қорытындылай келе, бұл әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, мектеп оқушыларына қазақ әдебиетін тиімді өте аламыз. Жыраулар поэзиясын, соның ішінде арнаулы бір жыраудың шығармашылығын сан алуан әдіске сүйеніп, сол әдісті жүзеге асыратын тәсілдер арқылы меңгеруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды/Сост. М.Ю.Бабанский. – Москва: Педагогика, 1989.–560 стр.
2. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық – Жұмақаева Б.Д. Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы : Рауан, 1997. – 283 бет.
4. Әлімов Асхат. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 263 бет.

Молдабек Е.,

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Ержанова С.Б.,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ПОЭЗИЯНЫ ОҚЫТУ

Түйіндеме. Мақала геймификация әдісі арқылы поэзияны оқыту ерекшелігін қарастырамыз. Геймификация әдісінің түрлері мен олардың сипаттамаларын, ерекшеліктерін, оқу процесіне интеграциялау әдістері, геймификация құралдарымен дидактикалық принциптерді іске асырудың салыстырмалы талдауы келтірілген.

Кілт сөздер: сандық технологиялар, құрылымдық геймификация, ойын технологиясы, ашық білім беру оқыту әдістемесі «

Анотация. В статье мы рассмотрим специфику обучения поэзии методом геймификации. Приведены виды методов геймификации и их характеристики, особенности, методы интеграции в учебный процесс, сравнительный анализ реализации дидактических принципов средствами геймификации.

Ключевые слова: цифровые технологии, структурная геймификация, игровые технологии, методика обучения

Abstract. In the article we will consider the specifics of teaching poetry by gamification. The types of gamification methods and their characteristics, features, methods of integration into the educational process, a comparative analysis of the implementation of didactic principles by means of gamification are given.

Key words: digital technologies, structural gamification, game technologies, teaching methods.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларына нені оқытамыз, қалай оқытамыз деген мәселе жиі көтеріліп, оған ғалымдар мен әдіскерлер өз пікірлерін білдіруде. Әдебиет сабағында басты жұмыстардың біріне оқушылардың поэзиялық шығарманы түсінуі, одан әсеру алуы, поэзияны жан-тәнімен қабылдауы жатады. Мұғалім осы басты мақсатпен оқушыларды қызықтыруы міндет. Осы тұрғыда оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін іріктей отырып пайдалануы тиіс. Оқушылар психологиясы өзгермелі, күн санап өсетін баланың жеке «тұлға» ретіндегі қалыптасуына әсер ететін ықпалдардың бірі – көркем әдебиет. Оқушылар немесе жасөпірім балалар әдеби туындының да күнделікті өзінің рухани дамуының, танымының негізі болып, қажетін өтеуін талап етеді. Оқушының жасы өскен сайын кейіпкер психологиясын тереңдеп тануды қажетсініп, соған апаратын іс-әрекеттердің мазмұнын сипатының ашыла түсуіне назар аудартады. Мұғалімдер оқытудың ойын әдістерімен XVII ғасырдан бастап айналысқан. XX ғасырдың басында Педагогика және психология саласындағы отандық ғалымдар Л.С. Выготский, К.Д. Ушинский, А.Н. Леонтьев, А.С. Макаренко, Д.Б. Эльконин және басқалары ойынның ерекшеліктерін балалар мен ересектерді оқытуға ықпал ететін іс-шаралар ретінде зерттеді. XXI ғасырда ақпараттың өте жылдам қарқынмен дамуына байланысты білім беру және оқыту сааласында қ геймификация термині пайда болды. Бұл мақаланың мақсаты-поэзияны оқытудағы геймификация әдісінің психологиялық, дидактикалық және әдістемелік әлеуетін сипаттау, элементтерді қолдана отырып электрондық білім беру ресурстарын құруға мүмкіндік беретін кейбір құралдарды талдау болып табылады.

Геймификация термині кейінгі педагогикада кең таралды американдық педагогтар М.Поренскийдің монографияларының жарияланымдары (2008), К.Каппа (2012). К.Капптың айтуынша, геймификация – бұл «іске асыру ойын технологиялары, оның ішінде білім беру» [1, 21б], сондай-ақ «ойын механикасын, эстетиканы және ойын ойлауын адамдарды әртүрлі оқыту мен шешуге тарту үшін пайдалану және олардың мотивациясын арттыру үшін» қолданады. Ал, Оксфорд сөздігі ұғымына келесі анықтама береді геймификация: «ойынның типтік элементтерін қолдану (мысалы: ұпайлар, бәсекелестік элементтері, ойын ережелері) болып табылады. Геймификация әдісі арқылы, біз, эмоция, ойлау әрекеттері мен есте сақтау арасындағы байланысты зерттеген көптеген ғалымдар зерттегендей (П.Фресса және Ж.Пиаже, А.Н. Леонтьев және т.б.) оқушылардың эмоционалдық жағдайына орасан зор интеллектуалды қабілеттеріне әсер етуіміз мүмкін. Атап айтқанда, есте сақтау, жағымды эмоциялармен бірге тиімдірек болады. Сондықтан геймификацияны оқытуға енгізген кезде эмоционалды материалдарды қолдану арқылы оқу материалын игерудің беріктігі артады. Геймификация әдісін қолдану оқушының психологиялық аспектісіне әсер ете отырып, кез-келген ойынның басты ерекшелігі-ойыншының назарын аудару және оны ұстап тұру қабілеті ұзақ уақыт: «ойыншы уақытты жоғалтқанда, тіпті ұмытады тамақтанудың немесе ұйқының физикалық қажеттіліктері туралы және бұл оның күші» Кез-келген ұстаздың қалауы – оқушылары оқуда белгілі бір дәрежеге ие болуы, өйткені бұл балалардың үлгерімін едәуір жақсартуға мүмкіндік береді. Тағы бір маңызды психологиялық проблема мұғалімдер мен оқушылар қателіктер жіберуден қорқады. Кезінде геймификацияны енгізу оқу процесін ұйымдастыру тәсілін

өзгертеді, бұл «қателіктерден қорқуды жеңуге және қателіктерді жаңа білім алудың маңызды көзі ретінде пайдалануға ықпал етуі мүмкін» [2, 22]. Дәстүрлі сабақ форматы көбінесе қателерді қабылдамайды, ойында кейіпкердің қателігі сирек теріс боладысалдары (мысалы, поэзияда сызықтық емес ойын сюжеттерін пайдалану кезінде, мұнда кейіпкердің сәтсіздігі оны ойынның аяқталуына емес, жаңасының ашылуына әкеледі орналасқан жері). Геймификацияны қолданған кезде (әсіресе мағыналы) оқу процесінің қырлары жойылады, білім алушылар әдеттегі әлеуметтік рөлдерден абстракцияланады және, мысалы, аватарларды қолдана отырып және сюжетке сәйкес әрекет ете отырып, өз кейіпкерлерінің рөліне үйренеді. Мұның бәрі қателік жасаудан қорқуды азайтады. Жалпы, поэзияны оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде ғана емес, ең бастысы, оқушылардың оған деген көзқарасы, қарым-қатынасында. Әсіресе оқушылардың көбі поэзиядан гөрі қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойының бәрі айқындалып тұратын прозалық шығармаларды ұнатады [3, 83]. Себебі поэзияда автордың жеке ойы, көңіл күйі, ішкі жан дүниесі, сезімі басты орынға шығады. Бұл оқушы үшін, автордың сол сәттегі сезімін, көңіл күйін, ақынның не айтқысы келіп отырған түсіну оңай дүние емес. Поэзия-әлем құбылыстарының жиынтығы. Геймификация әдісі арқылы балалар, поэзия табиғатын терең және оңай түсінуге тырысады.

Білім беруді геймификациялау – бұл қарапайым өмірге технологияны енгізумен және ойынды түсінетін және оның механизмдеріне жақсы жауап беретін ұрпақты жандандырумен байланысты дамудың табиғи кезеңі. Осылайша, ойынға негізделген оқытудың мақсаты - білім алу және қолдануды үйрену (кезеңнен өту немесе жақсы баға алу емес). Геймификацияның мәні ойын элементтерін ойын емес контексте пайдалану болып табылады. Бұл мақсатқа жетуге мүмкіндік береді, дәстүрлі оқу процесіне үлкен жеңілдік, икемділік пен тартымдылық береді. Геймификация толыққанды ойын құруды мақсат етпейтінін, тек белгілі бір ойын бөліктерін қолданатынын түсіну маңызды. Қазіргі уақытта белсенді түрде таратылатын ойын технологияларын қолдану идеясын мүлдем жаңа деп атауға болмайды. Бұл туралы өткен ғасырда көрнекті орыс педагогы және жазушысы К.Д. Ушинский «ойындар мен қызықты жаттығуларды қосу арқылы оқу процесін аз монотонды етуге кеңес берді».

Геймификация әдісін поэзияда оқытудың негізгі қағидалары:

- қызығушылық;
- ашықтық;
- мәртебесі;
- марапаттау.

Қызығушылық барлық ойын әрекеттерінің негізі болып табылады. Сабақ барысында мұғалім бәсекелестік сәт, ынталандыру, оқушылардың ойын нәтижесін анықтайтын шешімдер қабылдауы сияқты нұсқаларын қолдана алады. Поэзияға балаларды қызықтыру, ынталандыру осы әдіс арқылы тиімді жүзеге асады. Балалар сабақ барысында ойын арқылы өлеңді жаттап, мағынасын ашып түсінуге тырысады. Мысалы, 6-сынып оқулығында Ерлан Жүністің «Менің атым-Тәуелсіздік» өлеңін геймификация әдісін қолданып, балалардың қызығушылығын арттыруымызға болады. «**Менің атым-Тәуелсіздік**» деген өлеңінде ел тағдыры сыңға түскен сәттегі елін, жерін, тәуелсіздігін алуды мұрат еткен отаншыл жастардың рухы, арман мұраты жырланады:

..Алып қорғанның құлағанын көрдім,
Небары алты жасымда,
Алып тұлғалар жылағанын көрдім,
Бастарын сүйеп ғасырға.
Алып таулардың шайқалғанын көрдім,
Алты жасымда соны ұқтым:
Алып сөздерді айта алғанын көрдім,
Ат төбеліндей халықтың.

Алып кітаптар торыққанын көрдім,
Сол сәтте-ақ одан безінгем,
Алып ойлардың қорыққанын көрдім,
Ең бір нәзік сезімнен.
Алып сағаттар тоқтағанын көрдім,
Өлшенді уақыт жаңадан,
Алып жүректер ақталарын көрдім,
Алты-ақ жасар баладан.
Алып құрлықтар теңселгенін көрдім,
Темір бұғаулар тозғасын,
Алып заңдардың кемсендеуін көрдім –
Империяның көз жасын!
Алып мұхиттар толқығанын көрдім,
Бір тамшы суға байланып,
Алып тәждердің балқығанын көрдім,
Елтаңбаларға айналып.
Алып мүсіндер қирағанын көрдім,
Сұлаған жаудай жебеден,
Алып саналар жиналарын көрдім,
Тұрғызу үшін жаңа әлем!
Құрыштардың да шірігенін көрдім,
Сен боса, болат, тас егіл!
Темір шымылдық түрілерін көрдім,
Сахнаға шықты жас өмір!
Алты жасымда!
Жылаған жоқпын,
сұраған жоқпын анамнан,
Сол күні жаңа әнұран айтып оралған,
Сол түні неге ұйықтамай маған бір аңыз айтып шыққанын
Ұл жайлы Күннен жаралған.
Түсінбесем де тыңдаймын,
Онсыз да оны жесірлік салған жасытқан еді мұң-қайғы...
Көзінің жасы сөйлеген түнді ұқпасам да,
Аңыз ұнаған
Жаралған Күннен Ұл жайлы!
Деген де шығар «бодандық жайлы білмесін»:
Сен түсін, дәуір, сонау бір қанды жыл кешір!
Тарихтан дәріс оқитын менің анашым орта мектепте
Ұлына бірақ айтпапты кісен, құлдық пен түрме бүргесін.
Ерлікті айтқан, үйретпеді ол ездiкті,
Ұстатқан қалам, ұстатпады ол кездiкті,
«Құлыным, сенің тарихың басқа» деген тек,
Ол, бәлкім, менен Сөз күтті!
Ал бүгін, енді, Тарихты өзім білемін,
Жолдарды сезем жонарқамменен мыңжылдар өткен ұлы елім.
Ұлылық жайлы ойлайды басқа,
Жап-жас шақ Ұлы қорғандардың күйреуін көрген жүрегім –
Алты-ақ жасында ақырын көрген алыптың! .
..Тәуелсіздік ше?

Ол – менің тегім, ұлдарыма оны дарыттым.
Тәуелсіздік – мен, ол – менің асқақ аңызым,
Болмысы ол ұлдың өзінен туған, Жарық Күн!!! [4,166-167б] – дейді.

Өлеңдері оқушы психология сының тереңіне жетелейтін ғажайып Тылсым күшке ие. Сонымен қатар ақын өмірдің кішкентай ғана деталын әлеуметтік құбылыстың сырын ашуға сәтті пайдаланып, қарапайым адамдардың тірлігін үлкен образ деңгейіне көтере жырлайды. Сонымен қатар ел тағдыры, Отан туралы тақырыптар ақын поэзиясында ерекше көрініс табады.

Ашықтық геймификация қызықты, күтпеген нәрсені жасауға көмектеседі, жаңа деңгейлерді ашуға мүмкіндік береді. Поэзияда бұл қағиданы қолдану, өлеңнің мағынасына терең түсінуге, мағынасын ашуға, оңай есте сақтап, жаттауға көмектеседі.

Мәртебесі. Ойынға қатыса отырып, оқушы өзінің маңыздылығын сезінеді. Белсенділік үшін тиімді ынталандырулар балалар ұжымын бағалау, мұғалімді мадақтау болып табылады.

Марапаттау. Марапаттау принципі-қарастырылып отырған технологияның ең жақсы құралдарының бірі. Сабәқ соңында алынатын тартымды сыйлық ойынға қатысу дәрежесін арттыруға көмектеседі.

Қорытындылай келе, геймификация әдісі арқылы поэзияны оқыту, балалардың қызығушылығын арттыруға оразан зор септігін тигізеді. Геймификация толыққанды ойын құруды мақсат етпейтінін, тек белгілі бір ойын бөліктерін қолданатынын түсіну маңызды. Білім беруді геймификациялау – бұл қарапайым өмірге технологияны енгізумен және ойынды түсінетін және оның механизмдеріне жақсы жауап беретін ұрпақты жандандырумен байланысты дамудың табиғи кезеңі. Осылайша, ойынға негізделген оқытудың мақсаты - білім алу және қолдануды үйрену (кезеңнен өту немесе жақсы баға алу емес). Геймификацияның мәні ойын элементтерін ойын емес контексте пайдалану болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Совершенствование подготовки будущих специалистов в вузе на основе внедрения технологии геймификации / Е.В. Елисеева, Л.А. Зятева, Г.С. Исакова и др. // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 53-3. С. 178–185.
2. Титов С.А. «Геймификация» дистанционного обучения // Cloud of science. 2013. № 1. С. 21–23.
3. Керімбекова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.–Астана : Фолиант, 2017. –160 б.
4. Тұрсынғалиева Д. , Рыскелдиева Г. – «Арман -ПВ»,2019 – 271 б.

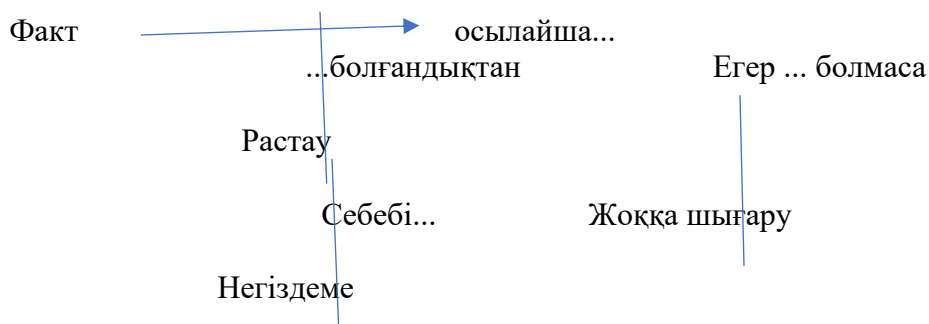
Өткелбаева Р.Н.,
*М. Мақатаев атындағы
№13 орта мектептің қазақ тілі
мен әдебиеті пәні мұғалімі,
Алматы облысы Іле ауданы
Өтеген батыр ауылы*

ЖАҢАШЫЛ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫ ҰСЫНУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Қазіргі мұғалім «мен айтып берсем ғана шәкірт түсінеді» деген ұстанымды қолданбайды. Атақты педагог Конфуцийдің: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, өзіме жасатсаң – үйренемін» деген қағидасына сүйене отырып, сөз арқылы емес, әрекет арқылы

үйрету – бүгінгі күннің талабы. Иә, тек қана сабақ беріп, дәріс оқумен шектелу білім алушыны қанағаттандыра алмайтыны белгілі. ХХІ ғасырдың қояр талабы жаңа идея ойластыра отырып, оқушы қызығушылығын арттыра алу.

Күнделікті сабақта оқулықтағы тапсырмамен жұмыс жасауда тиімді әдістерді қолдануды басшылыққа аламын. Жаңа білім бағдарламасында қазақ тілі пәні, негізінен, оқу сауаттылығына бағытталған. Оқушы қоғамға еркін араласып, өз ойын білдіре алуы үшін күнделікті сабақтарда төрт дағды бойынша жұмыс жасайды. Оқулықта оқылым мәтіндерінен кейін оны талқылауға арналған айтылым, жазылым тапсырмалары беріледі. Кейбір тапсырмалар белсенді оқу стратегиялары арқылы ұсынылып та отырады. Дегенмен оқушылардың жас ерекшеліктерін, жеке қабілеті мен қажеттіліктерін ескере отырып, өзіндік жаңа идеяларымды да жүзеге асырып отырамын. Оқылым қызметінің өзі танымдық, яғни білу үшін оқиды; реттеушілік, өзі істей білу үшін оқиды; құндылық бағдарлы, мәдени деңгейін көтеру үшін оқиды. Осы қызметтер орындалу үшін ұсынып жүрген бірнеше әдіске тоқталып өтейін. «Тулмин аргументтерін жинақтау» – бұл мәтін жасау үшін немесе оқыған мәтінін түсіну үшін қолданылатын логикалық құрылым. Дәлелдемелер негізінде тұжырым және ұсыныс жасалады.



«Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар», «Ғаламтордың пайдасы мен зияны» сияқты тақырыптарға эссе жазуда қолдану тиімді. Алынған дерек бойынша тезис келтіру. Ол байланысты негіздеме жазу. Қосымша мәліметтер келтіру. Оны тиісінше қарсы пікір арқылы өзгеріске ұшырату. Сөйтіп, жинақталған аргументтер сараланып талданады.

«Түйін сөз» әдісі арқылы мәтінде көтерілген мәселені талқылауда өте тиімді. Мәтіндегі тірек сөздерді табу арқылы түйін сөз құрастырады. Ұлт жұмысы... Неліктен ұлт жұмысын істейтіндер азайып кетті? Құмырсқа илеуі... ..керек. «Интервью» әдісі бойынша шағын пікірталас. Қазақ жерінде көшпелілер дәуіріне тән табылды. Оны мен тарихи мұражайлардағы... . «Алтын адам» жәдігер ретінде... «Т кестесі» күнделікті ақын-жазушылардың шығармашылығын өткенде туған жері, білімі, шығармалары, марапат атақтары ... жазу арқылы ақпаратты нақты жинақы алуға үйренеді. «Тірек сөздер» арқылы үлкенді-кішілі мәтіндердің мазмұнын меңгерту де ұтымдырақ. Мәтінді оқып отырып, тірек сөздерді жазып алып, оқып болған соң сол сөздер арқылы мәтінді талқылайды. «Астарлы ой» әдісі 3-тапсырма бойынша «Алтын адамның» ер немесе әйел адам екендігі туралы пікірталасты астарлы ой арқылы жеткізеді. Мұнан басқа да «Қайта өңдеу», «Шынжыр», «Әліпби» сияқты әдістерді де жиі қолданып отырамыз. Абайдың қара сөздерін оқытуда «Данышпан үкі» әдісі арқылы берілген жаңа сөздерді оқып, түсіндірме сөздіктің көмегімен түсінігін жазыңыз: әурешілік, қажу, баянсыз, байлаусыз, қоршылық, дерт, тілемсек, кездеме, сопылық және т.б. Мысалы, әурешілік – босқа жан қинаушылық, нәтижесіз іс істеушілік. Мәтінге байланысты мақал-мәтел тауып жаз. Мәтіннің негізгі ойын бір сөйлеммен жаз. «Әйлер шеңбері» әдісінде қара сөз бойынша негізгі идеяларды жинақтап, саралайды. «Маңызды аймақ» әдісі бойынша қара сөздегі ақпараттарды маңыздылығына қарай орналастырады. Осындай СТО стратегияларын қолдану, қара сөздің мәнін, идеясын ашуда өте тиімді. Оқушыға жаңа білімді меңгеруде басқа

қырынан қарап, оны түсіне отырып талдауға, салыстыруға мүмкіндік туғызады. Ақпаратты өз беттерінше меңгеріп, ықпалмен жұмыс жасайды. Таным әрекеті үдерісінде қарым-қатынас шеберлігі дамиды.

Сабақ барысындағы жүйелі жүргізілген заманауи әдістер мұғалімді де, оқушыны да ізденіске әкелері сөзсіз. Нәтижесі «Оқушылардың жазылым дағдысын дамыту арқылы эссе жазу элементтерін үйрету» тақырыбындағы зерттеу сұрағының тууына себеп болды. *Мақсаты:* эссе жазуға дағдыландырудың жолдарын, тиімді әдістерін, жақсы жұмыс жасаудың мүмкіндіктерін көрсету;

- Белгілі мәселе бойынша өз пікірін айту және дәлелдеу;
- Сұрақ бойынша өзінің түсінігін, ойын айту;
- Оқырмандарды ақпараттандыру;
- Мәселені талқылау және шындықты табуға тырысу;
- Өзінің және оқырманның көңілін толтыру, рақатқа бөлеу;
- Көңіл күйінді білдіру және оқырман көңілін аудару, эмоция туғызу;
- Іс-әрекетке түрткі болу.

Міндеттері: эссе жазудың артықшылықтарын түсіндіру; оқушыны эсеге дайындаудың тиімді әдістерін дамыту; эссе жазудағы қажетті ақпараттарды қолдану, талдау мүмкіндіктерін үйрететін әдістерді ұсыну; оқушының ақпаратты жинақтау, бағалау дағдыларын қалыптастыратын әдістерді ұсыну. Оқырманға өз ойын дұрыс жеткізе біледі. Оқырманға әсер етеді, оны сендіреді, оның назарын аударады. Оқырманды қызықтырады, оқырманның реакциясын тудырады. Ойды логикалық және дәлелденген баяндау дағдыларын меңгеруді көрсетеді. Әртүрлі талдау әдістерін қолданады.

Өзектілігі: Оқушының жеке көзқарасы көрініс табады, фактілерді келтіре біледі, дәлелдей алады (аргументтер), терминдерді орынды қолдануды меңгереді, әртүрлі көзқарастарды мысалға алады, логикалық ойлауы қалыптасады. Салыстыру және қорытындылауға дағдыланады, сауаттылығы көрініс табады. Қолданылған ғылыми еңбектерге сілтеме жасауға бейімделеді.

Күтілетін нәтиже: өз іс тәжірибемді жинақтап, тарату; оқушылардың жазған эсселерін жинақтап, кітапша шығару; әдеби оқуларға оқушылар даярлау; аудандық, облыстық пән олимпиадасына, «Айқанат», «Жарқын болашақ» олимпиадасына шығармашылықпен жұмыс істейтін оқушыларды қатыстыру; оқушыларға ғылыми жоба жазғызу.

Жұмыс барысы туралы сараптама: Эссе француз тілінде «тәжірибе», латын тілінде «құрау» деген мағынаны білдіреді. Оның әдеби эссе (академиялық эссе), аргументативті эссе, келісу, келіспеу эссесі сияқты түрлері бар. Эссе жанры қазіргі заманда барлық мамандықтағы адамдар үшін негізгі іскерлік қарым-қатынас жасаудың, табысқа қол жеткізу үшін өз жаңалығын жүзеге асырудың, басқа адамдардың ой-пікіріне көзқарасын білдіру үшін ең негізгі жазу түрі болып қалыптасып отыр. Қазіргі мектеп оқушысы – келешек маман, ол қандай салада болсын өзінің шешімі мен тұжырымын сауатты бере алатын, ауызша да, жазбаша да талаптарға әрі уақытқа сай ойын толғай алатын маман болуы тиіс. ЮНЕСКО-ның шешімі бойынша, әлемдегі ең сауатты адам деп берілген тақырыпқа 500 сөзден астам көлемде өз ойын әдеби тілмен бере білген адамды есептейді. Сол себепті болашақ маман мектеп қабырғасында эссе жазуға қалыптасып, қай мамандық иесі болса да тұжырым жасай алатын тұлға болуы керек. Қазіргі кезде барлық бағытта эссе жазылып жүр. Өз ойын жазбаша түрде жеткізу және өз бетімен шығармашылық ойлау дағдыларын дамыту мен жазылымның табиғатын түсініп жазуға, түсінгенін сараптай алуға, білімін таразылай алуға көп септігін тигізеді. Эссе құрылымына талдау жасайтын болсақ, ол бір-бірінен бөлінбейтін, тығыз байланыстағы, бір-бірін толықтыратын үш бөлімнен тұрады. Кіріспеде тақырып неліктен өзекті болып отырғанын талдай келіп, тезис келтіріп кету керек. Кіріспені негізгі бөлімге өтетін көпірше сөйлеммен аяқтаймыз. Негізгі бөлімде тезис, аргумент (бағалаймыз, тұжырымдаймыз), қорытынды

қамтылады. Аргументте тірек сөздің синонимдерін алуға болады. Тезис пен аргументте тақырыптағы кілт сөздер болуы керек. Тақырыптан – тезис шығарып алған соң, аргумент құрастыру үшін кластер құрастырып, соның ішінен аргумент шығару керек. Мысалы: Ғаламтордың пайдасы ақпаратқа қол жетімді, алысты жақындатады. Алматыда ауа райының бұзылуы ракетамен байланысты. Бүгінгі таңда ғаламторсыз өмірді елестету мүмкін емес. Білімді болу үшін ғаламтордың пайдасы зор т.с.с.

1-сөйлем: аргумент. Аргументтер. 2-сөйлем: өз ұстанымдарын (аргументті) түсіндіреді. 3-сөйлем: деректер келтіру. 4-сөйлем: салыстыру, қарама-қайшы ойлар. 5-сөйлем: тұжырым, аргументтегі ойға баға беру, өз көзқарасы.

Аргумент түрлері: психологиялық, логикалық, иллюстративті. Сыныпта аргументті мәтіннен алады. Демография бойынша қазақ саны көп болуы керек пе? Тезисті оқығанда эссе не туралы екені түсінікті болуы керек. Аргумент ол білім, дәлелдеп, салыстырып жазады.

Оқушыны дамыта алу үшін алдымен сабақтағы әдіс-тәсілдерге, тапсырмаларға саралау жасап алу керек. Жазылым дағдысын дұрыс дамыту үшін айтылымды қалыптастырған дұрыс деп ойлаймын. Пәндегі дағдыларды дұрыс қалыптастыру үшін сұрақты да дұрыс қоя алу керек. «Неліктен ұлт жұмысын істейтіндер аз?» деген сұраққа оқушылар біз ойлағаннан да тәуір жауап беріп, айтылым дағдыларын дамыта түсті. Әдебиет пәнінде «Зар заман» сөзіне кластер құрастыру арқылы оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту. Мәтін ішінен «Зар заман» сөзінің мағынасын ашатындай ұғымдарды тауып, оны түсіндіріп айта алу. Нәтижесінде шығарма мазмұнын баяндап бере алу. Мәтіннің екінші бөлігін болжап айту да оқушының ойлау деңгейін дамытып, айтылым дағдысын күшейтеді. ...соңында Маркстің денсаулығына қауіп төніп, жағдайы мүшкіл болып қалады. Оған Энгельс өзінің достық сезімімен хат жазып, ыстық көңілін білдіреді. Кеңес Одағында, қазіргі тәуелсіз елде нарықтық экономика қалай дамыды? Сұрақ қоя білу де оқушыны эссе жазуда ойлануға жетелейді. Тезисті де сұрақ түрінде құру оған жауап беруде оқушының ой өрісін дамыта түседі. Пәнді зерттеу дегеніміз – сол пәннің оқушының жан-жақты дамуына қаншалықты әсер ете алатынын зерделеу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бартлетт С., Бертон Д. Білім берудегі зерттеулер. Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 464 б.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы. – Алматы, 2010. – 251 б.
3. Қыраубаева А., Қасымбек А., Мәтбек Н. Пәнді оқытудағы заманауи ізденістер: технология және жаңашылдық. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 350 б.

Данияр Г.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУ – ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫН БАЙЫТУДЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Еліміздің білім беру жүйесінде түбірлі өзгерістер мен жаңашылдық ізденістер болып жатқаны мәлім. Дүниежүзілік білім стандарты кеңістігі деңгейіне жету жолында жаңа қадамдар жасалуда. Қазіргі жаңа технологиямен оқытудағы ортақ ең басты міндет – рухани бай, жан-жақты дамыған жеке дарынды тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық – ең алдымен

әр халықтың, ұлттың әдет-ғұрпы, дүниетанымы, білім берудегі озық ұстанымдарын пайдаланумен қалыптасады. Ұлттық менталитетіміз білім беру мен тәрбиеден басталады. Ұлттық рухани құндылық, рухани байлыққа әр халықтың тілі, діні, ділі, ерекше адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы, салт-дәстүрлері, өнері, мәдениеті мен әдебиеті жатады.

Бес арысымыздың бірі Ж.Аймауытовтың: «Естеріңізде болсын қара халықтың мәдениетті болуынан, мәдениетті адамның қазақ болуы қиын. Баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды», – деген озық ойлы пікірі бар. Саналы ғұмырын ұлтына арнаған М.Шоқай былай дейді: «Ұлттық мәдениеттен жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды.» Бұл қанатты сөздер күн тәртібінен әлі түсе қойған жоқ. Осы орайда жас ұрпақтың бойында рухани адамгершілік қасиеттерді дарытуда жыраулар поэзиясының алатын орны ерекше. Мектеп бағдарламасында 5-6-7-8-9-сыныптарында мектеп оқушылары Асан қайғы, Доспамбет, Жиёмбет, Қазтуған, Шортанбай, Ақтамберді, Шалкиіз, Мұрат секілді жыраулардың өмірі мен шығармашылығымен таныса бастайды.

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің сонау көне заманнан бері жасап келе жатқан халықтық туындылары аз емес. Сан салалы өлең-жыр, философиялық терең негізгі ойға құрылған асыл сөз үлгілері – жыр-толғаулар, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй – көркем өнер саласындағы халық мұрасының асыл куәсі. Дәуірлік мәні бар философиялық терең сырлы жыраулық поэзия туындылары, әдеби шығармалар – халқымыздың мәдени мол мұрасы, байлығы.

Жыраулар поэзиясының құндылығы неде? Бұл дәуірдегі әлеумет тіршілігінің,- дейді М.Әуезов – ең шешуші мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың ел қамын ойлап, күніренген қария – Асан. Бұл заман сыншысы сөйлесе, шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді сөйлейді, өзі туған заманның белгілерін қарап, келешек заман не айтарын болжайды; сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйленеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып айтып бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қып айтады. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да көптің мұңы, көптің жайы туралы, не көпке арналып ақыл, өсиет түрінде айтылады.»

Халқымыздың зергерлік сөз тұнығына әрі ақын, әрі ғұлама Шәкәрім де ден қойған. Ол «Ескі ақындық» деген өлеңінде халық мұрасын, ауыз әдебиетін, жыраулар поэзиясын аса жоғары бағалаған:

Тақпақ пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық,
Айтады олар ойланбай,
Сыпыра жырау, Шортанбай,
Үмбетей мен Марабай
Алды –артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландай.

Поэзия – өнердің көне түрі. Адам өмірінің қат-қабат қыры мен сыны, қуанышы мен қайғысы, арманы мен мұраты – баршасы поэзияда барлық бояумен, сан-қилы философиялық терең де сырлы ою-өрнегімен көрініс табады. Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті мұрасының дені – поэзиялық шығармалар. Көне қазақ поэзиясы өлең, толғау, ғашықтық жырлар, айтыс, батырлар жыры, қисса, т.б. түрінде жеткен. Қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетінің маңызды бір саласы ақын-жыраулардың жарыққа шығарған философиялық өнегеге толы өлең-жырлары болып саналады. Бұлар қазақ мәдениеті мен әдебиетінің аса маңызды мұралары [3]. Ақын-жырауларды қазақ халқы ақылгөй атадай ардақтап, олардың ақыл-нақыл тұжырымдарын ынталы ықыласпен тыңдап қадір тұтады. Өлең-жырларында Отанды, халықты сүю, елдің береке-бірлігін сақтау, әділетті жақтау, жамандық-пасықтыққа

қарсы тұру сияқты адамгершілік дәріптеліп отырды. Ақын-жыраулар халықтың мұңын мұңдап, жырын жырлады. Ақын-жыраулар халық басына келген қайғыға да, ел басына ауыр күн туғанда шапқыншы жауларға қарсы жан аямай күресіп, елін қорғаған ерлерді дастан етіп жырлап отырды.

Жыраулар шығармашылығы – өз заманының тарихи шежіресі. Сол себептен де олардың шығармашылығын талдамас бұрын олар өмір сүрген дәуір шындығы туралы сөз еткен дұрыс. Жыраулар шығармашылығын оқытудағы ең маңызды мәселе – әр сөзге, толғау мәтініне көңіл қою, мән-мағынасын түсіндіру, жырау толғауларының барлығында кездесетін пәлсапа, астыратын ойдың мәніне оқушылар назарын аударту болып табылады.

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман – мұратын, кешкен ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси – әлеуметтік тіршілігін, ой – санасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де бағалы. Жыраулар поэзиясы соны философиялық терең ойға толы. Олардың поэзиясы өсиетнама түрінде келеді. Сондықтан жыраулар поэзиясында нақыл, афористік сөз оралымдары мол.

Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы – туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлы қоныс, ырысты жер іздеген Асан қайғының: «Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер»-деген ақылгөй сөзі – сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да «Қайран менің Еділім» - деп еңіреп өткен. «Еділдің бойын ел жайлап, шалғынына бие біз байлап»- деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым.. он кісіге жараса, бір кісіге асқан тамағым», – деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезіге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пидә етуге шақырған.

Жыраулар қазақ халқының ертеңгі болашағы, балалардың да татулықпен, бірлікпен қалыптасып өсуін жырлайды. Жастайынан ауызбіршілікпен достықпен қалыптасып өскен жас ұрпақтың халқын баянды бақытқа жеткізгені – тарихта дәлелденген ақиқат.

Мектеп бағдарламасында Асан қайғының «Бұл заманда не ғаріп?», «Есті көрсең, кем деме», «Көлде жүрген қоңыр қаз», «Еділ бол да, Жайық бол» толғаулары берілсе, біз қосымша оқуға «Қырында киік жайлаған», «Әділдіктің белгісі» шығармаларын енгіздік. Бұл толғауында адамға тән жаман, жақсы қасиеттерді саралап көрсетеді. Адам тіршілігінде шама-шарқынша дұрыс өмір сүру керек екендігін айтады. Асан толғауларының көркемдік ерекшелігі – өсиетке, даналық ойға, өмір тәжірибесіне құрылғандығын айқындап көрсету басты мақсатымыз болды.

Ойымды қорытындылай келе, Елбасымыздың «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетіміздің ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығын да, ата-бабаларымыздың қанатты сөздері негізінде жатыр. Қазақта мынадай мақал бар: «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз». Сол себепті, жыраулардың бай мұраларын қазіргі жастардың пайдаланатын тәлімдік құралы етіп, оларды елін, жерін сүйуге, бойына патриоттық қасиетті дарытып, құрметтеуге баулып, адамгершілік қағидаларының басты ұстанымы екендігін жастар санасына сіңіру қажет. Ұрпақты руханилыққа тәрбиелеу тұрғысынан жыраулар мұрасы өз мәнділігін жоғалтпақ емес және ақын – жыраулар толғаған жырлар арқылы олардың бойына рухтық сезімді қалыптастыруымыз қажет.

Пәні: Әдебиет	Мектеп: КММ №144 мектеп-гимназиясы
Күні:	Мұғалімнің аты-жөні: Данияр Гулзада
Сынып: 9	Қатысқандар: Қатыспағандар:
Сабақтың тақырыбы:	XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы. Жыраулар поэзиясы
Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары (оқу бағдарламасына сілтеме)	XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы жайлы біледі. Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы –туған елі екені жайлы біледі. Жыраулар өз толғауларында өмір,достық, адамгершілік жайында сыр шеріткені жайлы біледі.
Сабақтың мақсаты	Барлық оқушылар орындай алады: XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы жайлы біледі. Оқушылардың көпшілігі орындай алады: Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы –туған елі екені жайлы біледі. Кейбір оқушылар орындай алады: Жыраулар өз толғауларында өмір,достық, адамгершілік жайында сыр шеріткені жайлы біледі.
Ойлау дағдыларының деңгейі	Білу,түсіну, қолдану
Бағалау критерийі	XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы жайлы біледі. Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы –туған елі екені жайлы біледі. Жыраулар өз толғауларында өмір,достық, адамгершілік жайында сыр шеріткені жайлы біледі.
Тілдік мақсаттар	Оқушы орындай алады: XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы жайлы біледі. Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы –туған елі екені жайлы біледі. Жыраулар өз толғауларында өмір,достық, адамгершілік жайында сыр шеріткені жайлы біледі. Пәнге қатысты сөздік қор мен терминология: риторика. Талқылауға арналған сұрақтар: 1. Жыршы мен жырауларға қандай қасиеттер тән болған? 2. Жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы қандай? 3. Жыраулар өз заманының қандай өзекті мәселелерін жырларына арқау еткен?
Құндылықтарға баулу	<i>Өзге елдің мәдени құндылығына құрметпен қарау. Өзара ынтымақтастықта жұмыс жасауға баулу.</i>
Пәнаралық байланыс	<i>Әдебиет, қазақ тілі</i>

АКТ-ні қолдану дағдылары	Ноутбук, интербелсенді тақта
Алдыңғы білім	XV- XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы. Жыраулар поэзиясы туралы біледі.

Қысқа мерзімді сабақ жоспары

Сабақ барысы		
Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы 5 минут	Ұйымдастыру кезеңі Оқушылармен сәлемдесу, түгелдеу. Жағымды ахуал орнату:	Түрлі қима суреттер
5 минут	«Зымыран» сұрақтар арқылы оқушылар жауап береді.	
2 мин	1.Жыршы мен жырауларға қандай қасиеттер тән болған? 2.Жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы қандай? 3.Жыраулар өз заманының қандай өзекті мәселелерін жырларына арқау еткен?	Кесте қима қағаз
Сабақтың ортасы 10 минут	ҚБ «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы оқушылар бірін-бірі бағалайды.	Плакат, маркер
2 минут	2-тапсырма. Жыраулық өнер дала «абызы», өз заманының терең ойшылдарының өмірі туралы жан-жақты ойларын айтады. «Басбармақ» әдісі арқылы бірін-бірі бағалау.	
8 минут 2 минут	3-тапсырма. Жыршы мен жырауларға қандай қасиеттер тән болғаны жайлы баяндау. «Бағдаршам» әдісі арқылы бірін-бірі бағалайды.	Слайд
Сабақтың соңы 2 минут	Сабақты бекіту. Жыраулардың сөзі мақсатсыз айтылмайды дегенді қалай ойлайсыңдар? Қазақ әдебиетінің дамуына ықпал етіп, өзіндік із қалдырған жыраулар поэзиясының көрнекті өкілдерінен кімдерді білеміз?	Кеспе қағаздар
2 минут	Кері байланыс: «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы білімдерін тексеру.	
2 минут	Үйге тапсырма: «Жыр», «жырау», «жыршы», «толғау» сөздерінің түсінігін жазып келу.	
Саралау – Сіз қандай тәсілмен көбірек қолдау көрсетпексіз? Сіз басқаларға қарағанда қабілетті оқушыларға қандай тапсырмалар бересіз?	Бағалау – Сіз оқушылардың материалды игеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау
«Зымыран» сұрақтар арқылы	ҚБ «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы оқушылар бірін-бірі бағалайды. «Бағдаршам» әдісі арқылы бірін-бірі	

<p>оқушылар жауап береді.</p> <p>1. А.Йасауи кім ?</p> <p>2. «Даналық кітабының» шығу тарихы жайлы біледі.</p> <p>3. А.Йасауидің қандай шығармалары бар?</p> <p>2-тапсырма.</p> <p>«Диуани хикмет» кітабы туралы өз көзқарастарыңды, пікірлеріңді жинақтап қағазқа түсіріп отырыңдар. (ой түйіндеу). I топ. 3-тапсырма. Өлеңді құрлысына қарай талдау.</p> <p>II топ. Ахмет Йасауи мен А.Құнанбаевты салыстыру</p>	<p>бағалайды. Кері байланыс: «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы білімдерін тексеру.</p>	
---	--	--

<p>Рефлексия</p> <p>Сабақ / оқу мақсаттары шынайы ма?</p> <p>Бүгін оқушылар не білді?</p> <p>Сыныптағы ахуал қандай болды? Мен жоспарлаған саралау шаралары тиімді болды ма?</p> <p>Мен берілген уақыт ішінде үлгердім бе? Мен өз жоспарыма қандай түзетулер енгіздім және неліктен?</p>	
<p>Қорытынды бағамдау</p> <p>Қандай екі нәрсе табысты болды (оқытуды да, оқуды да ескеріңіз)?</p> <p>1:</p> <p>2:</p> <p>Қандай екі нәрсе сабақты жақсартта алды (оқытуды да, оқуды да ескеріңіз)?</p> <p>1:</p> <p>2:</p> <p>Сабақ барысында мен сынып немесе жекелеген оқушылар туралы менің келесі сабағымды жетілдіруге көмектесетін не білдім?</p>	

V. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Қаратаева Б.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің магистранты
e-mail: balzhan.karataeva@bk.ru
Ғылыми жетекшісі: Зиол-Ғабден Бисенғали,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ ЖЕҢІМПАЗ ЖОРЫҚТАРЫ (М. МАҒАУИННІҢ «ШЫҢҒЫС ХАН» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ)

Шыңғыс хан – киіз туырлықты халықты бір тудың астына ұйыстыруды өмірлік мақсат еткен тұлға. Саналы ғұмырында ұлы мақсатына қол жеткізді, ал ғұмыры жетпегенін балаларына аманаттап кетті. Көзі тірісінде елдің бір мүддеден табылуын қатаң талап еткен тұлғаның саясаты мықтылығы соншалық, ел басқару ісінде еш шашау шықпаған. «Жасақ» заңы ұлы империяның ішкі-сыртқы мәселесін реттеудің Темірқазығындай болды десек қателеспейміз. Шыңғыс ханның Хорезм, Орыс, Кавказ, Қытай жерлеріне жасаған жорықтарының бәрі дерлік жеңіспен аяқталуы оның көреген әрі білікті қолбасшы екенін танытады. Жазушы М.Мағауин жеңісті күндерді ең алдымен Көк Тәңірінің алқауымен болды деп түсіндіреді. Арғы бабасы Нұрдан жаратылған Темүжінге Тәңірдің өзі қарасып, бойына қайталанбас қасиет дарытқан шығар. Мұхтар Мағауиннің «Шыңғыс хан» романында әрбір соғыстың барысы, жүргізу тактикасы, аңызы мен ақиқаты, ұсақ детальдеріне дейін мән берілген. Осы тақырыпта зерттеу жүргізген тарихшылардың еңбектерін түгел сараптап, өзінің пікірін тұшымды оймен беріп, нақты тарихи шындықты болжауға мүмкіндік береді.

Шыңғыс хан бастаған жеңімпаз жорықтарға тән ерекшелік – соғыс барысының дұрыс ұйымдастырылуы мен әскердің сақадай сай дайындығы. Ойымызды ары қарай тарқатып айтар болсақ, біріншіден, Шыңғыс хан еш уақытта бір елге баса көктеп кірмеген. Оның тұсында елшілердің атқарған қызметі ерекше болды. Жорық ашатын елге алдын ала елші жібереді. Егер елші жазықсыз өлтірілген жағдайда қаған тарапынан ешқандай кешірім жоқ. Бейбіт келісім іздеп барған адамды өлтіре салу тікелей соғыс ашқанмен тең. «Елшіге жәбір-жапа, қысас жасалмауға тиіс» деген тармақ барлық ескерткіште сақталыпты [1, 337]. Тіпті салтанаты асқан, бізден әлденеше жүз жылға алға дамып кеткен Еуропа елдерінің өзінде елшілерге деген құрмет не атаулы заң болмаған екен. «Жасақ» заңында жазылған елшіге деген құрмет әлем елдерінің заңына кейін еніпті. Ұлы Хорезм деген атаққа шыққан мемлекеттің тас-талқаны шығып жеңілуі әу баста бейбіт мақсатта шыққан керуенмен қоймай, одан кейін аттанған елшілерді өлтіруден басталған жоқ па еді? Шыңғыс хан 450 адам, 500 түйелік атақты керуенін Отырарға жібереді. Олардың басшыларының ішінде отырарлық азаматтар болады. Солардың бірі Омар қажы әл-Отырари. Қайыр хан өзінің қарамағынан шығып, керуенді бастап келген отырарлықтарға ашуланған. Керуенді қырып салуының бір жағында соғыс ашу ғана емес, керуеншілерге деген ыза жатыр. Керуеннің түгел қырылғанын естіген Шыңғыс хан анық-қанығын білу үшін елші жібереді. Олар отырарлық Жүсіп әл-Отырари мен хорезмдік қыпшақ Кефредж Боғра болады. Бейбіт келген керуеншілерді қырып салу, сонымен қатар елшілерді өлтіру Шыңғыс ханның саясатына қайшы. Айта кететін бір жайт, елшілерге құрметпен қарау

мәдениеті осы Шыңғыс ханнан басталған. Шыңғыс хан мен Отырар апатының арасындағы оқиғаларда даулы мәселе көп. Бұл орайда жазушы Мұхтар Мағауиннің деректі «Шыңғыс хан» романына сүйендік. Шын мәнісінде соғыс ашуға алдымен Шыңғыс хан емеурін танытты ма, әлде Хорезм мемлекетінің басшысы Ала-ад-Дин Мұхаммед пе? Соғыс басталмас бұрын екі ел сауда қатынасының еркіндігі туралы келісімге отырады. Алайда келісімді Ала-ад-Дин Мұхаммед бұзады. Шыңғыс ханның елшілігіндегі төрт жүз елу кісіні өлтіріп, дүние-мүлкін тәркілейтіндей бұның астарында не жатыр? Әлде Ала-ад-Дин Мұхаммедтің өзі соғысарға себеп таппай, осындай іске барды ма? Осы және басқа да сұрақтарға көз жеткізу үшін, кітапта берілген зерттеушілердің пікірлерін келтіріп өтелік. Отырардың әміршісі Қайыр хан – Хорезм елінің билеушісі Ала-ад-Дин Мұхаммедтің нағашы ағасы. Ол билікке ағасын отырғызып, Отырарды түгел өз басқаруына алған. Жувәинидің «Жиһангердің тарихы» кітабынан мынадай үзінді берілген: «Отырар әмірі Ғайыр хан Татар жұртынан көпестер келгенін және осыған орайлас жағдайларды хорезмшахқа хабарлайды. Ал ол бұл істің байыбына бармастан, пайда мен зиянды ақыл безбеніне салмастан, өзінің қамқорлығына мұқтаж осы мұсылмандардың барлығын да өлтіруге, ал әкелген күллі тауарын олжа қылуға бұйырды. Хорезмшахтың жарлығы бойынша, Ғайыр хан төрт жүз елу мұсылманның жанын үзді» [2, 95]. Бұл орайда Жувәини мен Рәшид-әд-Дин пікірлері бір бағытта. Бұдан бөлек пікірді зерттеуші Нәсауи айтады. Оның пікірінше, барлық жағдай Қайыр ханның кесірінен орын алды. Ол: «Оның арамpez жаны осы көпестердің, мүлкіне обыр ниетпен қарады, сөйтіп, сол мақсатпен сұлтанға жалған хат жазуы. Мынау Отырарға көпес кебінде келгендер ешқандай да саудагер емес, бұлардың бәрі де өздеріне қатыссыз іспен тіміскіленіп жүрген жансыздар, бұқара жұрттан, әлдекіммен оңаша қалса бітті, «сендер төңіректе не болып жатқанын білмейсіңдер, көп ұзамай-ақ бұрын көрмеген сұмдықты көресіңдер дегендей қорқыныш таратады» - дейді [2, 102].

Кей тарихи жазбалардың негізіне сүйенсек, Қайыр хан өзі шешім қабылдап, керуеншілерді өлтіруге бұйырған. Кейіннен іс ушыққанда, Хорезм мемлекетінің билеушісі барлық жауапкершілікті өз мойнына алады. Өйткені Ала-ад-Дин Мұхаммед өлтіруге бұйрық бермегеннің өзінде қолға түскен олжаны бөліске салысқаны анық. Әу баста бейбіт келісімге келуге Жібек Жолының Хорезм мемлекетінен ары қарай аса алмауы түрткі болды. Осы шекарадан асып, одан арғы Батыс жұрттарымен қатынас жасау үшін келісім жасалған еді. Бірақ Ала-ад-Дин Мұхаммед мұны өзіне зиянды деп табады да, керуенді өткізбей қояды. Мұның артында Шыңғыс ханға ашық соғыс ашу пейілі көрініп тұрды. Өйткені керуенді тонау байлыққа қызығудан емес, елшілерді өлтіру – ашық майданға шақырып тұрғанмен тең. Ала-ад-Дин Мұхаммедтің тілегені соғыс болды, оған жетті де. Шыңғыс ханның күшіне шәк келтіріп, «жер түбіне кетсең де, тауып алып өлтіремін» деп жүріп, өзінің қаншама халқын қырды. Көне заман тарихшыларының сөзіне сүйенсек, қаза тапқан керуеншілердің әрбір тамшы қаны үшін әлденеше адам ажал құшқан, ал тоналған байлықтың қара бақырына дейін миллиондаған алтынмен қайтарылған.

Тарихта әлі де бір ізге түспеген қайшылықтар көп. Шыңғыс ханды айыптаудың кең тараған үлгісі мынадай. Моңғол, қанішер Шыңғыс хан 1218 жылы алдымен Жетісу, содан соң Оңтүстік Қазақстан қалаларына шабуыл жасайды. Елді кедейшілікке ұшыратады, жас-кәрі демей түгел өлтіреді. Отырардың тас-талқанын шығарады. Оның жіберген керуені тыңшылық мақсаттағы керуен болғандықтан, Ғайыр хан дер кезінде көзін құртты. Ал батыр, еліне адал қолбасшы деп биікке көтерген Ғайыр ханға мұсылман тарихшылары «қарақшы» деген атақ беріпті. Ол ақыр соңына дейін жанталасып бақты, себебі өлімнен басқа жол жоғын түсінді. Оның соңғы сәтке дейін, қамалда бір өзі қалғанша қарсылық көрсетуін батырлық деп бағалауға болар. Бірақ басшының қателігінен, о бастағы қате байламынан түгел халықтың қырылып кетуін немен ақтаймыз? Өзінің еліне жаны ашитын басшы өз басын құрбанға шалса да, халқын аман алып қалуға ұмтылмас па еді? Бұл жерде, керісінше, халықтың басын қатерге тіккенін көруге болады. Менің ойымша, Отырарға келген апат біліксіз ханның кесірінен орын алды.

Шыңғыс хан әскері қақпа алдына келіп тұрған күннің өзінде өз қателігін мойындаса, қала да, халқы да аман қалуы әбден мүмкін еді. Қаған келіссөз жүргізбесе де, тым болмағанда қала мен халқына кеңшілік жасап, керуен мен елшілерді өлтірген ұлықтарды ғана жазаға тартар ма еді? Керуенді өлтіруге Мұхаммед Ала-ад-Дин бұйрық берсе де, Ғайыр хан өзі шешім қабылдаса да, қырылып қалған – кара халық, зардап шеккен – Отырар. Сондықтан Ғайыр ханның тарихи бейнесін ақтағаннан гөрі, тарихи шындыққа тура қараған абзал.

Шыңғыс хан жорықтарына қатысты тарихи қайшылықтар өте көп. Мысалы, Киев өзінің жеңілісін әскеріміз аз болды деп ақтайды. Шын мәнісінде олардың жасағы татарлардан 3-4 есе көп болды. Кей елдер ерлікті ойдан жырлап, жоқтан бар жасайды, татарларды тырқыратып қуып шықтық дейді. Біз әңгімелеп отырған Отырар оқиғасына байланысты «алты ай бойы қорғанды» деген дерек бар. Бірақ тарих мұны да жоққа шығарыпты. Сартауыл жорығы кезінде Хорезм билеушісі Ала-ад-Дин Мұхаммед қисапсыз көп әскеріне сенді. Алайда ашық майданды құп көрмей, әр қала өзі қорғанысын деген бұйрық береді. Бірінен-бірі өткен қамалдар қанша жерден берік болса да, Шыңғыс хан әскерінің қамалбұзар техникалары дайын болатын. М.Мағауин «Юань ши» мен «Әулие жиһангердің жеке жорықтарының сыпаттамасы» деген ресми тарихи кітаптарда Отырардың көп ұзамай-ақ бағынышқа түскені жазылғанын айтады. Ал Нәсауи «күндіз де, түнде де тынымсыз соғысып, қаланы басып алды» [2, 182] деген бір жол ғана арнапты. Тарихшылар тарапынан елеусіз қалғанына қарағанда, қатардағы қалалардай тез бағынышқа түскен. Алты ай жабық қақпа ішінде қаншама тұрғынның азық-түлігі де сарқылады. Сартауыл жорығында Үргеніштен басқа қалалар үш-төрт күнде, асса бірер аптада алынған. Жолындағысын жайпап келе жатқан татар әскеріне ұзақ қарсылық көрсету мүмкін еместей.

Қай халықты болмасын соғыс есеңгіретіп кететіні анық. Жаулаушы және жауланған елден де шығын шығады, әсіресе, адам шығынының орны толмасы анық. Зардап шегуші – қарапайым халық. Шыңғыс ханның соғыс стратегиясының ерекшеліктеріне тоқтала кетсек. Біріншіден, өз бетімен берілген қалаға еш зауал келмейді. Елшіні өлтіріп жіберу не соғысып қарсыласу кезінде, татар әскері тарабынан шығын шықса, ол қаланың үкімі – өлім. Қалалар тоналып, барлық тұрғыны сыртқа шығарылады. Бұл – шайқастан кейін болатын қалыпты жағдай. Сонда діндар қауым, білім иелері, қолөнершілер іріктеліп алынып, көрікті қыз-келіншектер бөліске түсіп, қалған еркек кіндікті түгелдей өлімге кесілетін болған. Шыңғыс ханды қанша жерден қатыгез десе де, татарлар арасында қолға түскен тұтқындарды қинап өлтіру жағдайы кездеспеген. Екі жолмен ғана өлтіріледі: садақпен ату немесе шабу. Тарихтан белгілі, ислам дінін ұстанған Хорезмнің өзінде адамдарды тірілей бөлшектеу, қайнату сияқты жан түршігерлік жазалар қолданылған ғой. Ал татарлар арасында қинап өлтіруге жол берілмеген. Шыңғыс ханның қол астында түрлі ел бар, әр елдің діні бөлек, ділі басқа. Соған қарамастан діни қысым, бір дінді қабылдату саясатын ұстанбаған. Әрбір дінге деген құрмет сақталған, соғыс кезінде діни орындарға ешқандай залал келтірмеген. Бұл – қағанның алыстан ойлайтын көреген саясатының бір дәлелі. Мақалада «Шыңғыс хан» романында келтірілген деректерге сүйене отырып, бірнеше фактілерді келтірдік. Тарихтың шындығы әлі күнге дейін толық ашылмай келеді, оған романда берілетін құнды ақпараттар дәлел. Шыңғыс хан мен оның ұрпағының жеңісті жорықтарының себебін іздеп, аңызы мен ақиқаты қатар жүретін тарихта ақиқатты іздеуге тырыстық. Жеңімпаз татарлардың, түбі бір түркі жұртының жер әлемді тітіренткен айбыны күллі әлемді мойындатты деп ойымды аяқтаймын.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. Төрт томдық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2013. Т.2. – 580 б.
2. Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. Төрт томдық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2014. Т.3. – 556 б.

Зағыпар О.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: zagypar00@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: Сәуле Ержанова,
филология ғылымдарының докторы, профессор

АРДАҚ НҰРҒАЗЫ: ДӘСТҮР МЕН МОДЕРНИЗМ

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің даму үрдістерін саралаған тұста өткені мен бүгінгісін, дәстүр жалғастығы мен жаңашыл ізденістерді, олардың арасындағы байланыстар мен айырмашылықтарды нақтылап көрсету керек. Ежелден бастау алатын әдебиетіміздің бүгінге дейін біраз жаңарып, түрленгені белгілі, әсіресе тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті тың ізденістер мен жаңашылдыққа толы. Жаңа ғасырдың басында тұрған адам баласының жаны жаңаруға, жасампаздыққа құмар екенін білсек, әдебиеттің де жаңартатынын сезініп, жаңару үдерісін пайымдай алуымыз қажет. Бұл туралы сөз қозғағанда талқыға әдеби дәстүрдің түсетіні анық. М. Қаратаев: «Дәстүр мен жаңашылдық дейтін проблема кең мағынасында – философиялық проблема. Бұл дүние жүзіндегі барлық даму атаулының тетігі. Мұнсыз өсу, өрбу, өзгеру жоқ» [1, 4], - дейді. Біздегі қарапайым әдеби түсінікпен қарағанда, классикалық әдебиет дәстүрлі әдебиетке, ал оның қалпына сыймайтын туындылар жаңашылдыққа танылып жатады. Осы арада екеуінің арасында қарама-қайшылық туындайды. Бұл ретте ең дұрысы модернизм мен постмодернизмнің арасын ашып алған жөн секілді. «Модернизм үшін дәстүр маңызды болса, постмодернизм бұдан бас тартады және бұны басты шарт деп санайды»[2, 61], – деп А.Исмақова екеуінің басты белгілерін көрсетеді. Осыған қарап модернизмнің дәстүрден алыс еместігін, дәстүрді жоққа шығармайтын, керісінше жаңартатын бағыт екенін аңғарамыз.

Қазіргі жаһандағы өзгерістердің аласапыран кезеңін қазақ поэзиясы да бастан кешіп жатыр. Осыған дейін қанатын кеңге жайған әдебиетіміздегі реалисттік, романтикалық бағыттарға модернисттік, постмодернисттік, постклассикалық, постреалисттік ағымдар қосылды. Соған сәйкес бүгінгі жекелеген ақындардың поэзиясынан жаңашылдықты, өлең поэтикасындағы өзгерістерді байқаймыз. Соның бірі – шығармаларында қара өлеңге тән өлшемдер кездеспейтін, формализмге ұрынбаған, керісінше өзін қоршаған орта мен қоғамды танытуда өз түйсігінде көрініс тапқан дүниелерді еркін түрде жеткізетінін аңғаруға болатын қаламгер – Ардақ Нұрғазы. Ол – модернисттерді «жаңартушылар» деп танитын жаңашыл ақын, жазушы, драматург, сыншы. Ардақ Нұрғазының әдеби сындарындағы дәстүр мен модернизм жайындағы орынды пікірлерін елемеуге болмайды. «Қазақтың модернисттік поэзиясы» еңбегін оқу арқылы модернисттік поэзияның табиғатын тануға болады.

Әдістемелер. Әр дәуірде туған жаңалық кейін дәстүрге айналады. Ардақ Нұрғазының «Қазақтың модернисттік поэзиясы» кітабында қазақ поэзиясының дәстүр арнасынан модернизмнің үлгілерін көрсетеді. Автор алғысөзінде «модернизм – жинақылық, дәлдік және қиял кеңістігінің кеңдігін бір басына жинаған сөз мәнері» [3, 4] деп анықтама береді. Қазақ әдебиеті отарлану кезеңінде нағыз модернисттік әдебиет жасамаса да, модернизмнің белгілері бар екенін, реализмнің шеңберінен шығып, ұлт басындағы қасіретті қарапайым қоғамдық қарама-қарсылық деңгейінде ғана түсінбей, қайта адамзат тарихынан орын беріп, өнерді кемелдік деңгейінде меңгеруге талпынған ақын-жазушылар кездесетінін атап өтеді. «Қазақ поэзиясының жаңару кезеңі» мақаласында «Бір ұлттың поэзиясының деңгейін білу үшін, ең

әуелі оның дәстүрін білуің қажет. Алайда, дәстүр деген симфония тәрізді, оның әр парағы бір-біріне ұқсай бермейді» [3, 6] дейді. Дәстүрдің тек бір қалыптың ішіндегі дүние емес екенін айқындауға болады. Әр қаламгердің салған өз дәстүрі кейін тұтас дәуірдің дәстүріне айналуы мүмкін. Тек сол дәстүрдің шеңберінде қалып қоюға болмайды.

Қазақтың жазба әдебиетінің бастауында тұрған Абайдың өзіне дейінгі қазақтың халық ауыз әдебиетімен, жыраулар поэзиясымен жақсы таныс болғаны белгілі. Десек те Абай өз дәуірінде қазақ поэзиясына өзгеріс әкелді. Ақынның «Сегіз аяқ» өлеңін жоғары бағалап, Ардақ Нұрғазы Абайды модернистік поэзияның бастауында тұрған ақын ретінде таниды: «Абай қазақ поэзиясының лексикасын заман талабына сай тың дүниемен, жана сапамен толықтырды. Жоғарыдағы өлең өзіне дейінгі дәстүрлік поэзияның мазмұны мен формасын тас-талқан етіп күйретіп, жаңартып қайта тұлғалау арқылы қазақтың модернистік поэзиясына айнымас тұғыр, берік негіз қалыптастырды» [4, 21]. Шынында поэзиямызға өлеңнің жаңа үлгісін алып келген Абайды өз дәуірінің модернисті ретінде тануымыз орынды.

Қай заман болмасын сол заманға сай әдеби дәстүр жаңарып отыруы шарт. Абай оны жақсы түсініп, қазақ өлеңін жаңғыртты. Одан кейінгі ақындар соның шеңберіне өз заманының келбеті мен өзінің болмысын сыйдырып келді. Бірақ оның да ескіретін, жаңаратын кезі келеді. Мәселен Ж.Аймауытов пен М.Әуезов 1918 жылы жазған «Абайдан соңғы ақындар» мақаласында былай дейді: «Ғұмар Қарашта Марабай ақын, Бұхар жырау тағы сол сықылды бұрынғы ақындардың қалпымен кеткен ескінің сарқыты бар. Бірақ ескілік сөздер батырдың батырлығын, бидің шешендігін, ханның хандығын, салтанатын жетілдіріп, ескектетіп айтқанына келісуші еді; ол кездегі халықтың рухы да, тұрмысы да ескек, асқақ сөзге лайық келуші еді. Халықтың мінезін суреттеп, мінін айтып, терең пәлсәпа сөздерді желдіртіп, ескектетіп айту бұл заманда артық, ұнаспайды» [5, 95]. Дәл сол сияқты бүгінгі жасампаз заманда әдеби дәстүрдің де жаңаратын кезі келгенін ақындар өздерінше түйсініп жүр.

Ардақ Нұрғазы ағылшын поэзиясындағы алғашқы нағыз модернист ақын ретінде Т.С. Элиотты көрсете отырып, оның шығармашылығына назар салып бір түйін шығарады: «әр дәуірдің өзіндік жаңалығы болады. Жаңалық болады екен оның бойында бұрынғыларға ұқсамайтын айқын даралық та болады. Оны дәстүр қабылдамайды, өйткені, оған дейінгі дәстүрдің бойындағы өнер эстетикасы жаңа дүниені шешіп беруге шарасыз. Сондықтан да жаңа дүние өмірге келуімен қатар, оған ілесіп сол жаңа дүниенің өнер эстетикасы да өзімен бірге келуге тиіс. Ол сонда ғана жаңалық ретінде жаңа дәуірдің туындысы бола алады» [3, 6]. Демек дәстүр мен жаңалықтың арасындағы алшақтық – өнер эстетикасының сәйкессіздігі. Қазақтың талай қазақ қаламгерлерінің шығармашылығы да өз дәуірінде осы тұрғыдан тұсалған секілді. Тағы бір себеп кеңестік құрсау. Мағжан мен Жүмекеннің поэзиясындағы ерекшеліктерді көрсете отырып, олардың модернистік поэзияның үлгісі болғанмен жалғасын таппағанын айтады.

Талқылау. Дәстүр дегеніміз не? Жыраулар поэзиясы ма? Қара өлең бе? Жоқ, Ардақ Нұрғазының түсінігінде дәстүр – біздің рухани әрі тарихи санамыз. Ал оны жаңғырту модернизмнің міндеті деген ой түюге болады. Бірақ модернизм деген өзіне дейінгі қалыптасқан форма мен танымды бұзады. Рухани дүниеде пайда болған дәстүрден өзгеше жаңа қайшылықтарды өнер тілімен айшықтау уақыт өте келе «модернизм» деп аталды. Ардақ Нұрғазы үшін жаңа түйсік, жаңа сана өткенге жаңаша түсінікпен қарауға итермелегенін аңғартады. Ол үшін модернистік деген ұғымды басты орынға шығарған. Әдебиетіміздегі модернистік дүниетаным қайдан, қалай келді, бізге дейін ол қалай болды, модернистік түйсік әдебиетіміздің дәстүрінде қалай өзгеріп, дамып бүгінге жетті деген сұраққа жауап іздеген. Модернизм тыңнан қосылған дүние емес, дәстүріміздің ішінде өмір сүрген өнер тілі. Поэзияға модернизм не үшін қажет болды деген сұраққа жауап іздесек, эпостық поэзиядан түлеп шыққан проза XIX ғасырдың орта тұсына келгенде өз мүмкіндігін көрсетудің жолына түскен. Бұл кезеңде поэзия дағдарыс дәуірін бастан кешіп жатты. Проза алып қойған мүмкіндікті

қайталамай, жаңа кеңістікке шығу қарт жанрдың алдында тұрған бірден-бір шығар жол болатын. Соған орай талпыныс жасаған батыстың біраз ақындары ақыры ол кеңістікті тапты. Ал қазақ әдебиетінде жағдай басқаша болған. Өткен ғасырдың 60-жылдарына келгенде әдебиеттегі басымдылықты толықтай қолдарына алған прозаиктердің жанында эпостық дәстүрдің төл мұрагері саналатын поэзия үнсіз қалды десек те болады. Поэзияның екінші тынысын ашу үшін жаңа кеңістік ашуға мүдделі болған Жүмекен, Олжас, Мұқағали, Омарғазы сынды ақындарымыздың поэзиясындағы «Қазақтың модернистік поэзиясы» еңбегінде модернистік белгілерді табады.

Ал осы модернизмді тануға ұмтылған Ардақ Нұрғазының өз шығармашылығына қарап модернист ақын деуімізге бірнеше себеп бар:

1. Ой еркіндігі. Ақын өлеңдерінде ой еркіндігі, комплекстің жоқтығы, әлемге, ондағы зат пен құбылыстарға басқаша өзіндік көзқараспен қарай алатындығы анық байқалады.

2. Мазмұн. Ой еркіндігі болғандықтан, тың мазмұндарды жиі кездестіреміз, ақын қиялы шексіз секілді.

3. Формадағы ізденістер. Көптеген әлем әдебиетінің үлгілерімен танысқан ақын поэзиямызға жаңа формалар әкеліп жатқаны көрінеді. Ақ өлең үлгісін басшылыққа алатын ақынның қалыптасқан формадан алыстауы модернистік ұстаным секілді.

4. Көркемдік. Үзіп алынған сәттер, тың образдар, кереғар тіркестер – ақынның көркемдік қуатының қайнары.

Ақынның «Жалған бостандық кітабы» жинағына енген өлеңдерінен дәстүр мен модернизмнің үйлесімі көрініс тапқан.

...Құлағыма келеді -

Алыс сапардан

Желмен еріп жеткен саз -

Ботаның боздағаны.

Жүрегімде – көлде жүзген

Аққу мен қаздың сұңқылы [6, 7] деп келетін «Құс» өлеңінде ақынға өткеннің үні естілетіні, жүрегінде халықтың ежелден келе жатқан дүниетанымы мен тұрмысы орныққанын көреміз. Ақын осыны өзінше пайымдап, өзгеше жеткізе білген. Халықтық танымды тәптіштеп жатпайды, оған жаңаша рең беріп, өз болмысына сіңіреді. Тағы бір «көшеде өзімді жоғалттым» деп басталатын «Құйын» өлеңінде «құйынды» символ ретінде алып, қайта-қайта оқысаң көз алдыға жоғалған қазақы болмысты әкеледі:

Құйын –

Мен дағы күтіп тұрмын,

Шығарсың кеудемнен бұлқынып,

Демге оранып,

Шығарсың босанып тар қапасыңнан,

Тарихтың қатпарынан [6, 17]. Бірақ бәрібір де ақынның қазақы болмысы кеудесінен кете қоймағаны, бұлқынып шығатыны, тарихтың қойнауында жатқан қазақылықтың оралатынына деген үміт бар.

Нәтиже. Бүгінгі ғасырдағы адамзат рухының өзегі жасампаздық рух, жаңалық жарату рухы. Ұлт ретінде біз дәуірдің осы талабымен бетпе-бет келіп отырмыз. Біз заман талабына сай ұлттық ой-санамызды жаңалауымыз керек. Бірақ әлі де жаңашыл, заманауи ұлтқа айнала алған жоқпыз. Ұлттық жасампаздық рухымыз әлі де ұйқылы-ояу күйде. Ұлттық ой-санамыздың жаңаланбауының ең басты бір себебі: дәстүрлі әдеби санамыздың жаңаланбауы. Бүгінгі әдеби санамыздың жаңаланбауының басты себебі: дәстүрлі өлеңге, өнерімізге деген көзқарасымызды жаңалай алмағандығымыз. Ұлт ретінде біз бүгін дүниенің күн сайын жаңаланғандығын материалдық дүниенің өзгерісінен көріп отырсақ та, сан ғасырлық ұлттық әдеби ойлау формамыздың белгілі себептері, қара өлең формасының әдеби сана кеңістігіміздегі тұлғалық

орны бізге дүниедегі өзгерісті дәуірлік сана төңкерісі деңгейінде сезінуге бөгет болып, жаңа дәуір тынысын рухымызға сіндірмей тұр.

Әдеби санадағы жаңалық терістеуден ғана туады. Өзара үнемі терістелу әдеби сана әлеміне жаңалық жарату рухын оятады. Қара өлеңнің ұлтымыздың поэзия тарихындағы өзгермес ғұмыры, ұлттық поэзиямыздың белгісі ретінде мызғымас орны бүгінгі күні әдеби санамызды бір шеңбердің ішінде айналсоқтап, тоқтап қалғандай сезіндіруде. Әсіресе, қара өлеңнің ұйқас, буын сынды өлеңдік тұрақты факторлары тұрақтылық тудырады. Осы тұрақтылық тасасында анықтық, жинақылық (типтілік), яғни ұғым, түсінік, көлем, тұрғысының анықтығы, жинақылығы менмұндалайды. Сосын да анық нәрселерден ақылдылық қалып қана тұлғаланады. Анық өлшемдердің ұзақ уақыт өзгермеуі тұрақтылықты қалыптастырады. Тұрақтылық анықтық арқылы өмір сүріп отыр. Бүгінгі ақ өлең, қара өлеңнің осы тұрақтылық түсінік қалыптастырған факторларына яғни қара өлеңнің өлеңдік сипаты анық тұрақты белгісі болған ұйқасқа қарсы майданмен менмұндалайды. Өлеңнің мазмұнындағы көзге ұрып тұратын анықтылық жойылады, көмескіленеді. Ой айту, тәлім-тәрбие құралы болып, өлең ақылдық эстетиканың құрсауында болуымен келіспейді. Бұл жаңа көзқарастарға ақ өлеңнің, қазақ тілінің жаңа мүмкіндіктерін ашуға, жаңа өлең эстетикасын қалыптастыруға, дәстүрлі әдеби көзқарастарды жаңалауға мәжбүр етеді.

Қорытынды. Бір халықтың әдебиетінің ішінде бір-біріне ұқсамайтын дәстүрлер өмір сүреді. Бұл әдебиеттің бір шеңбердің ішінде қалып қоймай, жан-жақты даму бағыттарын көрсетеді. Ардақ Нұрғазының XX ғасыр ақындарының шығармашылығынан модернистік белгілерді іздеуі кім қандай жаңалық әкелді деген сұраққа жауап іздеумен бірдей. Оны пайымдау арқылы әр дәуірдің өзіне тән модернистік белгілері бар екенін қабылдаймыз, ал ол заман мен қоғамның, халықтық сананың өзгерісіне қарай туындап отырған. Ал Ардақ Нұрғазы секілді модернист ақындардың жырлары – адамзат ақыл-ойының көркемдік-эстетикалық, тарихи-танымдық дүниетанымының сөз өнеріндегі өрнектері. Олардың поэзиясында мыңжылдықтар бойы көшпелілік пен отырықшылық мәдениет дәстүрлерімен қалыптасып, өсіп-өркендеу белестерінен өтіп келе жатқан қазақ халқының ата-баба мен ұрпақтар жалғастығының желісі жаңаша жырланған. Модернистік өлеңдердегі жаңаша бейнелеулерден қазақтың халықтық-ұлттық болмысынан қуаттанатын ұрпақтарға ортақ көркем ойлау көзқарастары байқалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қаратаев М. Дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Ғылым, 1980 ж. – 260 б.
2. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009 ж. – 376 б.
3. Нұрғазы А. Қазақтың модернистік поэзиясы. – Алматы: Ағна-б, 2010 ж. – 192 б.
4. Нұрғазы А. Таным мен Талғам. – Астана: Фолиант, 2018 ж. – 237 б.
5. Әуезов М. Шығ.елу томдық жин. I том. Алматы: Ғылым, 1997. – 472 б.
6. Нұрғазы А. Жалған бостандық кітабы. – Алматы: Ағна-б, 2009 ж. – 74 б.

Кузембаева М.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты,
marzhankuzembayeva@gmail.com

ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ ОЛЬГИ МАРК В АСПЕКТЕ ИЗУЧЕНИЯ

Резюме. Статья посвящена творчеству казахстанской писательницы О. Марк. Охарактеризованы основные этапы ее биографии, связанные с жизнью в Казахстане, а именно в Алматы. Раскрыта многогранность творческой деятельности писательницы.

Ключевые слова: художественная литература, литературоведение, литературная школа, статья, роман, журнал, семинар, теория литературы.

Ольга Борисовна Маркова родилась в городе Кентау, на юге Казахстана, куда ее родители поехали работать как специалисты, по приглашению в новостроящийся город, который ныне загублен, лишился почти всех своих жителей и пополнил список умирающих промышленных городов Казахстана. Через три года после ее рождения родители вернулись в Алма-Ату. [1, 1].

В пять лет она уже прочитала детскую библиотеку, которая была у соседей. Училась в средней школе на дому и окончила школу с отличием, хотя после окончания восьмого класса родителям предлагали забрать документы. Существовало неверное мнение о том, что человеку с ограниченными возможностями незачем учиться - все равно работать потом он не сможет. Выпускное сочинение она писала в присутствии учителей на дому и в аттестате стояли все оценки, но медаль ей не дали. После возник вопрос поступления в вуз. У Ольги Борисовны была склонность к гуманитарным предметам. Она работала, учась в школе, вела литературные кружки для детей из разных школ.

При поступлении в вуз у Ольги Марковой и ее родителей возникли проблемы: документы не хотели принимать. Обращались в Министерство высшего образования на уровне республики и СССР, и после этого вопрос поступления решился положительно. Ольга Маркова поступила в Казахский Государственный университет имени С.М. Кирова (КазНУ им. аль-Фараби) на филологический факультет и окончила с отличием. Училась в университете, она вела литературный кружок для детей рабочих АДК. Затем работала год стажером-исследователем в Казахском педагогическом институте и там же поступила в очную аспирантуру по специальности «теория литературы». Как она сама пишет в автобиографии: «Три года обучения в аспирантуре были очень напряженными: помимо научной работы пришлось зарабатывать на жизнь еще в двух местах, в это же время преподавала в вузе и на общественных началах вела литературный кружок в школе, а главное - много писала. Помимо рассказов, в эти годы были созданы повести «Воды Леты» (антиутопия) и «Курирури, или Большой поход» (детская повесть-сказка). Первая повесть позже была опубликована в журнале «Простор». Вторая пять раз принималась в печать разными издательствами, была проиллюстрирована, набрана, но всякий раз уже под действием меняющихся политических условий исчезало издательство, в котором она должна была выйти». [архив писателя]

Училась в аспирантуре, Ольга Борисовна разработала и стала вести спецкурсы, всего ею было разработано более 15 спецкурсов. Занятия проходили у нее дома. Преподаватели, аспиранты, студенты собирались на поэтические вечера и филологические беседы. В доме Ольги Борисовны всегда царила доброжелательная атмосфера.

Окончив аспирантуру, она блестяще защитила кандидатскую диссертацию по теме «Симметрические композиции лирического стихотворения», а вскоре после этого вышла книга Ольги Марковой, изданная на средства гранта Фонда Сороса в Казахстане. [2, 63].

Ее мать, Лидия Петровна, вспоминает: «Еще учась в аспирантуре, Ольга Борисовна разработала и стала вести спецкурсы, всего ею было разработано более 15 спецкурсов. Занятия проходили у нее дома. Преподаватели, аспиранты, студенты собирались на поэтические вечера и филологические беседы. В доме Ольги Борисовны всегда царила доброжелательная атмосфера».

Она окончила аспирантуру, утвердила тему докторской диссертации, на занятия к ней домой приходили студенты. Тогда у нее появилась идея о проведении мастер-класса. Но во время, так называемой, перестройки, тотальных увольнений на предприятиях и в вузах Олю сократили, сославшись на то, что наступило трудное и опасное время и студенты из соображений безопасности не могут посещать занятия у нее на дому. То есть до университета они могли безопасно добраться, а до ее дома – нет. Вот такой парадокс ... Несмотря на то, что студенты написали большое количество писем с протестами по поводу ее увольнения, работу пришлось оставить.

Она по призванию была ученым, творцом, преподавателем, отдающим свои знания, свою любовь людям. Сокращение в вузе (несправедливое) сломало ее судьбу, подорвало ее здоровье, она была вынуждена заняться еще и административной работой в ущерб научной деятельности, своему здоровью и своему творчеству, на которое уже не хватало времени и сил.

Но она любила свою работу, отдавая ей дни и ночи; любила талантливых людей; старалась передать им свои знания, оказывая им посильную помощь, все свое оставляя «на потом», и очень многое не успела сделать, хотя и торопилась жить. А еще она была любящей, нежной и надежной дочерью». [архив писателя]

По окончании аспирантуры с 1991 по 1999 гг. она работала сначала преподавателем, а потом доцентом кафедры русской и мировой литературы Алма-Атинского университета им. Абая (бывший Педагогический институт).

В 1993 году, пытаясь хоть как-то воздействовать на ситуацию кризиса художественной литературы в Казахстане, она создала Литературно-художественное издание «Аполлинарий», работала главным редактором. И она издает первый номер литературно-художественного журнала «Аполлинарий». Издание выходило без спонсоров и какой-либо финансовой поддержки шесть лет, раз в год. В 1994 году, также исключительно усилием воли, создала открытый гуманитарный семинар «Филологические беседы». На семинаре выступали с докладами филологи, философы, психологи, культурологи, проводились творческие вечера прозаиков и поэтов, выставки и презентации новых книг. Семинар проходил в среднем два раза в месяц, за эти годы состоялось более 90 заседаний. [1, 1].

В 1994 году написала в соавторстве с К.Жанабаевым книгу «Золотая колыбель» по мотивам древнетюркских мифов. Фрагменты книги были опубликованы в журнале «Простор».

В 1998 году зарегистрировался общественный фонд «Мусагет». В течение шести лет фонд «Мусагет» держался на энтузиазме своего руководителя и волонтеров. Проводились гуманитарные семинары «Филологические беседы», издавался журнал. Семинар «Мастер-класс» по писательскому мастерству был разработан для талантливых людей, писателей, пришедших в литературу в 90-е годы. Мастер-класс, по замыслу его автора, был призван поднять уровень казахстанской литературы, сделать ее конкурентоспособной. [1, 1].

Только спустя шесть лет Ольге Марковой и созданному ею фонду удалось получить поддержку. Не сложно догадаться, что это были не отечественные структуры. Помощь пришла из далеких Нидерландов, это был грант фонда «Хивос». Именно он помог воплотить многие замыслы в жизнь: на регулярной основе стал выпускаться литературно-художественный журнал «Аполлинарий», в котором публиковались не только произведения современных казахстанских авторов, но и оригинальная графика казахстанских художников, а также стало выходить издание книжной серии «Мусагет» и серия «Магия твердых форм и свободы», а еще проводились семинары, конференции, творческие вечера и конкурсы, встречи с зарубежными авторами, международные конференции, мастер-классы с зарубежными лекторами и писателями.

Для работы «Мастер-класса» были очень тщательно подобраны талантливые преподаватели, программа была разработана таким образом, чтобы лекции преподавателей как бы продолжали материал, раскрывали его шире, то есть присутствовала очень четкая

взаимосвязь между лекциями преподавателей, была создана единая учебная схема. С 1999 года три раза в год в «Мусагете» проходили литературные семинары по писательскому мастерству. Слушатели отбирались на конкурсной основе. Проводились конкурсы, которые выявляли литературные таланты; информация о них распространялась в прессе по Интернету. Фонд получал много рукописей, которые прочитывались преподавателями, талантливыми писателями, в том числе окончившими семинар «Мастер-класс», по общему согласованию подводились итоги, и победители конкурса получали право на бесплатное обучение.

Алматинские слушатели имели возможность посещать семинар два раза в год. Занятия для них проводились три месяца, по субботам, в течение полного рабочего дня, для писателей из регионов. После отбора будущих слушателей, Фонд предоставлял гостиничное проживание, и в течение двух недель они имели возможность бесплатно жить в Алматы, проходить обучение на «Мастер-классе». Лучшие писательские работы издавались. Появились писатели, которые свою профессиональную жизнь и свою судьбу связывают, прежде всего, с литературой. Сегодня в нашем обществе сложилось стойкое представление о том, что в Казахстане качество местной литературы оставляет желать лучшего. А это самое «лучшее» печатается где-нибудь на Западе или в России. Работа фонда «Мусагет» развеяла этот миф. У нас есть современная литература, талантливые писатели, нужно только узнать, выявить, дать им уверенность в их творчестве. Эту миссию осуществлял фонд и, конечно, его идейный вдохновитель и руководитель Ольга Маркова.

Российские интеллектуалы и литературные организации высоко оценили работу фонда «Мусагет», его руководителя и многих казахстанских авторов, выпускников мастер-классов.

«Лицом к лицу – лица не увидать, большое видится на расстоянии», - эти строки из поэзии С. Есенина как нельзя лучше подходят к феномену жизни и творчества Ольги Марк. Ольга Марк, кандидат филологических наук, талантливый литературовед, прозаик, лауреат международной литературной премии «Сорос-Казахстан», член жюри крупнейшей Российской национальной премии «Большая книга», создатель единственного в Казахстане литературного семинара по писательскому мастерству, основатель общественного фонда поддержки культуры и гуманитарных наук «Мусагет», учитель и наставник молодых авторов (более 200). Ее ученики теперь нередко известные поэты, писатели, деятели науки и культуры. Среди них лауреаты международных премий, талантливые поэты и писатели И. Одегов, В. Гордеев, М. Исенов, А. Тажи, Е. Жумагулов, Е. Барабанщиков, Е. Зейгферт и др. Ясно, что результаты жизни и деятельности О. Марк неизбежно будут раскрываться в течение многих лет, таковы плоды ее многогранной деятельности [3, 1].

Ей была суждена недолгая жизнь на этой Земле. Однако, несомненно, у Ольги Марк большая судьба в литературе народов Казахстана и России. Ее литературное наследие включает книги «Воды Леты», «Та, что сидела слева», цикл сказок «Курирури, или большой поход», пьесу «Время – это птица», большое количество рассказов и эссе. Научное наследие: диссертация, литературоведческие статьи и рецензии. Ее произведения требуют вдумчивого чтения, ибо смысл их скрыт втуне в слоях внутренних смыслов. И это так, потому что О. Марк была сложно мыслящей личностью, глубоко задумывающейся над тайнами бытия. Эта внутренняя сложность, с глубокой рефлексией подсознания, с густой ассоциативной тканью, неизменно росла в ней, давая себя знать во все более зрелых произведениях с многомерной структурой. Мы можем утверждать, что судьбу литературы нового течения в Казахстане, сформировавшейся в девяностых годах XX века, нельзя представить без ее рассказов и повестей, особенно таких, как «Воды Леты», «Оценка недвижимости», «Предсказание. Страницы романа» и др. Такой авторитетный литературовед, как В. Бадиков в свое время писал о прозе О. Марк:

«Говоря без обиняков, это интеллектуально глубокая, философичная проза. Она в определенной степени характерна для зарубежных и отечественных постмодернистов (В.

Пелевин, С. Соколов, Л. Петрушевская, Н. Веревокин, И. Одегов, А. Жаксылыков, В. Феликс, М. Исенов и др.)» [4, 172].

Главные редакторы журналов «Знамя», «Новый мир», «Дружба народов», «Воздух» и др., известные литературоведы и критики: Н. Иванова, А. Немезер, О. Павлов и другие были частыми гостями «Мусагета», проводили свои мастер-классы для казахстанских авторов и были участниками международных семинаров главных редакторов литературных журналов, организованных фондом «Мусагет». Фонд плодотворно сотрудничал с посольствами Франции, США, Великобритании и др. Под эгидой фонда переводились и издавались произведения зарубежных авторов. Во всем этом, несомненно, была огромная заслуга руководителя фонда. Работа фонда «Мусагет» была уникальной и основывалась на личности Ольги Борисовны.

В 2006 году эта хрупкая, прикованная к инвалидной коляске, женщина показала еще один пример решительности – совершила путешествие в Париж и по следам этого путешествия написала эссе с озорным названием «О-ля-ля». Когда Ольга Борисовна сразу после возвращения читала нам этот текст, он вызывал улыбки, вселял в нас силы и чувство надежды на то, что у каждого может получиться красивое путешествие в Париж, а вообще по жизни. Но сегодня это «О-ля-ля» оголило совсем другие нервы и смыслы; несбывшиеся иллюзии, роковую предсказанность, горечь утраты дорогого душе и сердцу человека [5, 2].

Список литературы:

1. Автобиография, 20.12. 1999 г. [архив писателя]
2. Спиридонова Н. «Дуновение вдохновения» // Спектр развития 1–2 [29-30]. 2009, Культура. – 58-64 с.
3. Жаксылыков А.Ж. «Концептосфера зеркального отражения в прозе Ольги Марк», Журнал «Филологические науки», №1, Алматы, 2013 – 1с.
4. Бадиков В. «По гамбургскому счету. Творчество. Жизнь. Голоса друзей». – Алматы, Идан, 2007. – с. 172
5. Франц И., Туниянц Л. «...Я так и не увидела тебя» // «Аргументы и факты Казахстан», №4, 2009 г.– 2 с.

Кунтуған А.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

«ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕДЕГІ» ШЫҢҒЫСХАН БЕЙНЕСІ

«Құпия шежіре», сөзсіз, өзіне дейінгі халық ауыз әдебиетінің және жазба мұралардың дәстүрлі бейнелеу құралдарын шығармашылықпен жетілдіре отырып пайдаланған. Әрине, көркемдік жетістіктер тарихи шындықты ажарландырып, құбылтып, құлпыртса да, ондағы дәуір тынысы, замана ағымы көлеңкеде қалмаған. Шығарма бастан-аяқ желі тартқан Шыңғыс қаған өмірімен қабаттаса жүретін этностар тарихы бір сәтке босаңсымайды, керісінше, оқиғадан оқиғаға өткен сайын ширығып, жинақталып отырады.

Автор өз шығармасына халық әдебиетінің қажет деп тапқан үлгілерімен қатар сол дәуір туғызған жекелеген тарихи өлеңдердің басын қосып эпикалық туынды жасаған.

Осы орайда, ғалым Б.Рахымовтың мына пікірі орынды айтылған: «Шындығында, тарихи өлеңнің өзегі өткен өмір, болған белгілі бір оқиғалардың сол сәтінде туып, өзара топтасқан түрде циклденіп, белгілі дәуірдің тұтас көрінісін көзге елестетеді. Тарихи өлеңде айтылған ой-түйінді аңыз әңгімелерден де табуға болатыны белгілі. Сондықтан да болар ауыз әдебиетін жасаушылар немесе тарихи жырларды тудырған жыршы, ақындар тарихи өлең, аңыз оқиғаларын эпикалық шығармаға молынан пайдаланған. Құнды қазына ретінде кәдесіне жаратқан» [1, 42].

Тарихи дәуірдің шындығын дер кезінде бұрмаламай жеткізу – «шежіре» авторының да негізгі нысанасы болса керек. Соған орай, жаугершілік заман шындығы:

Көк аспанның астында,
Көп елменен қағысып,
Бел шешіп бір жата алмай,
Бодан еттік қарысып.
Қара жердің бетінде,
Қарлы желдің өтінде,
Көрпені бір жамылмай,
Қан жұтысып қажысып [2, 78].

деген өлең жолдарымен беріледі. Мұнда асыра дәріптеу немесе сыдырта жамандаудан гөрі ұлы жорық қимылдарының елге тигізген зардабы ашық айтылған. Осы тұста Күлтегін жырындағы «Бек ұлдары құл болған, пәк қыздары күң болған, сүйегі таудай үйілген, қаны судай төгілген» дәуір бейнесі елес береді. Қай дәуірде де ел басына түскен ауырпалықты ақын-жыраулар хан алдында қасқайып тұрып ашық айтқан. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп қызыл тілге ерік берген дала демократиясы көшпелілерді сөз өнерлерін құрметтеуге тәрбиелеген. Бұл дәстүрден «Құпия шежіре» авторы да айнымағандығын аңғарымыз. Шығарма авторы кезі келгенде Шыңғыс ханның теріс мінезін тезге салғызып, Өзлүн анасы арқылы қолға алады.

Жарқын досын жайпаған,
Жан серігін жайратқан,
Қатыгездер туғанда
Қанды уыстай жаралған.
Үлкен қара төбеттей
Үндемей жатып қабатын,
Қаршығадай тақымдап,
Қапысын тауып алатын.
Арыстандай түз аңы
Атылғанын құртатын,

Жалмауыздай ызалы

Жанды тірі жұтатын... [2, 78].

Әкесі бір, анасы басқа ағалы-інілердің өзара алауыздығы күтпеген жағдайға соқтырады. Зұлымдыққа жаны қас, ана жүрегі, жауыздыққа жаңа ауызданған балаларының ісіне көз жұма қарай алмайтындығы белгілі. Сондықтан да «кеңес сөзден тәлімдеп, көне сөзден мәлімдеп» ашу шақырып, ақылын айтады. Жасөспірім ұлдарының қате басқан қадамын халық атынан жазғырады.

Өлең мазмұнындағы бейбіт өмірдің мән-маңызы, береке-бірліктің күші, сыртқы формамен (пішін) үндесіп, қуатты насихат жырына айналған. Соған сәйкес, көркем теңеулер көшпелілер өмірінің күнделікті көрінісінен, өмірлік тәжірибесінен алынған. Тегеурінді тіркес пен айшықты өрнектер жыр авторының жарқын талантын танытады.

Осы тұста, «қаршығадай, қара төбеттей, арыстандай, жалмауыздай, аюдай, бурадай, арландай, құтырынған құстардай, қарманған қаншық қасқырдай» т.б. теңеулер көне түркі дәуірінен бастап күні бүгінге дейін жауыздықты немесе батыр тұлғасын бейнелеуде жиі қолданылып келе жатқандығын айтқан жөн.

«Оғыз-наме» дастанында Оғыз қаған бейнесі: «Осы ұл анасының омырауынан бір-ақ рет сүт еміп, бұдан артық ембеді. Шикі ет, тамақ, шарап тіледі. Тілі шыға бастады. Қырық күннен соң үлкен болды, жүрді, ойнады. Осы ұлдың аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрі беліндей, жауырыны бұлғын жауырындай, кеудесі аю кеудесіндей еді» [4, 68] сипатталады.

Ал «Қорқыт ата кітабында» - «қара бура», «қара бұқа», «Құс біткеннің сұлтаны – бүркіт қыран» [3, 112], «ерлердің арыстаны» [3, 74], «қара лашын құстай» [3, 116] т.б. тіркестер ерліктің баламасына алынған.

Кейінгі дәуірдегі Қазтуған жыраудың:

...Буыршынның бұта шайнар аузы,

Бидайықтың көл жайқаған жалғызы [5, 28].

XVIII ғасырда өмір сүрген Жиенбет жыраудың:

«Менің ерлігімді сұрасаң,

Жолбарыс пен аюдай,

Өрлігімді сұрасаң,

Жылқыдағы асау тайындай,

Зорлығымды сұрасаң,

Бекіре мен жайындай» [5, 53], –

т.б. болып келетін өлең жолдарындағы көркемдік кестелер дала тағыларымен салыстыру арқылы берілген. Әрине, көне шығармалардың қай-қайсысының да суреттеу тәсілдерінде эпос дәстүрінің көрініс беріп отыруы таңданыс тудырмаса керек. Жазба әдебиет пен халық шығармашылығының бір-бірінен жедел қол үзіп кетуі мүмкін емес. Сондықтан кез-келген шығармашылық иесі өзі өмір сүріп отырған ортадағы өзіне дейінгі рухани қазынаға назар аударады, содан сусындайды, мейлі ол ауызша, мейлі жазбаша болсын қажет уақытында дамытып пайдаланады. Жоғарыдағы әр түрлі аңдарға теңеу де ертеден халық арасында қалыптасқан дәстүрлі ұғымдарды жетілдірудің көрінісі.

Көне түркі дәуірінен келе жатқан дәстүр бойынша қасқыр, бөрі арқылы да көркем бейне жасаудың әр түрлі амалдары қалыптасқан. Кейде бөрі жақсылыққа бастаса, енді бірде жыртқыштық, озбырлық символы ретінде алынған.

«Құпия шежіредегі» жырлардың ішінде Боршидың Шыңғыс қағанды мадақтауы:

«Есүгей батыр әкелі

Тоғыз маңғаз төрелі,

Еркіне бәрін көндірген,

Ел панасы – хан ием!
Уәлі ханым шешелі,
Өңшең маңғаз төрелі,
Өгедей, Толұй ұлы бар,
Өте сабаз сыры бар,
Түрлі-түрлі елдерге,
Түгелдей бас идірген
Тұтас жауын шерменде,
Табанында иленген,
Мәртебелі хан ием! [2, 90].

Осылайша, фольклорлық дәстүрге сай дәріптейді. Мадақтау жырының мағынасын «Алтын шежірені» қазақ тіліне тәржімалаушы А. Мауқарұлы да сақтаған [6, 67].

Мадақталып отырған адамның ата-тегін, жора жолдасын, ерліктерін санамалау арқылы ердің даңқын арттыру, асыра дәріптеу – мадақтау өлеңдерінің жанрлық ерекшелігін айқындайды. Шежіреде төзімділікті, сұлулықты мадақтайтын бірнеше өлеңдердің бар екендігіне көңіл қойсақ, мадақ өлеңдерінің дәстүрлі өлшемінің болғандығын да аңғарамыз.

Ғалым М. Мағауин: «Жырау туындыларындағы тармақтар өздерінің буын саны жағынан алғанда үнемі біркелкі болып отыратыны мәлім. Және бұл кездейсоқ құбылыс емес, жырау поэзиясының өзіндік ерекшеліктерінің бірі... Бұл жырау – поэзиясының ішкі мазмұнына сәйкес табылған форма... Буын сандары әр түрлі тармақтан құралған туындылар үнемі, тек қана өлең ретінде қабылданады. Бұл жыраулар поэзиясында ескі түркіден қалған дәстүрдің дамыта алғандығының нәтижесі, жыраулардың өз туындыларына жай ұйқасты сөз емес, өлең деп қарағандығынан» [7, 157-158], - деп жыраулық поэзия дәстүр ретінде қабылдаған өлең өлшемінің түп негізі көне түркі дәуірінде жатқандығын дәлелдеп көрсеткен. Демек, осы дәстүрдің ХІҮ-ХҮ ғасырларға дейін тұрақты қалыптасып, үздіксіз даму үстінде болғандығын «Құпия шежіре» жырлары да дәлелдей түседі.

Қилы заманда әр алуан тағдыр иелерінің шығармашылығынан туындаса да, бұл туындыларды мазмұны, көркемдік сипаты жағынан жұптауға, жіктеуге болады. Мысалы, Қадырғали Жалайыр мен Әбілғазы Баһадүр хан шежірелері – қазақ хандығы тұсындағы шежірелердің ішіндегі тілі жағынан келгенде қазақ тіліне өте-мөте жақындары. Оны алғаш дәлелдеген қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов.

Халықтың ертеңгі болашаққа деген ұмтылысы, даналық ой-тұжырымдары, қоршаған дүниеге көзқарасы әр түрлі пішінде бейнеленетіні заңдылық. Осы заңдылық тұрғысынан келсек, адамзат мәдениетіндегі асыл қазына - «Құпия шежірені» белгілі бір дәуірдің аясында ғана қарастыру замандар бойы сабақтасып келе жатқан мәдени дамуды, рухани байланыстарды жете түсінбегендік болар еді. Кез келген тарихи, әдеби мұраның дүниеге келуін кездейсоқ құбылыс нәтижесі деп білу қателікке ұрындырмай қоймасы анық. Әлемдегі барлық құбылыс атаулының өзіндік эволюциялық даму заңдылығы бар.

Көне шығармалардың қай-қайсысының да суреттеу тәсілдерінде эпос дәстүрінің көрініс беріп отыруы таңданыс тудырмаса керек. Жазба әдебиет пен халық шығармашылығының бір-бірінен жедел қол үзіп кетуі мүмкін емес. Сондықтан, кез-келген шығармашылық иесі өзі өмір сүріп отырған ортадағы өзіне дейінгі рухани қазынаға назар аударады, содан сусындайды, мейлі ол ауызша, мейлі жазбаша болсын, қажет уақытында дамытып пайдаланады. Кейіпкерлерді әр түрлі аңдарға теңеу - де ертеден халық арасында қалыптасқан дәстүрлі ұғымдарды пайдаланудың көрінісі.

Шыңғыс хан бейнесін сомдау үшін түркі халықтары, оның ішінде қазақ эпосының негізгі поэтикалық ұстанымдары, әдіс тәсілдері көркемдік қағидалары пайдаланылған.

Қазақ қаһармандық жырларының жалпылық белгілерін санамалап көрсеткен Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев сияқты ғалымдардың еңбектерінде сюжет кезеңдерінің дамуында ортақ заңдылықтардың болатындығы жан-жақты қарастырылған.

Шыңғыс қаған эпостық жырларға тән ғажайып жағдайда дүниеге келеді. Оның арғы аталарын таратуда да күн нұрынан пайда болғандығын айтқанбыз. Ал, Шыңғыстың өзі «алақанына асықтай ұйыған қан уыстап», өзінің өзгеше жаратылысын паш етеді. Сөзсіз, кейінен бұл жағдай қазақ батырлық эпостары мен тарихи жырларында Шыңғыс қаған немесе оның ұрпақтарына қатысты тұрақты мотивке айналған. Сондай-ақ, Шыңғыс қаған өмірінің өсу, есею жолдарында да көпшілікке ұқсай бермейтін өзгешеліктер бар.

Қорыта айтқанда, бас қаһарман Шыңғыс қаған бейнесін эпикалық образға айналдырған, «Монғолдың құпия шежіресі» эпос сюжеті тұрғысынан келгенде, Ш.Ыбыраевтың көрсеткен сюжеттік инварианттарының басым бөлігін сақтаған. Тарихта болған оқиғалардың ішінде эпос сюжеттерімен сәйкес тұстарына басым мән берілген.

«Құпия шежірені» қағазға түсіруші өзіне дейін белгілі болған халық ауыз әдебиетінің үлгілерін өз шығармасында қажетінше пайдаланған.

«Шыңғыснама», «Оғызнама», «Қорқыт ата» сияқты таза түркілік пайымдау нәтижесінде дүниеге келген туындылардағы ұқсас желілерді аталмыш шығармалардың тікелей ықпал-әсерімен емес, түркі халықтарының өміртану көзқарастарындағы, таным-түсінігіндегі ортақтастықпен түсіндіреміз.

Осы мәселелер «Құпия шежіренің» түркі халықтарының эпикалық үрдісінде қалыптасып, дүниеге келгендігін айғақтай түседі. Кітаби эпос дәстүрін бойында сақтаған, аталмыш мұраны ежелгі дәуір әдебиетінің құрамындағы Алтын Орда тұсындағы түркі әдебиетінің асыл қазынасы, інжу-маржаны, өшпес мұрасы деп таныған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рахымов Б.С. Тарихи эпос табиғаты: Қазақ тарихи жырларының поэтикасы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999. – 235 б.
2. Монғолдың құпия шежіресі (XII- XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) / Монғолшадан аударған: Сұлтанияұлы М. – Алматы: Өнер, 1998. – 224б.
3. Оғыз – наме. Мұхаббат – наме / Жауапты ред. Ә. Дербісәлин. – Алматы: Ғылым, 1986. – 207 б.
4. Қорқыт ата кітабы/ Түрік тілінен аударған: Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
5. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1997. – 365 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
7. Әбілғазы. Түрік шежіресі / Аударған: Б. Әбілқасымов. – Алматы: Ана тілі, 1991.–208 б.

Бижанова А.,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

филология факультетінің 2-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: Еркінгүл Солтанаева,

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Т.АХТАНОВТЫҢ СОҒЫС ТАҚЫРЫБЫНА ЖАЗЫЛҒАН «БОРАН», «ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН» РОМАНДАРЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕМІ

Құндылық сөзіне ең алғаш философиялық анықтама берген Р.Лотце мен Г.Коген болды. Олардың пайымдауынша құндылыққа: сұлулық, қайырымдылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтар арқылы бағалайды. Оның шынайы өмірге құндылық қатынасы тек сана негізінде болуы мүмкін. Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Құндылықтар әлемі, сөзінің кең мағынасы мәдениет әлемі дер едік. Ал осы құндылықтардың өзгеруіне көптеген факторлар әсер етеді. Өзінің шығармаларында биік гуманистік құндылықтарды дәріптеген жазушыларымыздың бірі Т.Ахтанов. Заңғар жазушы кейбір естеліктерінде мені жазушы қылған –соғыс деп жазған болатын.

Ұлы Отан соғысының тақырыбы кеңес әдебиетіндегі басты тақырыптардың бірі болды. Көптеген кеңес жазушыларының шығармалары дәл осы кезеңде жазылды, Шолохов, Симонов, Гроссман, Эренбург, Астафьев, Ахтанов, Момышұлы, Бұлқышев және т.б. Бұл туралы филология ғылымының докторы, профессор Серік Қирабаев «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» атты оқу құралында – «Екінші дүниежүзілік соғыс қазақ ақын-жазушыларының шығармашылығына едәуір әсер етті. Жауынгерлік тақырыпқа елде болып та, майдан алаңында жүріп те қалам тербеген қазақ қаламгерлері аз болған жоқ. Тіпті көбі бұрыннан жазып жүрген, әбден зерттеп білген тақырыптарын да тоқтата тұрды. Себебі фашизмнің басқыншы саясаты мен жауыздығын әшкерелеу, халықты оған өшпенділікке, кек алуға шақыру қажеттігі туды».

Автордың қай шығармасын алмасақта, әрбір образдың өзіндік әлемі, өзіндік өмір сүру принципі, өзінің болмысы, өзінің ұсатанатын моральдік идеялары бар. Т.Ахтанов «Боран» романында бас кейіпкердің көңіл күйлерін астастыра, салыстыра, сабақтастыра шебер суреттеген. Жалпы қазақ әдебиетінде шопан-малшы кейіпкерлері өте көп. Бірақ Қоспан кейіпкері мүлде бөлек, тың дүние. Көлемі жағынан шағын болса да романда көптеген адамдардың тағдыры, сұрапыл соғыс тарихы, өмір мен өлім, ақ пен қара, жақсы мен жаманның әсерлі күресін көреміз. Қоспанның басқа кейіпкерлерден ерекшелігі, оның тосын құпиясы ретінде, оның оқырманды өзіне баурап алатын қасиеттері өмір деген қиын жолда, тұзу жүріп тұруы. Өмірге келіп, майдан деген қанды сөзді өзінің өне бойынан өткізіп сонау сұрапыл соғысқа қатысып, соғыстағы оның көрген қиыншылықтары жазушының сендірмей қоймайтын көркем шындыққа жетуінен, тұлғаның түсін де, ісін де шебер аша білуінен. Біз Қоспанның түр ажарынан бастап әр кезде көңіл толқындарының да растығына сенеміз. Қоспан тек алдындағы отбасысын ғана біліп, алаңсыз тіршілік кешіп жүрген жан емес. Оның көңілін теңіздей шайқайтын, жүрегін сыздататын оқиғалар бар. Жас жалындаған шағында жұмысқа араласып үлгермей, соғысқа аттанып кетеді. Соғыста өзінің бастырлығымен, шыңшылдығымен адами құндылықтарымен көзге түсіп жүреді. Отаны үшін, елі үшін барынша жанын беріп өзінің борышын абыроймен атқарып жүргенде, ауыр жарақаттанды да, тағдыры қиындыққа салына бастайды. Сынағы мұнымен бітпей артынан жаудың қолына түсіп, тұтқындықтан бірақ шығады. Романда Қоспанның тұтқындықтағы өмірі шебер суреттеледі. Мұнда автор Қоспанның ұзақ монологтары арқылы өмір мен өлім, үміттің өшпейтіндігін, адамның соңғы демі қалғанша үмітін үзбейтін қасиеті бар екенін көрсетеді. Қиын-қыстау кезеңдерде болсада, ол өзінің адалдығын, адамгершілігін, ар-ұжданын тастамайды. Бұл қасиет оны басқа кейіпкерлерден ерекшелейді. Тұтқыннан босап, еліне келгенде оны «тұтқындықта болған» деген ауыр сөз артынан еріп қиын өмірін, одан ары ауырлата түседі. Елдің сөзіне қалмас үшін оны көптеген бастық-сымақтар жұмысқа алмай, көрер қорлығы осы болып, Қоспан өте қатты қынжылады. Мұнда автор айналадағы адамдардың осындай қыңыр-қисық мінезін көрсетеді. Осылай ол еліне қызмет еткен адамға қол ұшын берудің орына, осылай қорлаған әлеуметті сынайды.

Жалпы автор Қоспанды боранға тап болып қалуы арқылы, шығармадағы басты идеяны көрсеткісі келген. Мұнда боранда қалған Қоспанды ғана емес, өзінің ішкі ой боранында қалған Қасболат образын көрсетеді. Қасболаттың ойының өзгеруі Қоспан боранда қалған кезден емес,

одан тым ертеректе еді. Өзінің бұрынғы қайсар, мінезінен қазір тым тартыншақ болып бара жатқанын, осының бәрі Қоспанмен байланысы бар екенін түсініп жүреді. Қасболат мансап, билікке құмарлығының арқасында адал достан және өзінің сүйген ғашығы Шәрипадан айырылады. Мұнда автор Қасболатты материалды құндылыққа өзінің рухани құндылығын айырбастаған рухани кедей кейіпкер ретінде көрсетеді. Қоспанға қарама-қайшы кейіпкер ол «Шырағың сөнбесін» романдарындағы Назира (Надя) оны Қоспанға қарағанда эгосы басым өзін ғана ойлайтын кейіпкер деп айтсақта болады. Оны біз, тарыны ұрлап жеген жерінен, соғыс басталған кезде Дуня апайдың қорасында, кейін Е.Герасимованың үйінде тығылған жерлерінен көре аламыз. Тіпті Қасымбектің сүйегі суымай жатып Абанға қосылған жерінің бәрін эгоизм демеске болмас. Бұл роман қазақ әдебиетінің әскери жанрындағы санаулы жәдігерлерінің бірі. Мұнда Нәзира өліммен арпалысқа түседі. Шығарма барысында, оның соғыстан басқа, аштық, жетімдік, өз бауырының өлімінің себепкері болғанына куә боламыз да, Нәзираның өкінішін, қайғысын, кішкентай ғана өшпес үмітін көреміз, қазақ қызының қиын тағдырын суреттеген бұл шығарма майданда болмаса да, майданның сыртқы көрінісі, сырттағы өмір үшін майданды суреттейді. Тақырыпты жетілдіру мақсатында Тахауи Ахтанов адамзат тарихына құлаш ұрады. Қазақстанның қия шетіндегі, алыс түкпіріндегі ауылда тұрып жатқан Қамқа кемпір мен Белоруссиядағы Дуня апай - Евдокия Герасимовнаның мінез-құлқындағы ұқсастықтар, шыншылдық, адамгершілік мәселесіне үлкен назар аударады. Ол үшін Тахауи Ахтанов қазақ топырағында өскен қарапайым қыз Нәзираның әскери жігіт Қасымбекке тұрмысқа шығуы, сөйтіп, ерімен бірге Белоруссияға аттануын оқиғаға деталь ретінде қосады. Сонымен қатар, қарапайым қазақ қызын партизан күресіне қатыстырып сауатын ашады, досы Светаның қызын өз баласымен қоса емізіп, өзімен бірге қандай қиындықтан да алып шыққанын көрсетеді. Мұнда Назира образы жақсы жағынан ашылады.

Жалпы кейіпкерлердің характерлік сипаттамасы әр жазушы да әр түрлі болады. Кейбір жазушылар (Достоевский – Роскольников, Булгаков – Мастер, Оралхан Бөкей – Ерік, Гоголь – Чичиков) кейіпкерлердің характерлік портреті мен моральдық құндылықтарын бірден ашып көрсетеді. Жалпы кейіпкерлердің характерлерін ашу әдебиетте жалпылама айта кетсек статикалық және динамикалық түрде болады. Статикалыққа жоғарыда аталған кейіпкерлер образы дәлел. Ал Т.Ахтанов Назира бейнесін динамикалық түрде, яғни шығарманың шарықтау шегінде ашып көрсетеді. О баста тек ізгілік үшін жаратылған адам баласының ібілістің жетегіне еріп, жаратушы жүктеген міндетінен ауытқып, тозақты бетке алып бара жатқанын жазушы жүрегінен қан сорғалап отырып жеткізген. Адам баласының бойындағы бір кесек ет-жүрек әуел баста адамдықтың, адалдықтың мекені еді. Оған қызғаныш пен дүниеқоңыздық дерті енгеннен кейін ол тасқа айналды. Оны қайтадан жаратушы аманат қып бергендей таза қалыпқа ендірмесе, адамзаттың күні қараң! Жер де бір күні өз кіндігінен айналуы тоқтатады. Бәрі шаң-тозаңға айналмақ. Міне, осы адамзаттық мәселеге бей-жай қарай алмаған жазушы қарын құлына айналған кейбір ғалымсымақтардың қоқыр-соқыр тірлігін, шенеуніктердің сауатсыздығы мен таяздығын, дүмбілездігін бетіне басады. «Шырағың сөнбесін» романы - өте күрделі дүние. Оған теңдес туынды әлем әдебиетінде бірен – саран.

«Соғыс адамды қатыгез ете ме? Білмеймін. Етсе ететін де шығар. Өйткені қазаны ең аз азалайтын жер де осы – соғыс. Т.Ахтанов. Автордың шығармашылығын біз соғыс тақырыбына жазылған үздік шығармалардың бірі деп айтсақ болады. Жазушыны даралап тұратын жазу стилі бар, ол монолог пен диалогтарды шебер қолданып, адамның психологиялық жай – күйін, шиеленісті оқиғалар және өмір мен өлім оқиғаларын өте әсерлі етіп суреттей алған. Шешімі жоқ болуы мүмкін мәселерді қиыстырып, өзінің кейіпкерлерінің ұстамдылығымен, отансүйгіштігімен, адами қасиеттері тізгінделген элементтері арқылы өзіне және шығармашылығына ынтызар етеді. Нағыз моральдық құндылықтарды романдарына арқау етіп, дәріптейді.

Әлиасқар Е.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: yerkeaiym.aliaskarova@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: Сәуле Ержанова,
филология ғылымдарының докторы, профессор

**ФОЛЬКЛОРТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ АРТЕФАКТ ПРОЦЕССИ
(ЗҰЛПЫҚАР ҚЫЛЫШЫНЫҢ МИФОЛОГЕМАЛЫҚ БЕЙНЕСІНІҢ
«ҒАЖАЙЫП КӨЛ» ПОВЕСІНДЕГІ СИПАТЫ)**

Аннотация. Фольклордың ең көне жанры мифология болса, оның негізгі әрі маңызды элементтері жүйені құрайтын кішкентай бөлшектер сынды. Кез келген фольклорлық туындыларда дәл осындай көзбен көріп, қолмен ұстай алатын бөлшектік ұғымдарды «артефакт» деп атау қалыптасқан. Олардың иесі қасиетті адамдар. Адамзат әлемінің рухани бөлігінің ең ежелгі таным формасы ретінде миф қалыптасқан десек, болмысты тануға мифологиялық туындылардың қосар үлесі ұшан теңіз.

Кіріспе. Мыңдаған жылдар бойғы түсінік фольклорлық туындылардың бойынан анық көрінеді. Соның ішінде мифтердің құрылымы «себеп-салдар» теориясына негізделген «ақиқатты тану құралына» айналу процесін көреміз. Мұнда біз білетін сатылап даму, яғни қарапайымнан күрделіге бағытталған дәуірлер шындығын байқауға болады.

Әлем фольклорында зерттеулер жүргізіліп, сан қырлы сипаты ашылған «мифология» синкреттілікке ие болды. Мағыналық астарына сай мифологияда кездескен кез келген образ интуитивті бола алады. Уақыт кеңістігі жөнінен белгілі бір нақтылық пен шекке басымдылық берілмейді. Сол заманғы адамдардың наным-сенімі мен таным-түсінігіне сай жинақталады. Мұндағы тағы бір айтылатын мәселе «антропологиялық концепті».

Бүтіндік яки бөлшектік ұғымдарын мифтік тұрғыдан қарастырғанда «мифологема» термині қолданылады. Бұл термин кез келген мифтің мотиві немесе белгілі бір жалпылықтан жалқылыққа өткен элементі дегенді білдіреді.

Ғалымдар өз зерттеулерінде «құпия коды бар түсінік», «кодталған шифр» сынды тілдік бірліктермен қатар қолданып, «жасырын тіл» екенін дәлелдеуде.

Негізгі бөлім. Мифтендірілген бейнелер адами феноменнің негізі деп те қарастырып жатады. Мұндағы фольклорлық дәстүр дегеніміз – қалыптасқан тәжірибелердің жаңғыруы болып табылады. Осы тұста фольклорды, оның ішінде мифологиялық бөлігін ежелгі қоғамның діни ұғымдары мен көзқарастары тұрғысынан ең көне институт ретінде бағаланғаны белгілі.

Қазақ халқы «ер қаруы – бес қару» дей отырып, батырлық пен батылдықтың символындай көрген бес түрлі қару жайлы кездесетін фольклорлық туындылар аз емес. «Бес қаруға» тартыспақ (садақ), атыспақ (мылтық), шабыспақ (қылыш), шанышпақ (найза), салыспақ (шоқпар) түрлері жатады [1, 28].

Соның ішінде ерекше жырланатын, тіпті заттық мағынадан сындық мағынаға ұшыраған «зұлпықар қылышы». Әуелгі мағынасы қылыштың мықтылығы мен өткірлігіне байланысты, яғни «омыртқа кесер». Мұның барлығы діни аңызбен сабақтаса халық арасында кең танымал болған. Әуелі төрт кітап түскен төрт пайғамбар діни әпсанасы бойынша сабақтастырып көрейік:

1. Мұса пайғамбар – Тәурат – Хәмкам.
2. Дәуіт – Зәбур – Сәмсем.

3. Иса – Інжіл – Зұлқаж

4. Мұхаммед – Құран – Зұлпықар [2, 140]. көптеген діни дастандарда айтылатын бұл қылыш алмастан соғылған ерекше магиялық күші бар: әуелде Мұхаммед (с.ғ.с), кейіннен пайғамбар күйеу баласы Хазіреті Әли ұстаған делінеді. Әрі Әли ұстаған қылышын сермеген сәтте ұзарады-мыс. Сондай-ақ, «аса таңдаулы» ұғымын білдіретін «берікәлі» семасымен де қатар қолданылады.

Мадина Омарованың жасөспірімдерге арналған «Ғажайып көл» ертегі-повесінде бірқатар қиылыспайтын, уақыт пен кеңістікке бағынбайтын әлемді сипаттайды. Кейіпкерлері тап болған сыйқырлы әлемде мифологеммалық бейнесі бар «зұлпықар қылышының» рөлі айқындалады. Өзіне дейінгі дастандар мен аңыздардағы функциясы жаңғырып, жаңаша сипат алған.

Белгілі бір мақсатта қолданылатын әрі тарихы терең халқымыз үшін аяулы, қастерлі ұғым болып қалыптасқан, тіпті бұл туындыға дейін де әдебиетте қолданылып жүрген сөздердің (зұлпықар қылыш, алтын білезік, дұғалары бар кітап) кездесуі мәтіндер байланысының көрінісі. Мәселен, «Сал-сал», «Зарқұм», «Дариға қыз» дастандардан бізге белгілі пайғамбарымыздың Мұхаммед (с.ғ.с.) сахабаларының бірі әзіреті Әлидің зұлпықар Сари есімді кейіпкер атынан былай таныстырады:

«– Зұлпықар - арабша Зулфикар «жасын» деген сөз. Ол Мұхаммед пайғамбар мен әзіреті Әліні аты аңызға айналған қасиетті қылышы, – деді Сари.

– Ал Мұхаммед пайғамбар оны қайдан алған? – деді Жасұлан.

– Ол Жебірейіл деген періште арқылы көктен түскен. Әзірет Әліге Дүлдүл деген сәйгүлікті, Зұлпықар деген алмас қылышты Алла тағала өзі сыйға тартқан деген сөз бар» [3, 100].

Ғалым С.Қасқабасовтың ғылыми зерттеуінде фольклордың басты функциясы танымдық және эстетикалық [4, 32] деп бөліп қарастырады. М.Омарова қолданысындағы қылыштың мифологемалық бейнесі жан жақты ашылып, мәтіннің негізгі құраушы элементіне айналған себебі де осы. Доминантты қызметі өз адресантына экспозитивті (түсіндіре баяндау) тұрғыдан нақтылай түседі де, қызығушылығын арттырады. Әртүрлі кезең және түрлі мәтін, бірақ перцепциялық қызметі өзгермегенін байқаймыз.

Кейіннен басты кейіпкер Мәди дәл осы зұлпықар қылышы арқылы зұлым бейнелерден перілер елін азат етеді әрі өзі білмеген шындыққа куә болады. Демек, қылыштың әуелгі қызметі жаңғыртылған: кәпірлермен соғыста арыстандай айбат беретін Зұлпықар қылышы бүгінгінің кейіпкерлерін де Жезтырнақтай зұлымнан қорғануға мүмкіндік береді. «Ғажайып көл» повесіндегі Зұлпықар қылышты табу, оның сыйқырлы күшке енуі де қозғалысты оқиғалардың сюжеттерінен құралған. Негізгі ұстаным барлық ертегі, аңыздар мен мифтерде кездесетін бағытты құрайды, яғни басты кейіпкер бірден жеңіске жетпейді, көмектесетін достарымен байланыс орнатады, біршама қиындықтарды жеңіп барып қана негізгі жауымен айқасады. Сол сәттегі негізгі көмекші құралы осы қылыш. Ал оған жету барысы тіпті қызықты оқиғалардың желісінен тұрады. Онейрикалық күйде (ұйқы фазасы) негізгі атрибутқа жету жолы көрсетіледі. Мұнда параллельді әлемді және тылсым кеңістікті сипаттау арқылы Зұлпықар қылыштың универсал бейнесін көрсете алған.

Оқиғаның болатын жері мифопоэтикалық кеңістік: реалды мекен мен статикалық (өзен) қоныс. Автор осындай белгілі және шексіздікке ұмтылған мекендерді таңдап алуы арқылы оқырманын сендіре түседі. Әрі санаға әсер ететін ішкі уақытқа бағытталады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, бүгінгі зерттеулердің негізгі модусі – адам. Антропоцентристік деңгейде сана-сезімнің ерекшелігін көрсетеді. Осы тұрғыда этномәдени бағытында зерттеулер жүргізу арқылы бүгінгіні қанағаттандыратын жауаптардың кездесуі ықтималдылығы өте жоғары. Демек, фольклорлық бай мұраны жаңа қырынан зерттеу арқылы ата-баба өмір тәжірибесінен мәңгілік құндылықтар жөнінде алтынға бергісіз ақпараттар легін

аламыз. Кумулятивті қызметімен қатар этимологиялық әрі прагматикалық қызметі айшықталады.

Қорытынды жасап көрелік:

1. халықпен бірге жасасып келе жатқан тіл, дін, руханият ажырамайды. Оның негізгі белгілері бүгінде айқын көрінсе, ежелгі дәуірдегі бейнесі кодтауға ұшыраған;

2. синхронды әрі диахронды зерттеулер арқылы этногенез мәселесінің ашылуына өз ықпалын тигізеді;

3. біз қарастырған артефакт болып табылатын қылыш бейнесі дифференциацияның да, стабилизацияның да, интеграцияның да атрибутына айналған.

4. коммуникативтік әрі прагматикалық, сонымен қоса психологиялық жағынан қабылдаушы тарапына өзіне дейінгі жазылған мәтіндерден «өзгеру» принципіне сай трансформацияланған мәтін ұсынылған;

Сонымен, біздің әдебиетіміз бен тіліміздегі танымдық бастаулардың негізгі көзі әрі бастау арнасы– халықтың бай ауыз әдебиеті, фольклорлық туындылар екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. - 128 б.
2. Қортабаева Г.Қ. Түркі мифологиясы – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 410 б.
3. Омарова М. Қадір түні: Проза.– Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2012. – 320 б.
4. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014.

Сайлаубаева Г.,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

филология факультетінің 2-курс магистранты

e-mail: sailaubayeva.g@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Ерхан Карбозов,

филология ғылымдарының кандидаты

ДІНИ ДАСТАНДАРДАҒЫ СОҢҒЫ ПАЙҒАМБАР БЕЙНЕСІ

Ислами әдебиеттерде Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлыққа дейінгі және кейінгі өмірі жайлы дерек беруші негізгі еңбек хадис жинақтары болып табылады. Құран мағыналарының тәпсірленуі, хадистердің хатқа түсіп, бір арнаға түсіп, жинақталуы Ахмет Байтұрсынұлы айтқан діндар-ділмар дәуірге байланысты. Ол «Әдебиет танытқышта» қазақ даласына жазу дін арқылы келгендігін айтады. Жазуды алғашқыда молдалар шығарғанын, халыққа дінді өлеңмен үйреткендігін алға тартады.

Мұхаммед (с.а.с.) туралы жырланған барлық қисса-дастандардың дені оның пайғамбарлығын дәріптеуге арналған. Оның пайғамбарлыққа дейінгі өмірі яғни, балалық шағы, алғашқы аяндары, пайғамбарлықтың берілуі, мұғжиза кереметтері баяндау тәсілі мен көркемдік-эстетикалық тұрғыдан бір-біріне ұқсамайтын түрлі-түрлі үлгі-нұсқада жарияланып келді. Кітаби ақындарды зерттеушілердің көпшілігі діни қисса-дастандардың түп негізі тікелей құраннан алынады деп дерек келтіреді. Шынына келгенде, қисса-дастандардың барлығының сюжеті Құран аяттарынан деуге негіз жоқ. Тек кейбір саусақпен санарлық қисса-дастандардың Құран аяттарынан бастау алатын тұстары бар. Оларға: «Кубас» (Жұм-жұма), «Қисса-и Расул Алланың Миғражға қонақ болғаны» деп аталатын қиссалар жатады. Алайда, «Қисса-и Расул Алланың Миғражға қонақ болғаны» дастанының сюжеті Құранның 17 сүресіндегі Мұхаммедтің түнгі сапары туралы жазылған тұсынан алынды десек те, Құрани Кәрімде «миғраж» сөзі қолданылмаған. Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) түнгі сапары және оның Алла

тағаламен жүздесуі Құранда «исра» деп аталады. Осы оқиғаның ішінде «йаруджу» сөзі бірнеше мәрте қолданылады. Мүмкін, Құранға тәпсір жасаушылар «йаруджу» сөзінің түбірі негізінде «миғраж» сөзін қолданысқа енгізген болуы керек [1]. Мұхаммед пайғамбар – тарихи тұлға. Оның тарихтан орын алуының да ең негізгі себебі осы, оның пайғамбарлығы. Пайғамбарлық – адамзатқа Алла тағаланың бекіткен жолдарын, бұйрықтары мен тыйымдарын жеткізуші. Көркем шығармадағы пайғамбар бейнесі де осы өмірдегі тұлғасы, сол міндеттемелер діни эпостарда да пайғамбарға жүктеледі.

Пайғамбар бейнесі діни қисса-дастандарда әр түрлі жағдаймен көрінеді. Ондай шығармалардың қатарына «Мұхаммед пайғамбар», «Расул Алланың миғражға қонақ болғаны», «Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі», «Көгершін», «Зарқұм», «Киік», «Салсал» т.б. жатқызуға болады. Діни дастандардағы Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлық сипатын әр түрлі жағдайдан аңғаруға болады. Мұхаммед пайғамбарға арналған діни дастандарды тақырыбы жағынан былайша топтастыруға болады:

1) Мұхаммед пайғамбардың өмірі мен оның негізгі міндетінің маңызды кезеңдерін баяндайтын шығармалар. Бұл қатарға: «Мұхаммед пайғамбар», «Расул Алланың миғражға қонақ болғаны», «Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі», «Қисса Үһүд», «Тамимдер», «Бәдір», «Зейнеп пен Зайтың оқиғасы» т.б.;

2) Пайғамбардың адамгершілік қасиеттерін бейнелейтін дастандар. Олар: «Киік», «Қақпанға түскен киіктің хикаясы», «Бозторғай», «Қисса Сәдуақас» т.б. Пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.с.) қатысты қисса-дастандар пайғамбар өмірінен хабар беретін, оның өмірінде орын алған басты оқиғаларды, туыстары, сахабалары, үмбетімен ара-қатынасы, жасаған амалдары мен артына қалдырған өсиет-насихаттары қамтылған шығармалардың ерекше әрі үлкен бөлігін құрайды. Пайғамбар туралы қисса-дастандардағы оқиға өмірден алынып, шын болған оқиға болуы заңды. Өйткені, ондағы басты кейіпкер тарихи тұлға. Осыдан-ақ бұл топтағы шығармалардың негізгі қызметі исламның нақты шарттарын ұғындырудан гөрі, пайғамбардың тарихи сипатын көрсетуге арналатындығын байқауға болады.

Шығыстанушы ғалым Б.Н. Назаров «Сийрат-ан-набиді» («Пайғамбар өмірбаяны») талдау жасап, мынадай сюжеттік-композициялық құрылымға жіктейді:

1. Мұхаммед (с.а.с.) генеалогиясы;
2. Қасиетті түс (немесе Уаһи);
3. Мұхаммед (с.а.с.) дүниеге келуі;
4. Мұхаммед (с.а.с.) балалық шағы;
5. Мұхаммед (с.а.с.) Хадишаға (р.а.) үйленуі;
6. Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбар болуы;
7. Мұхаммед (с.а.с.) уаһи түсуі;
8. Мұхаммед (с.а.с.) ислам дінін қабылдаған ру-тайпалар туралы хабар. Олардың көрген қорлық-азаптары. Хижрат;
9. Ислам дінінің артықшылықтары туралы кәпірлермен пікірталасы;
10. Рулардың, тайпалардың ислам дінін қабылдауы;
11. Мұхаммед (с.а.с.) дүние салуы; [2]

«Мұхаммед пайғамбар», «Қисса-и анхазірет Расулдың Миғражға қонақ болғаны», «Қисса-и Мұхаммед Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі» қиссаларының атауының өзінен Мұхаммед пайғамбар және оның өміріндегі негізгі оқиғалар жайлы екендігін байқаймыз. Аталған дастандардың сюжеттерін хронология бойынша топтастырып, біріктіретін болсақ жоғарыдағы Б.Н. Назаров бөлінісі қайталанатын. Мәселен, «Мұхаммед пайғамбар» дастанының сюжетін былай жіктеуге болады:

1. Мұхаммед (с.а.с.) генеалогиясы;
2. Мұхаммед (с.а.с.) балалық шағы / қысқа берілген/;
3. Жекпе-жек және Мұхаммедтің (с.а.с.) жеңісі;

4. Мұхаммед (с.а.с.) Хадишаға (р.а.) үйленуі;
5. Хашимилер (Мұхаммед әулетінің) пайғамбарға қошемет көрсетіп, оны мақтан тұтып көмек көрсетуі.

Шәді ақынның Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) туралы жазылған «Сияр Шариф» атты шығармасын зерттеген ғалым М.Әбдуов «Мұхаммед пайғамбар» дастанымен «Сияр Шарифті» салыстырып мынадай тұжырымға келеді: «...Бұл жырда Мұхаммед пен Әбужәһілдің арасындағы айқас баяндалады. Тарихта болған оқиға болғандықтан оның жырға айналуы таңқалдырар құбылыс емес. Ал, «Сияр Шариф» діл осы оқиғаның көркем тілмен жырланған тағы бір нұсқасы деуге болады. Оқиға желісіндегі ұқсастықтарды салыстыра отырып, екі шығарманы нұсқалар ретінде алып қарауға болар еді, дегенмен, «Сияр Шариф» өзіндік авторы бар жеке туынды. Оны діни аңыз желісінде жазылған фолькломен қатар қоя алмаймыз. Сонымен қатар онда пайғамбардың түгелдей дерлік өмірі қамтылған. Ал, дастанда белгілі бір оқиға ғана баяндалады [3, 32-33].

Мұхаммед (с.ғ.с.) Алла тағаланың бұйрықтарын халыққа жеткізу, оны тарату, үмбетіне Ислам дінін насихаттау, уағыз айту секілді өзінің елшілік қызметін ең жоғарғы деңгейде адал орындады. Өз миссиясын атқару жолында кедергі болып, қайшы келсе тіпті туыстық, рулық, достық қатынастардан да бас тартқан. Мұхаммед пайғамбардың адам баласына, өзінің үмбетіне деген махаббатын көрсететін дастанның бірі «Расул Алланың миғражға қонақ болғаны» атты шығарма. Шығарма 1896 жылы Қазан қаласындағы Хұсайыновтар баспасында жарық көрген. Мәтінді баспаға әзірлеген – Жүсіпбек Шайхисламұлы. Мұнда адамзат тарихындағы соңғы пайғамбар, Алла елшісі Мұхаммед пайғамбардың Алланың әмірімен миғражға баруы жайлы баян етіледі. Пайғамбардың қанатты тұлпар – Пыраққа мініп, Меккеден Иерусалимге, одан әрі Алла тағаланың мекеніне сапар шегетіндігі шығарма сюжетінің негізі. Дереккөздерде Миғраж оқиғасының хижрадан бұрын, ережеп айының 27-жұлдызында, жұма күні кеште болғандығы айтылады. Бұл, шамамен 621 жыл деп есептеледі. Мұхаммед пайғамбардың бұл сапары оның ислам дінін орнықтыру және нығайту жолындағы күресінде өте маңызды рөл атқарған, маңызы жоғары оқиға. Дастанды жырлаушылар пайғамбардың өз ісіне адалдығын жыр жолдарымен дәлелдеген.

Бұл қиссаның сюжеттік-композициялық құрылысы былайша өрбиді:

1. Генеалогия
2. Алла бұйырығын Жәбірейіл періштенің жеткізуі
3. Жүйрік ат таңдауы
4. Сапар барысында Мұхаммедтің сынға алынуы
5. Алламен кездесу
6. Пайғамбардың оралуы.

Пайғамбарлар жайлы аңыз-хикаяттарда олардың ерекше қасиеті жайлы атап өтіледі. Мысалы, Сүлейменнің жердің иелігін алуы, Мұсаның Алламен сөйлесуі т.б. Алайда, олар миғраж оқиғасын басынан кешпейді. Бұл оқиға Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлығын шексіздік деңгейінде дәріптейді. Осы жағдай Жаратушы Алланың Мұхаммед пайғамбарға деген ризашылығының, ерекше ықыласының көрінісі. Жеті қат аспанды түгел артына қалдырып, ең биігіне шыққанда өзге пайғамбарлармен қоса, барлық періштелер төменде қалып, Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) Алла алдына барады. Бұл көрініс Мұхаммедтің ерекшелігі мен абыройын тағы да асқақтатып тұрғандай. Тіпті, Жәбірейіл періштенің өзі ол биікке көтеріле алмайтындығы мына жолдардан көрінеді:

Бұл Афақ – менің орным өзім кірер,
Мұнан ары орын жоқ маған көрер.
Мұнан әрі мен барсам Дәрғаһиға
Иә, Расул, қанатымның ұшы күйер[4, 80]

Бұл дастанның мазмұны тек қана Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) жайлы. Сюжет бір ғана бағытта дамып, Мұхамедтің өзге пайғамбарлардан озық тұратындығын дәлелдеуге негізделген. Оның басқа қисса-дастандардан ерекшелігі де осында. Осы ғажайып оқиға туралы Қасиетті Құранда мынадай аят бар. «Ісрә» сүресінде: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. Құлын (Мұхаммед с.ғ.с.) бір түн өзіне белгілерімізді көрсету үшін Месжид Харамнан біз айналасын мұбарак еткен Месжид Ақсаға апарған Алла, әр түрлі кемшіліктерден пәк» [3, 27]. Байқасақ шығарма оқиғасының дереккөзі қасиетті Құранның аятында жатыр. Осы орайда Рабғузидің «Қиссас-ул-Әнбиесі» де таптырмас мұра екендігін айта кеткен жөн. Зерттеуші ғалым Н.Келімбетов былай дейді: «Қиссаси Рабғузи» - пайғамбарлар мен әулиелер, періштелер мен әнбиялар, сахабалар мен жын-шайтандар, т.б. аңыз-әфсаналар, ертегі әңгімелер жинағы деуге болады. Мұнда барлығы осындай 79 хикая бар. [5, 212] Яғни, діни дастан сюжетіне «Қисса-ул-Әнбиедегі» оқиғаның да негіз болғанын көреміз. Бірақ, Рабғузидің өзі Миғраж оқиғасын Қасиетті Құраннан алмаса, өзгедей дереккөз жоқ. Қай тұрғыдан қалай айтсақ та осы шығарманың өзегі Қасиетті Құран мен «Қиссас-ул-Әнбиеге» барып тіреледі.

Ауызша да, жазбаша да жеткен деректерден Мұхаммед (с.ғ.с.) адам баласының бойында болатын ең жақсы қасиеттердің барлығын бойына сіңірген кәміл тұлға екеніне көз жеткізуге болады. Оның қарапайымдылығы сонша, бір күні бір ауылда мұсылмандар оған құрмет көрсетіп орындарынан тұрып амандасқанда Пайғамбарымыз бұлай етуге тыйым салады. Ол өте қарапайым өмір сүрген, тіпті тек құрмамен ғана тамақтанып, су ғана ішкен кездері көп болған. Оның осы қасиеті «Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі» деп аталатын дастанда көрінеді. Бұл дастан 1896 жылы жарық көрген. Ж.Шайхисламұлы бұл қиссаны да «Расул Алланың миғражға қонақ болғаны» дастанымен бірге Қазандағы досы Ахметкәрім деген кісіге жіберген. Дастан «Миғраж» дастанымен бірге жарияланады. «Бір күні пайғамбар Мұхаммедке Жәбірейіл періште келіп, Алланың бұйрығын жеткізеді. Алла тағала Мұхаммедке опасыз дүниеден кетіп, шын дүниеге келіп рахат тапсын деген бұйрық жібереді. Пайғамбар кімде ақысы қалғандығын сұрамақ ниетпен барлық жұртты жинайды. Ақысы барлар болса ақыретке қарыз болмай кетейін, осы жерде айтындар дейді. Осы кезде Акаша атты сахаба тұрып:

Барғанда бір сапарға ұрып едің,

Тақсыр, сізде сол хақым бар, - деп айтты. [4,83]

Сонда барлық сахабалар тұрып, ақыңды менен ал, маған жүз дүре соқ, пайғамбарды кеш деп жалбарынады. Акаша күнәсіз жаннан ақы алмайтынын айтып, бастартады. Пайғамбар арқасын тосса, Акаша ол кезде жалаңаш болғандығын айтып, шешінуін сұрайды. Пайғамбар келісіп, киімін шешеді.

Мұбарак Хақ пайғамбар ашты тәнін,

Неге ұрсын ер Ғакаша пайғамбарын.

Мөрін көріп жауырынынан сүйіп алды,

Бұрыннан біледі екен мөрі барын. [4,85]

Сөйтсе, Акаша Расул Алланың артындағы пайғамбарлық мөрін көріп, сүйіп алады. Оның бұрыннан ойында жүрген арманы осы екенін айтып, кешірім сұрайды. Акашаның себебінен сонда отырған барша сахабалар Мұхаммедтің пайғамбарлық мөрін көреді. Бұл Расул Алланың пайғамбарлығын дәлелдейтін ең ғажап белгісі. Ал, ол мөрді көрушілер жәннаттық еді. Содан соң пайғамбар Алланың бұйрығымен арғы, мәңгі өмірге аттанып кетеді. Бұл дастандағы сюжет желісіне түс көруші ретінде қатысып отырған Әбу Бәкір (р.а.), Осман (р.а.), Омар (р.а.), Әли (р.а.), Фатима (р.а.), Хасан (р.а.), Хұсайын (р.а.), Укаша ата (р.а.) кейіпкер, олардың арасында болған диалогтар шығарманың көлемдірек болуына, сонымен қатар оның түсініктірек, оқиға желісінің кеңірек болуына, тарихи оқиғаның толық қамтылуына өз кезегінде белгілі бір деңгейде септігін тигізіп отыр. Жырдағы оқиға желісінің басталуы, шиеленісі, шарықтау шегі, шешімін көрсету, бір сөзбен сюжетте алатын орнын білдіру осы

кейіпкерлерді дастанға қосудың басты себебі болса керек. Дастанды жырлаушының мақсаты – аңыз-әңгімені жарға қосу арқылы Мұхаммедтің ерекшелігін, Алла салған пайғамбарлық мөрін басты назарға ала отырып, дінсіздерді иманға шақыру. Акаша әрекетін көрсетудегі басты мақсат – жазалау емес. Керісінше, күнәлі адамдарды «тозақ отынан» арашалап, күнәсінен тазарту.

Ислам мәдениетінде Мұхаммед пайғамбардың нұрын бүкіл әлемнің қайнар көзі деп есептейді. Сол үшін де ол барлық адамзатқа сыйлы. Қазақ әдебиетіндегі діни туындылардың негізі исламдық қағидаға сүйенетіндіктен Мұхаммед пайғамбардың образын жасау кезінде түрлі тәсілдер пайдаланылған. Мысалы, оның қамқорлық қасиетін адам баласының шеңберінен алып, жан-жанурға да байланысты еткен. Мұхаммед туралы осындай шығармалардың бірі – «Киік» дастаны. Шығарманы В.В.Радлов 1870 жылы «Образцы народной литературы тюркских народов, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи» атты көп томдық еңбегінің үшінші томында жариялаған. «Қақпанға түскен киіктің хикаясы» дастаны мен «Киік» дастаны мазмұны жағынан ұқсас. Екеуі де өз бостандығын кепілдікке беріп, қақпанға түскен киік-ананы құтқарған Мұхаммед пайғамбар жайлы. Бір кәпір қақпан құрып, оған киік-ана түседі. Торын құрып, киікті бауыздағалы жатқанда Мұхаммед пайғамбар келіп, киіктің екі лағы бар екендігін айтып жіберуін сұрайды. Қайтып келмесе, өтеуін өзінен алатындығын айтып, кепілдікке өз басын ұсынады. Дастанның астарында үлкен тәрбиелік мән жатыр. Киік – қазақ халқының түсінігінде киелі жануар. Ол табиғаттың бейкүнә, қорғансыз жаратылысы. Киіктің тап осындай халде, осы бейнеде көрініп отырғанының өзіндік себебі бар. Қиналғанға қол ұшын созу, мейірімділік таныту – пайғамбардың басты қасиеті. Пайғамбардың киікті құтқару образының астында оның жазықсыз, әлсіз жандардың қорғаушысы екендігін көрсету идеясы да жоқ емес. Құран Кәрімде де айтылғандай, Мұхаммед пайғамбар өмірде ғана емес, келесі дүниеде, Алла алдында да өз үмбеттеріне шапағат етуші, пенделердің қамқоршысы. Ал, мұндай фольклорлық шығармаларда пайғамбардың биік адамгершілік қасиеті мен әділдігін, адалдығын көркем түрде бейнелеп, сөз ету бірінші кезектегі тақырып.

Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) тағы бір ерекшелігі, оның Алланың досы болуында. Өйткені, аңыздарға сүйенсек Алла тағала ең алдымен оның нұрын жаратқан. Бүкіл әлем сол нұрдың құрметіне жаратылған. Оның ең ақырғы пайғамбар болу себебі де осыдан болса керек. Кез-келген адам Алланың досы болу құқығына ие бола алмайды. Демек, Мұхаммед екі дүниеде де - ерекше құрметке, ерекше сыйға ие. Мұндай ерекше сый-құрмет, дәреже өзге пайғамбарларға берілмеген. Оның Алла алдында дәрежесінің соншалықты жоғары екендігін мына жолдардан да аңғаруға болады:

Құдайым Әзірейілге жарлық етті:

-Досыма сәлем айтып барғын,- депті,

Досы досқа келетін уақыт болды

Рұқсатсыз кірмегейсің барсаң, – депті [6, 107].

Мұнда пайғамбардың жан тапсыруының өзіне Әзірейіл періштенің өзі рұқсатсыз бара алмағандығы айтылады. Осыдан-ақ, оның Алла алдындағы дәрежесі айқын көрінеді.

Мұхаммедтің пайғамбарлық келгеннен бастап, Исламды тарату, нығайту жолындағы қайраткерлік, ұстаздық қызметі мұсылман елдері әдебиеттерінің барлығында да тұрақты орын алып келеді. Адамзат тарихының аса көрнекті тұлғасы соңғы пайғамбардың тарихи қызметін эпикалық шығармаларда бейнелеу арқылы әлем әдебиеттері сөз өнерінің гуманистік-эстетикалық сипатын байытты. Қазақ поэзиясындағы аталған шығармалар да осындай әлемдік әдеби үрдістегі ұлттық болмысымен ерекшеленді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мухтаров Т., Аббасова А. Ночное путешествие пророка Мухаммеда. (Предлагаемой перевод выполнен по тексту Имама Ибн Аббаса (ум. в 686 г.) подготовленный Бейрутским издательством «Мактаба ас – Сакафия»). – Ташкент: ТашГИВ, 2005. – 80 б.
2. Назаров Б.Н. Ислом агиографияси тизимида мақоматнинг урни ва унинг бадий услубий хусусиятлари (Бахоуддин Нақшбанд мақоматлари асосида): фил.ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореф. 10.01.06 Азия және Африка мемлекеттері халықтарының әдебиеті. – Тошкент: ТашДШИ, 2000. – 52 б.
3. Әбдуов М.І. Қазақтың діни эпосы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. – 254 б.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық.– Астана: «Фолиант», 2005. Т. 11: Діни дастандар. – 2005. – 368 б.
5. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы: ежелгі түркі поэзиясы жіне қазақ әдебиеті бастаулары. – Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
6. Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық, 3-том. – Астана: Фолиант, 2002. – 432б.

Қазыбек А.Ұ.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты

ДУМАН РАМАЗАННЫҢ МИСТИКАЛЫҚ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТАБИҒАТЫ

Андатпа. Қазіргі қазақ прозасында мистикалық әңгімелердің тылсымы тереңге бойлайды. Фольклордық көне жанры саналатын мифтердің бөлшек құрылымдарын «мифологема» деп атайтын болса, мистикалық прозада мифопоэтикалық суреттеулер мен бейнелеулер, сарындар көптеп аңғарылады. Әңгімені түсінуде, әңгіме құрылымын, мазмұнын тануда мифтің атқаратын қызметі ерекше. Қазіргі қазақ прозасында мистикалық әңгімелерде мифопоэтикалық суреттеулер тылсым күштердің мазмұнын ашып көрсетіп тұрады.

Кілт сөздер: мистика, мифологема, мифопоэтика, мотив, мистикалық әңгіме, миф, ирреалды әлем.

Кіріспе. Мистикалық әңгімелер болмыс пен танымды танудағы тылсым күштердің әсерін аңғартып, оқырманның жүйкесін білдіртпей қытықтайтын жанрдың туындылары болғандықтан, тылсым күштер табиғатта адаммен жанаса өмір сүретінін аңғартады. Мифологизм туралы сөз еткенде қазіргі қаламгерлердің мистикалық прозасы мифопоэтикалық бейнелеулер мен образдарға, суреттеулерге толы екендігі көпшілік оқырманды таңдай қақтырады.

Мифтердегі бүтін немесе бөлшектік элементтер «мифологема» болғандықтан, мистикалық әңгімелерде ондай элементтер кездесіп отырады, сондай-ақ миф синкреттілікке ие жанр. Зерттеушілер бұл терминді ойдан шығарпылған, қиял мен аңыздың нысаны яки мифтердегі мотивтер мен суреттеулердің элементі ретінде қарастырады. Мистикалық

әңгімелер тылсым күштердің адамдармен жанаса өмір сүруін сурттеуде «мифологема» термині қолданылады.

Ал сол бөлшектік не бүтіндік элементтерді, бейнелер мен көріністерді және әлем мифтерінде кездесетін ауыспалы сюжеттерді сипаттайтын термин мифологиялық мотивтерді білдіріп, қазіргі прозада көркемдік мән үстеу үшін қолданылады, яғни мифтің құрамдас элементі – «мифологема».

Ғалымдар зерттеулерінде қазіргі мистикалық әңгімелердегі «мифологеманың» «жасырын тіл», «құпияны ашатын код» екендігін дәлелдеп, тылсым әлемді сурттеудегі ерекшелігін айқындауда.

Негізгі бөлім. Мистикалық әңгімелердің кейіпкерлері әлдебір тылсым күштердің әсерін аңғаратын немесе виртуалды әлемде өмір сүретін кейіпкерлер мен оқиғалардың қосындысынан тұратын шытырманға толы сюжетті туындылар екенін ескерер болсақ, мистика – тылсым әлемнен хабар бере отырып, оқырманын оқиға ішіне еріксіз ендіретін, әлдебір күштердің жаратылыстағы ықпалын байқататын жанр.

Мистикалық әңгімелердің негізгі құралы – үрей мен логикаға бағынбайтын тылсым күштер. Қазіргі қазақ әңгімелерінде мистикалық сюжеттер оқырман жүйкесін асықпай қытықтайды. «Мистика интуитивті оқиғаларға негізделеді. Мистикада ирреалды және реалды әлем үйлесімі болады, бірақ реалды әлем ирреалды әлемнен басымырақ. Кейіпкерлері ерекше қабілеттерге ие немесе өзге әлемнің өкілдері, яғни мистика оқырманға қорқыныш сезімін тудыру мақсатында жазылатын әдебиет жанры» [1].

Қазіргі қазақ прозасында мистикалық әңгімелерге қалам тербеген жазушылардың бірі Д.Рамазанның әңгімелерінде тылсым күштер мен үрейге толы оқиғалар оқырманға үрей сыйлайды.

Д.Рамазанның «Жын» әңгімесінің сыртқы құрылымына зер салар болсақ, әңгіменің атауы оқиғаның не туралы өрбитіндігінен хабар береді және «жын» негізгі кейіпкер ретінде сипатталатын моноцентристік сипатқа ие. Сондықтан әңгіме «жын» арқылы дамып, өрістеп отыр. Ал әңгімедегі уақыт пен кеңістік турасында ой қозғау үшін «авторлық кеңістік» пен «сюжеттік уақытты» ажырата білу маңызды.

Автор өз әңгімесінде фантастикалық кеңістікте сипатталатын сюжетке негіздеп, әр бейнеге тән образдық уақытты айқындап, уақыттың жабық, демек қиялдан туатын кеңістік арқылы оқиғасын оқырманына жеткізіп отыр.

Думан Рамазанның «Жын» әңгімесі былай басталады: «Түн қараңғылығын жамылып, жалбыр шаштылар той жасап жатыр. Ергежейлілер елінен келген елшілер сияқты: бойлары бір-ақ тұтам... Үсті-басы түк басқан қыз кейпіндегі екі албасты Болатбекті қос қапталдай құшақтап алған, сиырша жаланып, кенеше жабыса түседі» [2, 210].

Әңгіме басында сюжеттік уақыт түнде өтіп жатқан оқиғаларды суреттеуден басталып, кері шегіну арқылы сипатталады. Ал фабулалық уақыт түн мен таң арасындағы Болатбектің өз дауысынан өзі шошынғанын, адамдар арасында жиі сөз болатын «бастырылу» турасында ойды айғақтай түседі.

Мұндағы «сюжеттік уақыт дегеніміз – автордың сюжет барысында бейнелеп, суреттеген уақыттарының белгілі бір ретпен орналасуы, ал фабулалық уақыт – белгілі бір уақыт аралығындағы оқиғаларды қамтитын уақыт» [3, 82].

Әңгімедегі кездесетін кейіпкерлердің бірі – албасты, ол мифте кездесетін негізгі бейне, жынның бір түрі саналатын албастылар да адамдармен қарама-қарсы сипатта екінші бір әлемде өмір сүреді дегендей түсініктерді ескерсек, ер адамға қыз кейпіндегі жынның желке тұсындағы қыдыған қарақшы сипатында бейнеленуі албастының – жас босанған әйелдерге қастық қылушы марту кейпінен ер адамдарға ғашық болып, олармен бірге өмір сүруге айналған бейне екендігін аңғарамыз. Мифтерде албастылардың сары және қара түрлерінің кездесетіні, ал

адамға кірген жынды алдап шыға алса ол сары албасты екендігін мифологиялық зерттеулер дәлелдейді

«Албасты – «ал» түркі тіліндегі қол, «басты» түркі тіліндегі етістік, «қолмен басты» деген мағынаны білдіретін, адамнан гөрі демондық сипаты басым, алып күш иесі» [4, 42].

Әңгімеде албасты Бекболатты қылқындыруы оның дамондық сипатының айқын көрінісі болады, себебі мифтерде албастының 3 түрлі кейіпте суреттелетінін С.Қондыбай зерттеуі дәйектейді. Бірде адамға өзге кейіпке жолығып, өкпені тістеп жүргенінде жолықса, екіншісінде жаңа босанған әйелдер мен қыздарды қылқындырады, ал келесі кейіпінде адамдармен қосылып, жұптасып өмір сүріп, адам одан өлтіріп құтылатынын сипаттайтын мифтердегі желінің 3-типіне жатар түрі осы әңгімеде суреттеледі.

Досының әңгімесіне еріп, молдаға барып, Еркінді таңдай қақтырған албастылармен байланысты сюжетте олармен молданың тілдесуі және олардың мұсылман болу сипаты мифтерде де кездесетін мотив болғандықтан, автор Еркіннің таңырқауы арқылы адамдардың екінші әлемге көзқарасын айқындай түседі.

Еркіннің досына жанашырлық танытып, молдаға апарып, «жынын шығаруы» және досының талықсып жатқанда аузының жыбырлап сөйлегеніне таңырқай қарауы, сонымен бірге «әне шығып барады» – деген молда сөзіне түсіне алмай досының аузына үңілуі, адамға көрібейтін алып күш иелерінің мистикалық сипатын кескіндей отырып, жыны шыққан соң қалғып кеткендей әсерде қалған Бекболаттың бойынан «албастыларды қуу» арқылы өміріне реңк кіріп, бай-қуатты өмір сүруімен әңгіме аяқталады.

«Жын» әңгімесінің сюжетіне зер салсаңыз, адам денесіне кіріп алып, өмір сүріп, адамдарға ғашық болып, жұптасып өмір сүруді меңзейтін албастының мотиві көрініс тапты. Қоғамдағы адамдардың «жын кірген», «қара албасты басқан» сынды пікірлеріне жан бітіре суреттелетін бұл әңгімеде жазушы мистикалық әлемге оқырманын ендіріп, бейне соның ішінде өмір сүріп жүргендей әсерге қалдырады да, молданың албастыны адам денесінен қуып шығуымен оқиға желісі аяқталады. Әйел бейнесіндегі албастылардың ер адам тәнінде өмір сүруі және оны қуып шығу мотиві мифопоэтикалық суреттеулердің негізін айқындайды.

Екінші мистиканың арбауына түсіретін әңгімесі – «О дүниедегі кездесу». Қаламгердің бұл туындысында екі түрлі адамдардың келесі әлемде қалай жазаланатынын, жұмақ пен тозақ азабы тұрғысындағы мистикалық суреттеулері көрініс табады. Әңгіме атауы оқиғаның өтер орны мен қандай оқиғалар болатынын айқындап тұрса, ал оқиғаның сюжеті жақсы және жаман адамдардың тозақ пен жұмақтағы ерекшеліктерін сипаттайды. Оқиғаның өтетін орны 7 қат жер үсті мен жер асты.

Адамға өлім періштелері келгенде жанның шығуыын былайша суреттейді: «Жан еш қарсылықсыз денені тастап шықты. Түсі аппақ. Көк пен жердің арасындағы 70 мың періште бірінен кейін бірі оған разы болып, баталарын берісіп жатты. Көктегі қақпалардың бәрі ашылды»[2, 48], —дейді де, жақсы адам образы ретінде сипатталған Сүйсен қарттың өлім құшуын шебер шендестірсе, қулық-сұмдық, қыздардың әлсіздігін пайдаланып, он екіде бір гүлі ашылмаған қызғалдақтардың етегін лайлаған ездің кеудесінен жанның шығуын осы бейнеге қарама—қарсы бейнелейді.

Жауыз кейіпіндегі Сәзат әкімнің тозақтағы азабын, 7 қат тозақтың сипатын жер астындағы өмірді жұмақпен салыстыра баяндайды. Автордың кейіпкерлерге есім таңдауы да олардың қандай адам болғандығынан хабар береді, себебі мистикамен селбесіп жатқан әңгімеде мифтерде кездесетін жұмақ пен тозақтың, хор қыздарын «мифтік бейне» ретінде қолдана отырып, адамдар өз әрекеті арқылы «амал дәптерін» толтыратынын, бұл дүниеде қандай әрекетті жасырып қалса да, о дүниеде ештеңе жасырылмасын шебер кестелейді. Д.Рамазанның бұл әңгімесіндегі сюжет мифтік оқиғалармен түгелдей селбесіп жатыр, күнәһарлардың жазалануын мифтердегі суреттеулермен салғастыра жасалғаны байқалады.

Әңгімеде адамдардың сенімі мен қабылдауының ашық көрінісі суреттелген. Жақсылықтың жаршысы болуды аңсайтындардың сұлбасы жасақталған.

Думан Рамазанның әңгімелері мифопоэтикалық суреттеулермен, сюжеттермен селбесе отырып, оқырсаңына мистикалық әлем, тылсым күштердің адам қабылдауындағы суреті кескінделетіні оқиғалары мен кейіпкерлерінің әрекетінен байқалады.

Қорытынды. Қазіргі қазақ прозасындағы Думан Рамазанның мистикалық әңгімелеріндегі мифопоэтикалық суреттеулер арқылы оқиғаны оқырманына ұсынуында монологтар мен диалогтардың, түс көру мотивінің алатын орны ерекшелігі жоғарыда талданған әңгімелерінен айқындалды.

Мистикалық әңгімелерінің табиғаты әр алуан, бірде адамдардың жақсы —жаманды қабылдауына назар қойса, екіншісінде жаратылыстардың тылсым әрекетін, адамзаттың өз әрекетіне жауабын, о дүниемен тілдесу, о дүниеге сапар шеккендегі «амал дәптерінің» мәнін ұғындыра отырып, оны қорыту мен қабылдауды оқырманның өзіне қалдыра отырып, тылсым күштердің құпиясын ашуға тырысады. Адамдармен қабаттаса өмір сүретін екінші әлем туралы санадағы ойды болмысқа айналдырады.

Мистикалық әңгімелердегі «жын» мотивін сюжеттеріне ерекше енгізу арқылы, оның « түс көрумен» бейнеленіп, оқиғаның дамуы арқылы оқырманға ой сала отырып, тылсым әлемнің құпиясын ұғынуына ыңғай жасайды.

Мистикалық әңгімелерінде мифтердегі әр алуан сюжеттер мен суреттеулерді қолдана отырып, туындыларында тылсым дүниенің біз аңғара бермейтін, елемейтін болмысын танытамы.

Думан Рамазанның мистикалық әңгімелерінің табиғаты бір-біріне ұқсамайтын суреттеулер мен мифтерді, мифопоэтикалық кескінді, оқиға мен тақырыпты талдай келе, адамзаттың сол болмысты танып, мистикамен етене танысуына, о дүниеге сапар шеккендегі жұмақ пен тозақ туралы қиссалардағы реалды әлемді ирреалды әлеммен байланыстыра таныстырып, оқиғаны қорытындылауды оқырманының қабылдауына қалдырады. Думан Рамазанның мистикасы дегенде ешкімге ұқсамайтын болмышты тануы мен сюжеттік дамуын, оқиғаларының композициялық ерекшеліктерін атауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мәмбетов Ж. Мистиканың үзілмей жеткен арқауы // Түркістан: Білім, 2016. – № 42. – 10 б.
2. Рамазан Д. Жылап аққан тамшылар: әңгімелер. —Алматы: ҚазАқпарат, 2011. —320 б.
3. Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2009. —122 б.
4. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 10-т. 2-кітап. Арғықазақ мифологиясы. - - Алматы: Арыс, 2008. — 540 б.

Сағынбаева Ә.,

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2-курс магистранты
e-mail: assel512@mail.ru*

Ғылыми жетекшісі: Сәлима Қалқабаева,

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қауымдастырылған
профессоры, филология ғылымдарының кандидаты*

МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫ – МӘҢГІЛІК МҰРА

Қазақ халқы сан ғасырлық соқтықпалы-соқпалы кезеңдерді бастан кешірді. Әрбір болған тарихи оқиға халық тағдырымен байланысты. Сол тағдыр әдебиеттегі шығармалардан көрініс тапты. Қазақ әдебиетінде түрлі тағдырды сөз құдіретімен жеткізген қаншама ақын, жазушы болды. Олардың әрқайсысы көкіректеріне күй тұнған, халық тағдыры үшін жанталасқан жандар. Дегенмен көптің ішінен ерекшеленетін дара тұлға болады. Сондай дара тұлғалардың бірі, қасиетті сөз иесі-Мұқағали Мақатаев.

Мұқағали шығармашылығы сырлы сезімге, құбылмалы көңіл-күйге, нәзік махаббатқа толы. Өлеңін оқыған сәтте бірден бойынды, сана-сезімді еріксіз баурап алады. Әсіресе, Мұқағали поэзиясы – тіршілік тамырындай өміршең, мәңгі жырлар. Ақжүрек ақын барлық сезімін, күйініш-сүйінішін, бар болмысын осы поэзия арқылы, өлең арқылы күллі халыққа паш етті. Өз жанының үніндей мақпал мақамдары, таңғы шықтай мөлдіреген маржан жырлары халықтың жүрегіне жол тапты. Өзі өмір сүрген ортаның деңгейін, әлеуметтік жағдайын, сенімін-барлығын сөз арқылы өрнектеді. Өмірін өлеңге айналдырды, өлеңін өмірмен астастырды. «Өлеңсіз өмір сүрмес болыпшы, Өлеңсіз өмір де жоқ, борықпын» деп өмірін өлеңсіз, поэзиясыз елестете алмады[1].

Адам жаны шыны тәрізді нәзік келеді. Кез келген өмірлік жағдайда қуанышы мен жабырқаған сәтінде айналасынан айрықша қолдау күтеді. Міне, сол секілді Мұқағали да қолдауды адамдардан емес, өз поэзиясынан тапты. Жаны ауырған сәтте поэзиядан дауа іздеді. Жабырқаған түндерінде өлеңінен үміт көрді. Мұқағали өз күнделігінде: «Поэзия – ғылым. Зерттеу керек. Адам өмірінің, адам жанының зерттелмеген, қалам тартылмаған несі қалды? Соны табу, соны зерттеу керек. Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол тек – поэзия. Басқа ешқандай да ғылымның қолынан келмейтін шаруа бұл!» деп жазыпты. Шынында да, поэзия – құдіретті сөз өнері, тек сөз арқылы ғана адамның жан дүниесін түсінуге болады. Ақынның өзі айтпақшы, «Поэзия-махаббаттан басталып, парасатпен аяқталуы тиіс».

Ақынның «Поэзия! Менімен егіз бе едің?» дегені көңілдің толқынын, жүректің дірілін арттыратын, тек ақын мен поэзияға ғана тән ажырамас байланыс солмайтын гүлдер мен сол гүлдердің айналаға жайылған хош иісі секілді мәңгілік. Мұқағали поэзиясы кез келген адамның ой-қиялы жете бермейтін, қыранның қанаты талатын асқақ әлемді танып-білу жолындағы қадамы, осы жолда жұмсалған ғайыптан сыр аулағысы келген ақынның жан күйзелісінің көрінісі. Өлеңдерінің ырғағы сол сәттегі ақынның рухани күйі мен ішкі толқуына қарай кейде күшейіп, кейде мүлдем нәзік болып шығады. Сондықтан Мұқағали поэзиясының әрбір дыбысы пен сөзін өлең жолдары төгілген кездегі ақынның көңіл-күйінен ғана толық түсінуге болады.

Мұзбалақ ақын шығармашылығымен танысу арқылы жүрегіңнің түпкірінде жатқан сұрағыңа жауап тапқандай боласың. Жан сырыңды ешкімге ақтара алмасаң да, поэзиясын оқу арқылы көңіліңе тыныштық сезімі орнағандай болады. Бейне бір тегін терапия өткендей тыныш күйді сезінесің. Өзіңді тапқандай боласың. Жүректі жарып шыққан жыр ғана осылай адамға әсер бермек. Жанкешті сыр мен мұң ғана осылайша өлең болып өрілмек. Сағыныштан сарғайған саналарға солай ғана сіңбек.

Мұқағали тілге шебер ақын. Оның өлеңдерінің тілі жеңіл, көңілге қонымды, әрі қарапайым. Мұқағали қолданған сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналары, қызметтері бір-бірімен жымдасып, біртұтас күйге енеді. Мүмкін сондықтан болар, ақынның өлеңдері өздерінің көркемділігімен, бейнелілігімен, мағына дәлдігімен және эстетикалық жағынан әсерлілігімен ерекшеленіп тұрады.

Мұқағали поэзиясы қарапайымдылығымен қасиетті, дәлдігімен дәмді, ой-ырғақ еркіндігімен ерекше, “тілге жеңіл, жүрекке жылылығымен” құдіретті. Өзінің қалауымен, жүрегінің алауымен ақын болған адамның ары жасық жыр жаздырмайды. Өйткені ақын үшін

поэзия ермек емес, күллі мүдде-мұраты. Ақиық ақын оны да айта кеткен: «Ермек үшін белгілі жырламасым, ермек десе, ел мейлі тындамасын. Өтсем болды арқалап адамдардың қуанышын, шаттығын, мұң-наласын». Себебі: «Жырым менің – жалғызым, жан дауысым, жан дауысым жоқтаған ар-намысын»[2,87]. Ақын шығармашылық жауапкершілікті арда парызы санайды. Мұқағалидың ғұмырлық ұстанымы, азаматтық та, ақындық та көзқарасының көрінісі осыған саяды. Әрі оны жырымен де, өмірлік өрнегімен де дәлелдеп берді. Ардақты ақынды асқар биіктерге жетелеген де сол жауапкершілік.

Ақын алғашқы ой тұжырымдауында өлең боп өрілген өмірін «Жырым, сырым – екеуі егіздерім, екеуін екі бөлек емізбедім. Жатсам-тұрсам мұң шағып дәптеріме, жабырқаған жаныма ем іздедім» деп бейнелесе, соңғы кездегі суреттеуінде ол былай бағамдалған: «Таптым ба оны, білмеймін, таппадым ба, халім келмей қажыған шақтарымда! Жан жырым жанға шипа болғаны рас, әлсіреп, сөніп бара жатқанымда...» [3,35]. Бұдан ақынның өлеңін өмірінен, ал өмірін өлеңінен бөліп қарауға болмайтынын байқаймыз.

Дегенмен Мұқағали ақын ешқашан толғанып, қиналып өлең жазбаған. «Өлең маған аққудың қанатымен келеді» дейді екен ақын. Мұқағалиға өлең қонған, көктен түскен. Алладан жыр аяны, жыр баяны келген кісі, періштелі ақын. Мұқағали жырдан туған, өзі де тұнып тұрған өлең. Мұқағали өлеңдерінің ірі, құздан құлағандай кесек, мұхиттың түбіндегі терең, табиғаттың өзіндей таза, бұлақтай мөлдір, гауһардай жарқырап, тасыған өзендей сарқырап, дулығалы батырдай буырқанып, тұла бойынан төгіліп, саулап тұратыны сондықтан. Мұқағали секілді ұлылар тарихқа бір-ақ рет келеді, тарихта мәңгі қалады, халқымен бірге жасайды, асыл мұрасы қалың елінің қимас сырласына, мұндасына, ұрпақты тәрбиелеудің өнегесіне айнала береді. Өзі ғасыр, заман асқан сайын тұлғалана береді, биіктей береді, құдіретке айнала береді.

Мұқағали - аңыз адам. Мұқағалидың жазып қалдырған әрбір шығармасы өшпес мұра, сарқылмас қазына. Ақынның поэзиясы ерекше шынайы әрі көркем. Ақын оқырманның жүрегіне ұялайтын сөз таба білген, терең мазмұнымен баурай алған. Мұзбалақ ақынның заманы әлі алда, ол ешқашан өшпейді. Ол бар болмыс, алып тұлғасымен көрінер асқар биігіне, табиғат-ана еншілеп қойған ұлы тұғырына өрлеп барады. Ол сол биікке туған халқының жығылмайтын туын, ешқашан жасымайтын намысын, заманалар бойы кіршік шалмаған ары мен ұятын алып шығады. Осынау тіршілігінде өмірдің азабы мен мазағын, зорлық пен зомбылықты көп көрсе де рухы жасымаған, асыл қасиеттерін жоғалтпаған қазақ халқының аяулы перзенті Мұқағали Мақатаев болып жарық дүниеге жан сырын айтады. Оның өзі айтқандай, өлеңдері талай болашақтарға «көшетін» болады. Тұла бойы өлеңнен құйыла салған ақын Мұқағали поэзиясының жұлдызды сәттері ылғи жарқырап тұра береді. Өйткені оның поэзиясы – «адамға және адамзатқа» арналған ғұмырлы поэзия.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алпысбаев Қ. Мұқағали өрнегі: монография.-Алматы:Қазақ университеті,2001ж.
2. Әзімжанқызы Л., Оразақын А. М.Мақатаев шығармалары:көп томдық толық жинағы/Мұқағали Мақатаев. – Алматы:Жалын,2006ж.
3. Мақатаев М. Күнделік.-Алматы:Жалын,ТПИК.1991ж.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ

Түймебаев Ж.Қ. Зерделі ұстаз, өнегелі ғалым.....	
--	--

I. ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСИНДЕГІ М.О. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Дәдебаев Ж.Д. Жазушының шығармашылық лабораториясы туралы.....	
Әбдиманұлы Ө. Ұлт руханиятының ұлы тұлғасы.....	
Жақып Б.Ө. Он алтыншы жыл ойраны	
Әбдезұлы Қ. Қазақ Ұлттық университеті және Әуезов ұлағаты	
Жаксылыков А.Ж. Возвращаясь вновь к «Неизвестному в наследии Мухтара Ауэзова»	
Болатова Г.Ж. Interpretation of the novel–epic of M.O.Auezov “Abai’s Path” to Russian Language by A.Kim....	
Ананьева С.В	

Художественный перевод как открытие	
Нұралы А.	
Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегі жайлы бірер сөз.....	
Қамшыбек А.	
Мұхтар Әуезов – Абай есімін әлемге танытушы.....	

II. М.О. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Қалқабаева С.Ә.	
Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы Әуезов бейнесі.....	
Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А., Мырзабек Н.Ж.	
М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы этномәдени лексиканың танымдық сипаты.....	
Төлегенова Д.	
Мұхтар Әуезовтің батырлар жыры туралы ғылыми ойлары	
Мекебаева Л.А., Рамазанова Ш.Ә.	
М.Әуезов және XX ғасыр қазақ әдебиетіндегі көркемдік ізденістер.....	
Жалғасбаева Қ.Б.	
Қазақ айтысын қастерлеген данышпан жазушы – М.Әуезов	
Жақыбай Б.	
Жыраулар поэзиясындағы «Мәңгілік ел» идеясы	
Мамежанова Ә.	
Дәстүрлі өнер – қазақ поэзиясының негізгі құндылығы	
Төлебай Ә.М.	
Ежелгі әдеби мұралардағы ағаш тотемі	
Мурсалы Н.	
Алма Қыраубаева зерттеуіндегі алтын орда кезеңі	
Молдағали Б.	
Қазақ детективті прозасындағы психологизм	
Төлеген Т.	
Әлем таныған Әуезов	

III. М.О. ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ

Әбдіқұлова Р.М.	
М.Әуезовтің Абайдың «Қара сөздері» жайлы толғамдары	
Кыяхметова Ш.А., Джакыпбекова М.Т.	
М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы пейзаж және оның көркемдік қызметі	
Советова М.Н.	
М.Әуезов прозасындағы психологизм	
Дәурен Ж.	
М.Әуезов әңгімелеріндегі кейіпкер трагедиясы.....	
Серік А.	
«Әдебиет танытқыштың» қазақ әдебиеттануындағы орны	

IV. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

Бораш Р.Б.

Білім берудің қазіргі парадигмасы негізінде М.Әуезов шығармаларын оқыту.....

Рамазанова Ш.Ә.

Мақал-мәтелді оқытудағы ерекшеліктер

Асқарова Г.С., Токшылыкова Г.Б., Каримова Г.С.

«Айғыркісі» - жылқы тектілігін дәріштеген туынды.....

Алмас Л.

Ә.Нұршайықов прозасындағы деректілік пен нарратив тәсілдері

Акишева А.К.

Орта мектепте көркем шығармаларды оқыту және талдау жолдары

Байкенқызы Б.

Бұқар жырау шығармаларын оқыту әдіс-тәсілдері

Молдабек Е.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде геймификация әдісі арқылы поэзияны оқыту.....

Өткелбаева Р.Н.

Жаңашыл педагогикалық идеяларды ұсынудағы ізденістер

Данияр Г.

Жыраулар поэзиясын оқыту – тұлғаның рухани құндылығын байытудың қайнар көзі.....

V. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Қаратаева Б.М.

Шыңғыс ханның жеңімпаз жорықтары

Зағыпар О.С.

Ардақ Нұрғазы: дәстүр мен модернизм

Кузембаева М.

Творческая биография Ольги Марк в аспекте изучения

Күнтуған А.

«Құпия шежіредегі» Шыңғысхан бейнесі

Бижанова А.

Т.Ахтановтың соғыс тақырыбына жазылған «Боран», «Шырағың сөнбесін» романдарындағы құндылықтар әлемі

Әлиасқар Е.Ә.

Фольклортану ғылымындағы артефакт процесі

Сайлаубаева Г.

Діни дастандардағы соңғы пайғамбар бейнесі

Қазыбек А.Ү.

Думан Рамазанның мистикалық әңгімелерінің табиғаты

Сағынбаева Ә.Р.

Мұқағали поэзиясы – мәңгілік мұра

Ғылыми басылым

Қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті ғалым, академик
М.О. Әуезовтің 125-жылдығына арналған
«МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 29 қыркүйек 2022 жыл

ИБ№ 9875

Басуға09.2022 жылы қол қойылды. Пішімі
Көлемі б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 16773.
Таралымы 30 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.